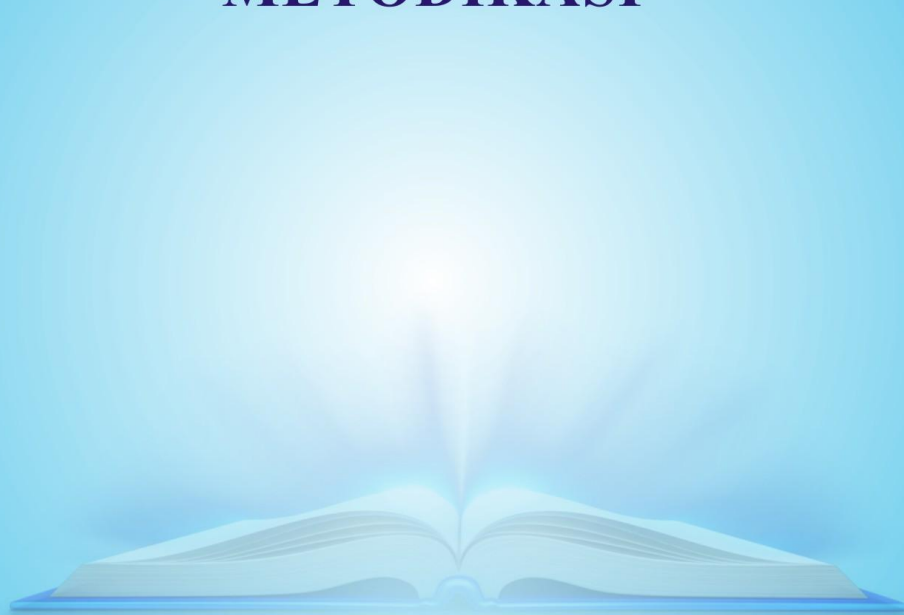

D.O'RINBAYEVA

**ONA TILI FANINI O'QITISH
METODIKASI**

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI**

**SAMARQAND VILOYATI XALQ TA'LIMI XODIMLARINI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH INSTITUTI**

D.O`RINBAYEVA

Ona tili fanini o`qitish metodikasi

O`quv-uslubiy qo`llanma

Samarqand - 2015

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI**

**SAMARQAND VILOYATI XALQ TA'LIMI XODIMLARINI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH INSTITUTI**

D.O`RINBAYEVA

Ona tili fanini o`qitish metodikasi

O`quv-uslubiy qo`llanma

Samarqand viloyati pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Ilmiy kengashining 2015-yil -----
--sonli yig`ilishi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Samarqand - 2015

D.O`rinbayeva. Ona tili fanini o`qitish metodikasi. O`quv-uslubiy qo`llanma. - Samarqand, 2015. 195 bet.

Mas`ul muharrir: S.Yuldasheva

Taqrizchilar: SamDU professori I.Mirzayev
SamDU dotsenti M.Boltayev

Ushbu qo`llanmada keyingi yillarda umumiy o`rta ta`lim maktablarida “Ona tili” fanini o`qitish sohasida yuz bergan yangiliklar va o`zgarishlarni inobatga olgan holda, yangicha ta`lim usuli va mazmunida o`qitishning uslubiy jihatlari bayon qilingan.

Bugungi kunda ona tili o`qitish metodikasi ilg`or tajribalar, fikr-mulohazalar, pedagogik va axborot texnologiyalar asosida taraqqiy etib boradi. Qo`llanma oliy o`quv yurtlarining o`zbek filologiyasi fakultetlari talabalari va umumiy o`rta ta`lim maktablarida faoliyat ko`rsatayotgan ona tili fani o`qituvchilari uchun mo`ljallangan.

UMUMIY O`RTA MAKTABLARDA ONA TILI O`QITISH METODIKASINING UMUMIY MASALALARI

UMUMIY O`RTA MAKTABLARDA ONA TILI O`QUV PREDMETI SIFATIDA

Ona tilining umumiy o`rta ta'lim tizimida tutgan o`rni va ahamiyati

Respublikamiz Prezidenti I.Karimov O`zbekiston Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma`ruzasida aytganlaridek, "Taraqqiyot taqdirini ma`naviy jihatdan yetuk odamlar hal qiladi. ...Aqliy zakovat va ruhiy ma`naviy salohiyat ma`rifatli insonning ikki qanotidir". Shunga ko`ra, davlatimiz rahbari tashabbusi bilan mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimining joriy qilinishi natijasida mustaqil fikrlovchi, o`z aqli, tafakkuri va salohiyatini to`la namoyon eta oluvchi, ma`suliyatli, keng dunyoqarashga ega bo`lgan, ozod va hur fikrli inson - barkamol shaxsni tarbiyalash umummilliy maqsadga aylandi. Umumiy o`rta ta'lim tizimi bor imkoniyati va kuchini ana shu maqsadni amalga oshirish uchun qaratdi. Ulug` maqsadni amalga oshirishda ona tili o`qitishning o`rni muhimdir.

Ona tili nafaqat maktabda o`quv predmeti (o`zi alohida fan sifatida o`qitiladi), balki o`qitish vositasi (boshqa fanlar uning yordamida o`qitiladi) hamdir.

Ona tili o`quv predmeti sifatida shu bilan xarakterlanadiki, uning o`rganadigan sohasi tilning o`zidir. Ona tili, ayniqsa, uning yozma shakli butun madaniyatimizning boyliklarini, fan-texnika yutuqlarini avaylab saqlovchi va avloddan avlodga yetkazib beruvchi yagona xazinadir. Bu bilan u tarixni, avlodlarni bir-biriga bog`laydi. O`quvchilar boshqa fanlarni puxta o`zlashtirish uchun, avvalo, ona tilini yaxshi bilishlari, yuqori nutq malakasini egallashi zarur.

Maktabda ona tili faning mundariyasi va vazifalari tilshunoslik faning mundariyasi va vazifalari, o`quv predmeti sifatida ona tilining o`ziga xos xususiyati, o`quvchilarning yosh xususiyatlari va psixologik rivojlanishi to`g`risidagi ma`lumotlar, bolalarda ona tilidan bilim, ko`nikma va malakalarni shakllantirish jarayonining xususiyatlari, tajriba va maktab amaliyoti bilan belgilanadi. Til va uning grammatik qurilishi haqida bilimga ega bo`lgan, ona tilini qo`llash imkoniyatlari bilan qurollangan, adabiy tilda to`g`ri talaffuz qiladigan va ifodali o`qiy oladigan, ham grammatik jihatdan, ham stilistik jihatdan to`g`ri, ravon yozma va o`g`zaki nutq ko`nikmalariga ega bo`lgan barkamol avlodni tarbiyalash maktabda ona tili o`qitishning asosiy vazifalaridan biridir. Shunday qilib, fan sifatida ona tili o`qitish metodikasining o`z predmeti, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo`lib, bir qator fanlar o`rtasida uning ma`lum o`rni bor. Bu fan ham boshqa fanlar kabi rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda.

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-kechinmalarni ifodalashda muhim o`rin tutadi. Til jamiyat a`zolarining bir-biri bilan o`zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta`sirchan ifodalanadi. Demak, kishilarning o`zaro munosabati, his-tuyg`ulari, kechinma va holatlari til vositasida aniqlashadi. Maktabda ona tilini chuqur o`rganish zarurati tilning bajaradigan asosiy vazifalaridan kelib chiqadi.

K.D.Ushinskiy maktab o`quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblagan. Ona tili boshqa fanlarni o`qitish vositasi hamdir: jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o`rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg`otishda ham alohida o`rin tutadi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o`qigan bola o`zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi, muomala madaniyatini egallaydi.

Ona tili darslarida g`oyaviy-siyosiy tarbiyani shakllantirish

Yuqorida ta`kidlaganimizdek, ona tili fanining maqsadi barkamol inson tarbiyasidir. Ona tili fani mantiqiy fikrlashga o`rgatuvchi fan hisoblanadi.

Har bir shaxsni ilk yoshligidan boshlab mantiqiy fikrlashga o`rgatish hayot talabidir. Shunga ko`ra, unga har doim mantiqiy tafakkur yuritish tamoyillarini singdirib borish lozim. Yoshlarni sog`lom fikrlashga, ayniqsa, mustaqil fikr yuritishga o`rgatish zarur.

Mustaqillik sharoitida to`g`ri ma`nodagi mustaqil fikrlash har bir yoshning qobiliyati, olamga faol munosabatini, malakasini tarkib toptirishda muhim ma`naviy omil ekanligi ta`kidlanadi. Prezidentimiz I.A.Karimov «Tafakkur» jurnali muharriri bilan qilgan suhbatida ta`kidlagan edi: «Ta`limning yangi jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O`zining qadr - qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo`lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo`lamiz. Ana shundan keyin ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi. Shunda odam olomon bo`lib, har lahzada serkaga ehtiyoj sezib emas, aksincha — o`z aqli, o`z tafakkuri, o`z mehnati, o`z mas`uliyati bilan, ongli tarzda, ozod va hur inson bo`lib yashaydi¹». Fikr tafakkurni keltirib chiqaradi va u o`ylash, muhokama qilishga yordam beradi.

Ona tili fanining yana bir xususiyatlaridan biri tarbiyalashdir. Shuning uchun ham ona tili fani ma`naviy-ma`rifiy tizimda eng yetakchi omillardan biridir. O`quvchilarning g`oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda grammatik ta`rif va qoidalar uchun tanlanadigan misollar, topshiriqlarning ahamiyati kattadir. O`quvchilarni ona tili darslarida mustaqil ijodiy fikrlashga o`rgatish, ular ongida ma`naviy-ma`rifiy inqilob hosil qilish, milliy g`urur va baynalminal kayfiyatni tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun yangi dastur

¹ Karimov I. A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin. —Toshkent, 21—22-betlar.

va darsliklarda grammatik qoidalarni yodlatishdan voz kechib, ijodiy tafakkur tarzini shakllantirish, dars va mashg`ulotlarni o`quvchilarning nutqiy malakasini yuzaga keltirishga qaratish maqsad qilib olingan.

Har bir ona tili darsi u yoki bu jihatdan o`quvchini tarbiyalaydi (tartib-intizomga o`rgatadi, diqqatini oshiradi, bilimlarini boyitadi, madaniyatli muloqotni o`rgatadi va hokazo). Shunday qilib, ona tili fani o`quvchilarning aqliy, axloqiy va estetik taraqqiyotida juda katta rol o`ynashi bilan maktab ta'limida yetakchi o`rin tutadi.

Barkamol inson bosiqqligi, vazminligi, bag'rikengligi, kamtarligi, odamoxunligi, umuminsoniylik ruhining kuchliligi, serfarzandligi, keksa va yoshlarga mehr-shavqatliligi kabilar bilan xarakterlanadi. Bular sirasiga kishining boshqa e'tiqoddagi yoki dindagi insonlarga nisbatan hurmati, tabiatni sevish, butun jonli tabiatga muhabbat bilan qarash kabi fazilatlarni ham kiritish mumkin. Ana shu jihatlarning barchasi ta'lim jarayonida tarkib topadi.

Ona tili ta'limda asosiy o`rinni egallar ekan, har bir o`quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalab borish zarur. Tilni sevish – uni mukammal o`rganmoq demak. Ona tilini yaxshi bilish – uni to`g`ri tushunish, uning yaratuvchisi - xalqni sevish, ya'ni xalqqa xizmat qilish, Vatanga xizmat qilish demakdir.

Ona tili darslarida o`quvchilarda g`oyaviy-siyosiy tarbiya turli vositalar bilan shakllantiriladi. Tarixiy ma'lumotlarni o`rganish, buyuk siymolar, yozuvchi va shoirlar haqidagi ibratli hikoyalar, ona tilining qudrati va go`zalligi, tilning tasviriy vositalarining bo`yoqdorligini aks ettiruvchi suhbatlar, tadbirlar, to`garaklar tashkil qilish orqali amalga oshirish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Ona tili o`quv predmeti sifatida o`rganadigan sohasi haqida ayting.
2. O`quvchilar boshqa fanlarni puxta o`zlashtirishi uchun, avvalo, qaysi fanni o`zlashtirishi zarur?
3. Maktabda ona tili faning mundarijasi va vazifalari qaysi fanning mundarijasi va vazifalarini inobatga oladi?
4. Maktabda ona tili o`qitishning asosiy vazifalaridan birini sanab o`ting.

5. Ona tili fanining yana bir xususiyatlaridan birini ayting.
6. Ona tili darslarida g`oyaviy-siyosiy tarbiyani shakllantirish vositasi ekanligini izohlang.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. – Тошкент, 1997.
2. Karimov I. A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin. –Toshkent, 1996.
3. Рустамов Х., в.б. Ўзбек тили ўқитиш методикаси .- Тошкент, 1975.
4. Гуломов А., в.б. Она тили таълим мазмуни. – Тошкент, 1995.
5. Она тилидан дарсликлар концепцияси. – Тошкент, 1992.

МАКТАБДА ОНА ТИЛИ ДАРSLARINING MUNDARIJASI

Ona tili o`qitish metodikasi fanining metodologik va ilmiy asoslari

Ona tili o`qitish metodikasining metodologik asosi borliqni **bilish nazariyasidir**. Bu fanning bosh vazifasi o`quvchilarning o`zbek tili lug`at boyligini to`liq o`zlashtirib olishlarini ta`minlashdir.

Ma`lumki, jamiyatda til kishilar o`rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir. Tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi. Til borliqni oqilona, mantiqiy bilish vositasidir. Til birliklari yordamidagina bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog`lash amalga oshadi.

Til va nutq tafakkur bilan uzviy bog`lanadi. Tilni egallash va nutq o`stirish bilan o`quvchining fikrlash qobiliyati ham o`sb boradi.

Maktabning vazifasi tilni kishilar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi.

Metodik fan sifatida ona tili o`qitish metodikasi ta`lim standarti belgilab bergan vazifalarni amalga oshiradi, ya`ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o`z fikrini og`zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish, jamiyat a`zolari bilan erkin muloqotda bo`la olish ko`nikma va malakalarini rivojlantirishga oid usul va usullarni ishlab chiqadi.

Bilish nazariyasiga ko`ra analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va qoidaga, shular asosida yana og`zaki va yozma tarzdagi nutqiy aloqaga, to`g`ri yozuv va to`g`ri talaffuzga o`tiladi. O`quvchilar jonli nutqiy aloqaga to`g`ri talaffuz va to`g`ri yozuvni elementar nazariy ma'lumotlar asosida amaliy egallash orqali kirishadilar. Ular til materiallarini kuzatish, tahlil qilish orqali elementar nazariy qoidalar chiqaradilar, o`rgangan va o`zlashtirilgan nazariy qoidalarni amaliyotga ongli ravishda tatbiq etadilar.

Maktabda ona tili o`qitish metodikasining bunday yo`nalishi haqiqatni bilish qonuniyatlariga ham, hozirgi zamon didaktikasi vazifalariga ham mos keladi.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari belgilab berildi:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- umumiy o`rta, shuningdek, o`rta maxsus kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- o`rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo`nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o`qishni tanlashning ixtiyoriyligi;
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
- bilimli bo`lishni va iste'dodni rag`batlantirish;
- ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg`unlashtirish².

Bu tamoyillar ta'limda ona tili o`qitish metodikasining vazifalarini ham belgilab, aniqlashtirib beradi. Qonunda ta'kidlanganki, umumiy o`rta ta'lim olish uchun zarur bo`lgan savodxonlik, bilim va ko`nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

“Ona tili” faning tarkibiy qismi

Ona tili ta'limining samaradorligini oshirish, o`quvchini ta'lim jarayonining obyektiga aylantirish, o`quvchilarning egallagan bilim, ko`nikma va

² Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни // Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ, 1997. - 20-бет.

malakalarini bilishning qo'llay olish yo'llarni aniqlash, ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning samarali tashkil etish singarilar bu fanning ilmiy tadqiqot obyekti bo`lib sanaladi.

«Ona tili o`qitish metodikasi» fanining predmeti esa maktabda ona tili o`qitish jarayonidir. Bu jarayon:

- a) ona tilidan o`quvchilarga beriladigan zaruriy bilimlar silsilasi;
- b) shu bilimlarga muvofiq keladigan ko`nikma va malakalar tizimi;
- s) ijodiy faoliyat usullari;
- d) o`qituvchi va o`quvchi faoliyatini o`z ichiga qamrab oladi.

Ona tilidan zaruriy bilimlar silsilasi bu bir-biriga uzviy bog`liq bo`lgan va o`quvchilar egallashi zarur bo`lgan til materiallari-tushunchalar, qoidalar, ta`riflar, o`quv topshiriqlarini o`z ichiga qamrab oladi.

Umumiy o`rta ta`limning davlat ta`lim standarti boshlang`ich hamda umumiy o`rta ta`lim nihoyasida o`quvchilar egallashi lozim bo`lgan bilim, ko`nikma va malakalarning minimal darajasini belgilab beradi.

Har bir sinf yakunida o`quvchilar egallashi lozim bo`lgan bilim, ko`nikma va malakalar ta`lim predmetlari bo`yicha ishlab chiqilgan o`quv dasturlarida o`z aksini topgan.

Maktabda ona tili darslarining turi va tarkibi quyidagilarni o`z ichiga oladi:

- a) grammatika va fonetikani o`rganish;
- b) orfografiya va punktuatsiyani o`rganish;
- c) to`g`ri talaffuz qilish va ifodali o`qish;
- d) yozma va og`zaki nutqni shakllantirish ko`nikmalari, o`quvchilarning lug`at boyligini oshirish, nutqda grammatik—stilistik imkoniyatlar, ona tili ta`limining o`quvchilarda mustaqillik, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og`zaki va yozma shakllardan to`g`ri, ravon ifodalash ko`nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qarab burish imkoniyatlari bilan tanishtirish, ish yuritish hujjatlari bilan ishlash ko`nikmalarini o`rganish.

Grammatika fonetika bilan, orfografiya, punktuatsiya, orfoepiya, leksika va stilistika – hammasi birgalikda bir butun, o`zaro bir-biri bilan chambarchas bog`liq bo`lgan ona tili predmetini tashkil etadi.

Ona tili o`qitishning samarali tashkil etish vositalari

Bugungi kunda uzluksiz ta'lim asosida o`qitish yo`lga qo`yilgan ekan, bu sohada har bir o`qituvchidan fidoyi, o`z kasbiga sadoqatli va izlanuvchan, tashabbuskor bo`lish talab etiladi. Jumladan, ona tili o`qituvchilariga ham bu sohada bir qancha talablar qo`yiladi. Chunonchi, “Ona tili millat ruhidir. O`z tilini yo`qotgan har qanday millat o`zligidan judo bo`lishi muqarrar” - deydi Prezidentimiz I.A.Karimov. DTS, yangi dastur va darsliklarning konseptual asoslarida esa “Ona tili milliy ma’naviyat va mafkura, milliy ruh, madaniyat va qadriyatlarning ulkan xazinasi. Ona tili –millat tafakkurining shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi va ifodalovchi eng asosiy vosita”, “Ona tilini o`qitishdan maqsad ta’lim oluvchilarda mustaqil ijodiy tafakkur qobiliyatini rivojlantirish, ijodiy fikr mahsulotini nutq sharoitiga mos ravishda to`g`ri va ravon bayon qilish ko`nikmalarini shakllantirishdir”, - deyilgan.

O`quv dasturi tegishli DTS hamda o`quv rejasiga tayanib yuzaga kelinadigan muhim davlat hujjatidir. U DTSni amalga oshirishda tayanch manba hisoblanadi. Butun o`quv jarayoni ana shu davlat xujjatiga tayangan holda tashkil etiladi. Ona tili ta’limining maqsadi, vazifalari va mazmunini muayyanlashtiradi.

O`qituvchi Davlat talablarini, shu jumladan, Davlat ta’lim standarti (DTS)ni ta’lim jarayoni oldida qo`yilgan dolzarb masalalardan biri ekanligini anglamog`i shartdir. Shundan kelib chiqqan holda ona tili ta’limi oldida ijtimoiy jihatdan mukammal shakllangan, mustaqil fikrlay oladigan, nutq va muloqot madaniyati rivojlangan savodxon shaxsni kamol toptirish maqsadi qo`yiladi.

DTS orqali o`quvchilar ona tilidan grammatikaga oid o`zlashtiradigan bilimlarga, nutqni o`stirish tamoillariga ega qilinadi. Shu maqsaddan kelib chiqqan holda ona tili ta’limining mazmuni belgilanadi. O`quvchilarnig fikrlash salohiyati, aqliy rivojlanishi, mantiqiy tafakkurini oshirish, o`z-o`zini, moddiy borliqni tilning ifoda vositalari yordamida anglashga hamda o`z fikri va his-tuyg`ularini ona tilining keng imkoniyatlari doirasida bayon eta olishini ta’minlash vazifasini hal etishga yo`naltiradi.

O`qituvchi DTS, ona tili va adabiyot dasturi va kitob haqida keng tushunchaga ega bo`lish talabini bajarishi kerak. Shundan kelib chiqqan holda ona tili ta`limi yuzasidan fikr-mulohazalarimizni berishni lozim topdik: modernizasiya qilingan DTS, ona tili dasturi va darsligi bir-biriga muqobilligi bilan o`qituvchilarimizga anchagina yengilliklar beradi. Darsliklarimiz mukammalligi, kommunikativ modelga asoslanganligi bilan oldingilaridan farqlanadi. Bu esa ta`lim mazmunining ijtimoiy talab taqozo qilgan majburiy hajmini hamda o`quvchilarning yosh va taraqqiyot darajasi, ehtiyoj va imkoniyatlarini hisobga olgan holda tanlanadigan o`quv yuklamalarining hajmini, umumiy o`rta ta`lim maktablari bitiruvchilarining bilim, ko`nikma va malakalariga qo`yiladigan minimal talablarni belgilab berganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

O`quv dasturi - fanning maqsadidan o`quv rejasi bo`yicha ajratilgan soat va bilim hajmi, bilim tizimi mavjud jamiyatning g`oyaviy-siyosiy yo`nalishini o`zida aks ettiradigan davlat hujjatidir.

O`quv darsliklari – o`qituvchi va o`quvchining birdan-bir mutolaa quroli. Biroq o`quvchilarning saviyasiga qarab, o`qituvchi darslikdan tashqari, qo`shimcha ma`lumotlar ham berishi mumkin.

O`quv-uslubiy qo`llanmalar - ixtisoslik fanlari bo`yicha olgan nazariy bilimlarini amaliyot ma`lumotlari bilan bog`lagan holda, tahlil ishlarini amalga oshirib, tegishli xulosalarni shakllantirish, fanning muayyan mavzusi bo`yicha ilmiy – tadqiqotlarni amalga oshirib, bilim darajasini yuksaltirishga qaratilgan qo`llanma.

Ona tili o`qitishning dolzarb masalalari

Ma`lumki, O`zbekiston yosh, rivojlanayotgan mamlakatlar ichida birinchilardan bo`lib, o`zbek milliy modelini yaratishga kirishdi. “Ta`lim to`g`risida”gi qonun, Prezidentimiz I.A.Karimovning qator ma`ruzalari, jumladan, Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasi qo`shma majlisida 2010-yil 12-noyabrda so`zlagan “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» mavzusidagi nutqida belgilab berilgan ustuvor vazifalardan kelib chiqib,

mutaxassis kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berilmoqda. Uzluksiz raqobatchilikka tayangan bozor iqtisodiyoti tezkor, tadbirkor, sharoitga ko'ra ish tuta oladigan, maqsadga erishish vositalarini jadallik bilan yangilay oladigan faol shaxslarga muhtoj. Shuning uchun ham «Ona tili o'qitish metodikasi» fani oldiga zamon muammolari bilan bog'lab bilim berish vazifalardan biri sifatida qo'yildi. Ushbu fan tilning nazariy va amaliy tomonlarini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabni bitirib chiqqan yoshlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning rang - barang jabhalarida, muloqot va munosabatning barcha turlarida o'zbek tilidan bemalol - erkin, samarali va to'g'ri foydalana olish, uning cheksiz imkoniyatlaridan to'laqonli bahramand bo'lish, zaruriy ko'nikma va imkoniyatlariga ega bo'lishlari kerak.

Hozirgi kunda ta'lim "Bola shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim"ga qaratildi. Shuning uchun ham, ota-onalar va tarbiyachilar oldida "Bolalarimiz bugungi kun talablariga javob berishlari uchun ularni qanday tarbiyalashimiz kerak?" degan savol qo'yildi. Shu o'rinda bola shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim o'z nomi bilan ta'lim jarayoni markazida bola turishi bilan tavsiflanadi. Bola shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida bola shaxsining har tomonlama, ya'ni ham huquqiy, ham ma'naviy, ham ijtimoiy himoyasi ta'minlanadi.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli 5 ta komponentdan iborat bo'lib, uning birinchisi shaxsdir. Shaxs – kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekt, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchisidir.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning asosiy vazifasi o'quvchilarimizni Vatanni sevadigan, o'z bilim va iste'dodiga suyanadigan hamda zamonaviy axborot - kommunikasiya texnologiyalardan foydalangan holda mustaqil ravishda puxta bilim oladigan, O'zbekiston ravnaqiga o'z hissasini qo'shadigan, har tomonlama barkamol, sog'lom qilib tarbiyalashdan iborat. Bu vazifalarning bajarilishi esa, zamonaviy pedagog oldiga bir qator mas'uliyatlarni yuklaydi.

Hozirgi zamon talablaridan kelib chiqib, ta'lim mazmuni samaradorligini oshirish, dars jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchi shaxsini har tomonlama

rivojlantirish maqsadida Yevropaning rivojlangan mamlakatlari va mamlakatimizda chet tili bo'yicha uzluksiz ta'lim tizimining davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish tajribasiga asoslangan holda, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan uzluksiz ta'limning davlat ta'lim standartlarining loyihasi ishlab chiqildi. Shunga binoan, har bir zamonaviy pedagogdan kompetensiyaviy yondashuv talab etiladi. Ya'ni ta'limga kompetensiyaviy yondashuv – lingvistik (fonetika, leksika va grammatika haqida bilimlar va tinglash, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalari), sosiolingvistik (so'zlovchining ijtimoiy-madaniy, nutqning milliy xususiyatlari) va pragmatik (kommunikativ vaziyatda uzr so'rash, takror so'rash, murakkab vaziyatlardan chiqib keta olish ko'nikmalari) kompetensiyalarga asoslanadi.

Kompetentlik (lot: compyetens-layoqatli, qobiliyati bor) shaxs bilim, ko'nikma va tajribalarining ijtimoiy-professional mavqeyi va o'ziga tegishli vazifalarni bajarish, muammolar hal qilishiga yetarliligi hamda haqiqiy moslik darajasi. Kompetentlik tarkibiga sof kasbiy bilim, ko'nikma va malakalardan tashqari, tashabbuskorlik, hamkorlik, guruhda ishlash layoqati, kommunikativ qobiliyati, real baholay olish, mantiqiy fikrlash, axborotni saralash va foydalana olish xususiyatlari ham kiradi. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchi shaxsiy imkoniyatlariga moslashtirilgan pedagogik muhitni hamda ta'lim – tarbiya jarayonini tashkil etishdir. Shundan kelib chiqib, bola shaxsiga yo'naltirilgan ta'limda ona tili o'qitishda quyidagilarning inobatga olinishi maqsadga muvofiqdir:

1. Bola shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim usulini o'qituvchilar orasida ommalashtirish eng muhim vazifalarimizdan biri sanalishi lozim. O'qituvchilarimiz zamonaviy kompyuter o'quv dasturlarini, interaktiv faoliyatni, kashfiyotga asoslangan ta'lim usulidan amaliy foydalanishni o'rganib olmas ekanlar, ta'lim natijalarida katta samaradorlikka erisha olmaydilar.

2. Yangi avlod darsliklari va yangi ta'lim usuli bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish uchun o'quvchilar qo'shimcha axborot manbalari bilan ta'minlangan bo'lishlari shart. Hozircha bu manbalar darslikning o'zi, o'quvchining xotirasidagi, kundalik turmush, internet, boshqa o'quv fanlaridan, atrofdagilardan so'rab-surishtirib olinadigan ma'lumotlardan

iborat. O`qituvchilar ona tili boyliklarini o`quvchilarga yetkaza oladigan qomusiy ma'lumotnoma, turli xildagi (izohli, uyadosh so`zlar, ma'nodosh so`zlar, zid ma'noli so`zlar, shakldosh so`zlar) lug`atlar, elektron darslik, audio-vizual vositalar (har bir mavzu yuzasidan sinflar kesimida taqdimot, multimedia, videorolik) bilan ta'minlangan bo`lishlari shart. Shunda darsliklarning hozirgi hajmi hamda moddiy xarajatlar keskin qisqarib, ular asosan, har bir mavzuni o`rganish algoritmidan iborat bo`lar edi.

3. Darsliklar, elektron o`quv adabiyotlarida berilgan matnlar, testlar, mustaqil ish uchun topshiriqlar, didaktik materiallarni ham ijodiyashtirish, ham zamon talablariga javob beradigan tarzda takomillashtirish ustida o`ylash va izlanish lozim. Buning uchun darsliklarimizda o`z aksini topgan sharqona testlar, topqirlar bellashuvi, quvnoqlar va zukkolar musobaqasi, mantiqiy mashqlar uchun zarur bo`lgan savol va topshiriqlar miqdorini oshirish maqsadga muvofiqdir.

4. Ona tili o`qitishda o`quv materiallari muayyan izchilikda maqsadli yo`naltirilishi, mavzuiy – muammoli tizimda, ya'ni ma'lum bir mavzu doirasida tilimizning barcha imkoniyatlaridan, ifoda va tasviriy vositalaridan bir yo`la, o`zaro bog`lanishda o`rganishga o`tish, chunonchi, fonetika, leksikografiya, sintaksis bo`limlarini o`rganishda matn yaratishning bosqichli tizimi, o`n bosqichli mustaqil, ijodiy fikrlash mashqlaridan foydalanish zamon talabidir.

5. Bolaga muloqot qilish, nutqni rivojlantirish, tilning barcha imkoniyatlarini o`rganish va rivojlantirishi uchun jismoniy, ijtimoiy, psixologik imkoniyatlarni yaratish lozim. Shaxs kamoloti to`laqonli – ong va tuyg`u, ruh va tan birligi tarzida shakllantirishga asoslanish kerak.

6. Lingvistik kompetensiyani - til sathlari (fonetika, leksika, grammatika) haqida bilimlar va tilning ifoda vositalarini (o`qish texnikasi, o`zgaralar fikrini va matn mazmunini anglash, fikrni yozma shaklda bayon yetish) egallash ko`nikmalarini shakllantirishga yo`naltirilgan lug`atlar, mashq-topshiriqlar, matn, she'r, topishmoqlar miqdorini ko`paytirish va darsliklarda aks ettirish maqsadga muvofiq.

7. Yangi avlod darsliklarida sotsiolingvistik kompetensiyani - so`zlovchining biror bir nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-

istagidan kelib chiqqan holda kerakli lingvistik shakl, ifoda vositalarini tanlash ko`nikma va malakalarini shakllantirishga, pragmatik kompetensiyani - kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo bo`lganda takroran so`rash, uzr so`rash va hokazolar orqali murakkab vaziyatlardan chiqib keta olish, egallangan bilimlarning amaliy imkoniyatlaridan o`rinli foydalana olish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan turli tipdagi dialoglar, hayot bilan bog`liq voqyealarni aks ettiruvchi matnlar o`z aksini topmog`i lozim.

Xullas, ona tilini o`qitish metodikasi ijodkor, komil-u fozil inson shaxsni tarbiyalash sohasida hamkorlik pedagogikasiga hamda bola shaxsiga yo`naltirilgan ta`lim tizimiga tayanadigan yo`lni tanladi. Bugungi kun o`qituvchisi o`quvchining mustaqil fikrlashi, o`zgalar fikrini anglashi, nutq va muloqot madaniyati rivojlanishi uchun ona tili ta`limi standart talablariga javob berishi, ona tili kompetensiyalari bo`yicha yetarli darajada bilim egallashlarini nazarda tutgan holda bilim bermog`i lozim.

Savol va topshiriqlar

1. Ona tili o`qitish metodikasining usulologik asosini nima tashkil qiladi?
2. Jamiyatda til kishilar o`rtasidagi aloqaning zaruriy vositasi ekanligini izohlang.
3. Metodik fan sifatida ona tili o`qitish metodikasi qanday vazifalarni amalga oshiradi?
4. Bilish nazariyasiga ko`ra ona tili metodikasi nimalarni inobatga oladi?
5. Ta`lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari sanab bering.
6. «Ona tili o`qitish metodikasi» fanining predmeti esa maktabda ona tili o`qitish jarayoni ekanligini izohlang.
7. Maktabda ona tili darslarining turi va tarkibi nimalarni o`z ichiga oladi?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов И.А. Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши. ”Маънавий юксалиш йўлида” китобида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998, 5-10 бетлар.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Умумий ўрта таълимнинг давлат стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори, “Таълим тараққиёти” ахборотномасининг 1-махсус сони. –Тошкент: Шарқ, 1999, 3-5- бетлар.

3. Ўзбек мактабларида она тили ўқитиш концепцияси // “Тил ва адабиёт таълими” журнали, 1994, 1-2 сонлари.

7. Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

ONA TILI O`QITISH METODIKASI FAN SIFATIDA

Til metodikasining predmeti va vazifalari

Ona tili nazariyasi va o`qitish metodikasi fani – ona tili ta’limining izchil tizimini ishlab chiqish, fan darslarini tashkil etishga oid usulik tavsiyalarni tanlash va amaliyotga joriy etishgina emas, balki metodika sohasining zamonaviy pedagogik texnologiyalar, til o`rgatishning interfaol usullarini o`zida aks ettirgan ilmiy asoslarini ishlab chiqishdir.

Ona tili o`qitish metodikasi fani ta’limning turli bosqichlarida tilning nazariy va amaliy tomonlarini o`rganishning o`ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodika o`z oldiga qo`ygan maqsad, vazifalarini hal etishda ayrim fanlarga, birinchi navbatda, tilshunoslik, pedagogika va psixologiyaga suyanib ish ko`radi. Ona tili o`qitish metodikasi o`zbek tilida o`qitiladigan mavzular mazmunini belgilashda tilshunoslik faniga uning xulosalariga asoslanadi. Pedagogika ta’lim tarbiya prinsiplarini tayin etadi. Uning didaktik qismi ona tili o`qitish metodikasining ham nazariy asosi hisoblanadi. Metodika didaktikasining hamma prinsiplariga suyanadi. O`quvchilarning qiziqishini, qobiliyatini lingvistik sezgirligi, faolligini, indivilual xarakterini, yosh xususiyatlarini hisobga olish ta’lim ishida ham o`rin tutadi. Maktab o`qituvchilar tajribasi hamda ularni o`rganish ona tili o`qitish metodikasi uchun juda katta ahamiyatga egadir. Metodikaga oid nazariyalar praktikasi yaratilmaydi. Shuning uchun ona tili o`qitish metodikasi fani o`z nazariya asosini, qoidalarini, xulosasini ilg`or o`qituvchilar to`plagan, hayotda sinovdan o`tgan va ta’lim-tarbiya ishida ko`p foyda keltirilgan tajribalar bilan to`ldirib, boyitib boradi.

“Pedagogik o`qish”lar ham ona tili o`qitish metodikasini boyitishga katta hissa qo`shib kelmoqda.

Metodikaning vazifalari: 1) boshlang`ich va o`rta ta`limda ona tili kursining hajmi, mundarijasi, o`ziga xos xususiyati va maqsadlarini, uning tarkibi, qismlarning ketma-ketligi va ular o`rtasidagi bog`lanish, sinflar kesimida mavzularning taqsimlanishini aniqlash; 2) iqtisodiy (o`qituvchi va o`quvchi kuchi va vaqtini sarflash nuqtai nazaridan), samarali va mos (variantlarni o`quv materialini va o`quvchining psixofiziologik xususiyatini inobatga olgan holda turli vaziyatlarda qo`llash) o`qitish usullari va texnologiyalarini o`rganish va tavsiflash; 3) o`quvchilar tomonida ona tili fani bo`yicha aniq bilimlar doirasi, malaka va ko`nikmalarni egallash yo`llari va zarur bo`lgan shart-sharoitlar bilan bog`langan masalalarni ishlab chiqish, ya`ni materialni to`g`ri va aniq qabul qilish, tushunish, esda saqlab qolish va amaliyotda qo`llay olish ko`nikmalarini hosil qilish.

Ona tili o`qitish metodikasi fani yosh avlodga Nimalar va qancha o`rgatish kerak? Nimaga o`qitish kerak? Qancha va qanday o`qitish kerak?, degan savollarga javob beradi. To`g`ri tanlangan mazmun maqsadga erishishga yordamlashadi.

“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining ilmiy- tadqiqot usullari

“Ona tili o`qitish metodikasi” mustaqil fan sifatida o`zining ilmiy- tadqiqot usullariga ega.

Ilmiy – tadqiqot usullarini ishga solishdan ko`zlanadigan asosiy maqsad DTS talablariga javob beradigan ta`lim mazmunini belgilash, o`qitishning eng samarali usul, vosita va usullarini aniqlash, ona tili darslarini tashkil etishning qulay shakllarini belgilash, o`quvchilardagi bilim, malaka va ko`nikmalarni nazorat qilish singari muhim muammolarning ilmiy yechimini topishdan iborat.

“Ona tili o`qitish metodikasi” fani pedagogik eksperiment, diagnostik tahlil, kuzatish, o`quvchilarning og`zaki javoblari va yozma ishlarni tahlil qilish, ilmiy pedagogik adabiyotlar tahlili, ilg`or pedagogik tajribalarni o`rganish, maktab hujjatlarini ko`zdan kechirish singari ilmiy tadqiqot usullaridan foydalaniladi. Bu usullar mavjud holatni aniqlash, o`quvchi va o`qituvchi

faoliyatidagi kamchiliklarni topish, shu asosda usulik tavsiyalar ishlab chiqish, erishilgan natijalarni ilmiy tahlil etish va umumlashtirish imkonini beradi.

Suhbat va kuzatish. Suhbat ilmiy tadqiqotning keng tarqalgan usulidir. Suhbatda ikki shaxs-ilmiy tadqiqot olib boruvchi mutaxassis va suhbatdosh ishtirok etadi. Suhbatdosh o`quvchi yoki o`quvchilar jamoasi, o`qituvchi yoki o`qituvchilar jamoasi, maktab rahbarlari, ota – onalar bo`lishlari mumkin.

Suhbat jarayonida tadqiqot mavzui xususiyatlaridan kelib chiqib savollar beriladi va olingan javoblar yozma qayd qilinadi. Olingan javoblar ilmiy tadqiqot uchun muhim faktik material bo`lib xizmat qiladi. To`plangan faktlarni tahlil etish orqali tadqiqotchi o`rganilayotgan muammo xususida xulosalar chiqaradi va tavsiyalar ishlab chiqadi.

Suhbat usuluning muhim tomoni shundaki, usulik hodisa qanday harakat qilsa, shundayligicha qayd etiladi.

Kuzatish ham ilmiy tadqiqot usullaridan biri bo`lib, tadqiqotchi kuzatish jarayonini aynan yozib boradi, uni tahlil etadi hamda hukm va xulosalar chiqaradi.

Metodik eksperiment. Ilmiy tadqiqot ishi yuzasidan aniq ma'lumotlar to`plashda pedagogik eksperimentning imkoniyatlari benihoya katta. Bu usul ona tilidan yaratilgan dastur va darsliklarni sinovdan o`tkazib, ularni yutuq va kamchiliklarini aniqlash, ona tili darslari hamda sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni tashkil etish yuzasidan ishlab chiqilgan usul, vosita va usullarni tekshirib ko`rib, ularning samaradorlik darajasini belgilash imkonini beradi. U O`zbekiston Respublikasi XTVning roziligi olingandan keyin maktab pedagogika kengashining maxsus qarori bilan rasmiylashtiriladi.

Pedagogik eksperiment uch bosqichdan iborat bo`lishi mumkin:

- 1) aniqlov eksperiment;
- 2) shakllantiruvchi eksperiment;
- 3) yakuniy nazorat eksperimenti.

Eksperimentning birinchi bosqichi tadqiqot muammosi uning obyekt, predmeti, ilmiy farazi, yangiligini aniqlashni, hal qilinadigan asosiy masalalar doirasini belgilashni taqozo etadi. Bu bosqichda tadqiqot yo`nalishi bilan bo`g`liq ilmiy-pedagogik va ilmiy-usulik adabiyotlar har tomonlama chuqur

o`rganiladi hamda tahlil etiladi; o`quvchi va o`qituvchi faoliyati shu nuqtai nazardan o`rganilib, mavjud holat yuzasidan ilmiy xulosalar chiqariladi.

Ikkinchi bosqichda ishlab chiqarilgan metodika (ta'lim mazmuni, o`qitishning yangi usullari va vositalari kabilar) eksperimental sharoitda sinovdan o`tkaziladi; natijalar qayd qilib boriladi. Buning uchun nazorat guruhleri (sinflari) va tajriba-sinov guruhleri (sinflari) tanlanadi, eksperimentator o`qituvchilar belgilanadi, bu o`qituvchilar maxsus tayorgarlikdan o`tkaziladi v.h. Tajriba - sinov ishlarining sinov natijalari magnit tasmaiga yozib olinishi va keyinchalik o`rganilib, tahlil etilishi ham mumkin. Eksperiment tajriba-sinov ishlarining boshi va oxirida, maxsus bo`lim o`rganilgandan keyin yoki har bir chorakning oxirida o`tkazilishi mumkin. Erishilgan natijalar matematik tahlildan o`tkaziladi va qiyoslanadi.

Eksperimentni faqat tajriba-sinov sinfi doirasidagi o`tkazish ham mumkin. Unda nazorat sinfi tanlanmaydi va erishilgan natijalar eksperimentning boshlanish paytidagi holat bilan qiyoslanadi.

Shakllantiruvchi bosqich eksperimentatordan o`quvchilar faoliyatini diqqat bilan kuzatishni, olinayotgan natijalarni tahlil etib, yutuq va kamchiliklarni hisobga olib borishni, maxsus qaydlar yuritishni talab etadi. Agar zarurat tug`ilsa, ayrim o`rinlar takroriy eksperimentdan o`tkazilishi mumkin.

Yakuniy nazorat eksperimenti shakllantiruvchi eksperiment tugagandan so`ng o`tkaziladi. Yakuniy nazorat yozma ish, og`zaki savol-javob, test sinovlari orqali o`tkazilishi mumkin. O`quvchilardan olinadigan nazorat diktantlari, bayon va insholar, ular tuzgan matnlar yakuniy eksperiment natijalaridir.

Diagnostik tahlil. “Diagnostik” tushunchasi yunoncha so`zdan kelib chiqqan bo`lib, “aniqlashga qodir” ma`nosini ifodalaydi. O`zbek tili o`qitish nazariyasi va usuliyatidan zarur ilmiy xulosalar chiqarishda tadqiqotning bu usulidan keng foydalaniladi.

Diagnostik tahlil olingan yozma ishlar, o`tkazilgan savol-javoblar hamda kuzatishlar asosida uyushtiriladi va u uch bosqichni o`z ichiga oladi:

Birinchi bosqich - tadqiqot predmetini aniqlash. Masalan, ona tili ta`limi jarayonida o`quvchilar nutqidagi dialektal xatolarning oldini olish va bartaraf

etish, og`zaki talaffuz me`yorlari ustida ishlash, o`quvchilarning so`z zahirasini oshirish jarayonlari tadqiqot pretmeti bo`lishi mumkin.

Ikkinchi bosqich - yuzaga kelgan murakkab holatning kelib chiqish sabablarini aniqlashdir. Uchinchi bosqich - yuzaga kelgan murakkab holatni bartaraf etish yo`llarini belgilashdan iborat. Tadqiqotchi bir necha yo`lni belgilashi va ularning samaradorligiga umid bog`lashi mumkin. Bu belgilangan yo`llardan qaysi birining ko`proq samara berishini o`tkaziladigan eksperiment natijalari ko`rsatadi. Masalan, tadqiqotchi shevaga oid xatolarni bartaraf etish maqsadida lug`at diktantlari o`tkazish, shevada talaffuzi adabiy tildan farq qiluvchi so`zlar ro`yxatini tuzish, yo`l qo`yilgan xatolar bilan bog`liq ta`rif va qoidalarni eslash, o`quvchilarni bir necha guruhlariga bo`lib ular o`rtasida “Topqirlar bellashuvi” o`tkazish kabilardan foydalanishni tavsiya etgan bo`lishi mumkin. Bu tavsiyalarning samaradorlik darajasi tajriba-sinov ishlari orqali aniqlanadi.

Metodik merosni o`rganish. Metodik merosni o`rganish ilmiy tadqiqotning eng muhim usullaridan biri sanaladi. Ona tili ta`limining u yoki bu masalasini o`rganishda agar uning tarixiga murojaat etiladigan bo`lsa, bu usuldan foydalanishga tog`ri keladi. Masalan, “Ona tili ta`limi jarayonida takrorlash darslarini tashkil etish” masalasini ilmiy nuqtai nazardan tahlil etish uchun shu masalalarning tarixiga, yani Sharqning buyuk mutafakkirlarining takrorlash xususida bayon qilgan fikrlariga to`xtalishga to`gri keladi. Tadqiqotchi bu haqda Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy va boshqa allomalarning asarlarini o`qib, ularning shu borada bayon qilgan fikrlariga tayanadi.

Agar ona tilidan ta`lim mazmuni tadqiqot obyekti qilib tanlangan bo`lsa, tadqiqotchi turli davrlarda ona tili ta`limining maqsadi qanday belgilanganligini aniqlaydi va muammoning tarixiga to`xtalishga zarurat sezadi.

“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining tilshunoslik fanlari bilan aloqasi

“Ona tili o`qitish metodikasi” garchand pedagogik sikldagi fan sanalsa-da, ammo uning ilmiy asosini tilshunoslik fanlari tashkil etadi. Til ilmi sohasida qo`lga kiritilgan har bir ilmiy yutuq, shubhasiz, maktab ona tili kursining

mazmuniga ta'sir ko'rsatadi: zarurat tug'ilganda uni yangilash ehtiyojini yuzaga keltiradi. Ayni vaqtda shuni ham unutmaslik lozimki, tilshunoslikda fan erishgan barcha yutuqlarni umumiy o'rta maktab o'quvchisiga o'rgatishning iloji yo'q hamda bunga ehtiyoj ham sezilmaydi. Modomiki, shunday ekan, "Ona tili o'qitish metodikasi" fani ana shu til ilmi sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlardan nimani ajratib olib o'quvchiga o'qitish lozimligini ham hal qiladi.

Maktab ona tili kursi o'zbek tili fonetikasi, leksikasi va grammatikasidan zaruriy ma'lumotlarni o'quvchilarning yoshi va taraqqiyot darajasiga mos ravishda ularga yetkazishga xizmat qiladi.

Til bir butun tizim bo'lganligi sababli, maktab ona tili kursining bir bo'limi ikkinchisi bilan chambarchas bog'langan. Chunonchi, tilning tovush tizimi o'rganilar ekan, ayni vaqtda so'z va uning ma'nolari, gapda so'zlarning aloqaga kirishi xususida ham ma'lumot beriladi. Leksika va grammatika bo'limlari o'rganilar ekan, fonetikadan berilgan bilim, ko'nikma va malakalarga tayanib ish ko'riladi.

Maktab ona tili ta'limi nafaqat "Hozirgi zamon o'zbek tili" kursi, balki umumiy tilshunoslik, til tarixi, shevashunoslik singari fanlar bilan ham aloqador. Til tarixidan xabardor o'qituvchi mumtoz adabiy asarlarning til xususiyatlari ustida ishlay oladi, dialektologiyani bilgan o'qituvchi esa adabiy til bilan shevani qiyoslab, nutqdagi dialektal xatolarning oldini olishi yoki bartaraf etishi mumkin.

"Ona tili o'qitish metodikasi" fani nutq madaniyati bilan ham aloqador. Zero, nutq madaniyati asoslarini puxta bilgan o'qituvchilar o'quvchi nutqi ustida samarali ishlay oladi.

Tilni tizimli o'rganishga asoslangan ona tili o'qitish metodikasi o'quvchilarini mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish, ularning lug'at boyligini oshirish, o'zgalar nutqini tinglay va anglay olish, fikrni aniq ixcham ifodalash, so'z tanlash va uni o'rinli qo'llash, og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish, fikr ifodalashda shakl va mazmun uyg'unligiga, mantiqiy mukammallikka erishish, «o'quvchi – ta'lim - o'qituvchi» munosabatlarini to'g'ri tashkil etish – ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishga xizmat qiladi.

Ona tili o`qitish metodikasi quyidagi bo`limlarni o`z ichiga oladi:

1. Ona tili o`qitishning umumiy masalalari va metodikasi.
2. Fonetika va grammatik o`qitish metodikasi.
3. Orfografiya o`qitish metodikasi.
4. Punktuatsiya o`qitish metodikasi.
5. Nutq o`stirish metodikasi.
6. Maktab ona tili kabineti va uni jihozlash.

Shuningdek, metodika sinfdan tashqari ishlarni uyushtirish, o`qituvchining o`z mutaxassisligi ustida ishlashi kabi masalalar bilan ham shug`ullanadi.

“Ona tili o`qitish metodikasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi

“Ona tili o`qitish metodikasi” fani falsafa, tilshunoslik siklidagi fanlar, didaktika, ruhshunoslik bilan uzviy bog`liqdir. Demak, maktabda “Ona tili” o`quv fanidan dars beradigan yetuk mutaxassis bo`lishi uchun u shu fanlarni puxta bilishi zarur.

“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining falsafa bilan aloqadorligi. “Ona tili o`qitish metodikasi” xususiy pedagogik sikldagi fan bo`lganligi uchun ham, ijtimoiy fanlar guruhiga kiradi va ijtimoiy fanlarning asosini tashkil etadigan falsafa bilan chambarchas bog`langan. Mazkur fanning falsafa bilan aloqadorligi ona tilining maqsad va vazifalarini tushunishingizga, bu fanning ta`lim mazmunini to`g`ri belgilashingizga, o`quvchi faoliyatini to`g`ri uyushtirishingizga, o`qitishning eng samarali usul, vosita va usullarini tanlashingizga, faoliyat mahsulini nazorat qilishingizga yordamlashadi.

O`quvchiga o`z ona tilini o`rgatish tafakkur bilan chambarchas bog`langan. Chunki til hodisalarining o`quvchi ongida voqelanishi tafakkur orqali yuzaga chiqadi. Til va tafakkurning aloqadorligi ona tili darslarida ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash muammosini hal qilishga ko`maklashadi.

Ma`lumki, falsafada har bir umumiy tushuncha yakka, juz`iy tushunchalar yig`indisidan tarkib topadi, degan qoida mavjud. Ona tili mashg`ulotlarida o`quvchi faoliyatini tashkil etishda ham biz xuddi shu qoidaga asoslanamiz. Muayyan bo`laklarga ajratilgan til hodisalarini kuzatish, ularning birini

ikkinchisi bilan taqqoslash orqali o`quvchi umumiy ta`rif, qoida va xulosalarga keladi.

Falsafa fikrlash va rivojlanishni o`zaro uyg`unlikda qaraydi. Sharqning buyuk ensiklopedist olimlari (Umar Xayyom, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino v.h.) rivojlanishni fikrlashning mahsuli deb biladilar. Masalan, Umar Xayyom o`zining “Matematik traktatlar”ida “Ozgina o`yla, o`zing topasan”, “Ozgina fikrla, bilib olasan” singari xitoblari orqali noma`lumdan ma`lumga borish g`oyasini ilgari surgan.

Til materiallari o`quvchi tomonidan ijodiy fikrlash orqali egallangan bo`lsa, u amaliy ahamiyatga molik bilim, ko`nikma va malakalar bo`lib sanaladi. Shuni unutmaslik lozimki, til hodisalarining mohiyatini anglash, ular orasidagi o`xshash va farqli tomonlarni aniqlash, til imkoniyatlaridan nutqiy faoliyatda foydalanish singari zaruriy malakalar ijodiy fikrlash orqali ro`yobga chiqadi.

“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining didaktika bilan aloqasi. Ma`lumki, ta`lim jarayonining umumiy va xususiy tomonlari bor. Ta`limning umumiy tomonini umumiy didaktika, xususiy tomonini xususiy didaktika o`rganadi.

Umumiy didaktika o`qituvchi va o`quvchi faoliyatining o`zaro ta`sirini o`rganadi va u barcha o`quv fanlari uchun aloqadordir. “Ona tili o`qitish metodikasi” umumiy didaktika bo`yicha o`rganilganlarni oydinlashtiradi: ya`ni umumiy didaktikadan o`rganilgan ta`lim maqsadi qonuniyatlari, prinsiplari, mazmuni, usullari, vositalari, tashkiliy shakllarining ona tilini o`qitish jarayonida voqelanishini aniqlaydi.

Modomiki shunday ekan, “Ona tili o`qitish metodikasi” fani didaktikaga tayanib ish ko`radi. Chunonchi, ona tili o`qitish prinsiplari yoki usullari xususida fikr yuritilar ekan, avvalo umumdidaktik prinsiplar va usullar, keyin xususiy prinsiplar va usullarga to`xtalishga to`g`ri keladi.

“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining psixologiya bilan aloqasi. Ta`limni tashkil etish, o`qitish bola psixologiyasi bilan chambarchas bog`langan. Bu aloqadorlik avvalo o`quvchining yoshi va shaxsiy xususiyarlari bilan bog`liq. O`rganilgan til hodisalarini xotirada tiklash, ularni yangi sharoitda qo`llash, til hodisalarini qiyoslash yoki ularni o`xshash va farqli tomonlariga qarab

guruhlash, umumlashtirish, hukm va xulosalar chiqarish shaxsning aqliy faoliyati bilan bog`liq bo`lib, xotira, tafakkur, xayol singari individual psixik xususiyatlarga tayanadi. Shuning uchun o`qituvchi o`quvchilarning shaxsiy psixik xususiyatlarini bilishi va unga tayanib ish ko`rishi lozim.

Akademik Pavlovning assotsiatsiya (aloqa, bog`lanish) haqidagi ta`limoti ona tili ta`limida muhim o`rin egallaydi. Agar til hodisalari orasidagi aloqadorlikka asoslanilmasa, o`quvchi tilni bir butun sistema sifatida qabul qila olmaydi. Yangi o`quv materialini oldin o`rganilganlar bilan bog`lash bilimlarni tamomila yangi sharoitda qo`llash imkoniyatini beradi. Bu esa ijodiy faoliyat ko`rsatish uchun asosdir.

Hozirgi zamon psixologiyasi bilim olishda ehtiyojni zarurat deb biladi. Bu ta`limot ona tili mashg`ulotlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi. O`quvchi o`z so`z zahirasini oshirishga, so`zdan foydalanishga, har xil nutqiy vaziyatlarga ehtiyoj sezmasa, tilni o`rganishga qiziqmaydi, unga zarurat sezmaydi.

Psixologik nuqtai nazardan shaxsning o`z ona tilini bilishi uni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Tevarak-atrofidagi kishilar bilan muloqot, dars jarayonida tuziladigan og`zaki va yozma matnlar, o`tkaziladigan savol-javoblar rivojlanishni ta`minlovchi omillardir.

Ona tili ta`limining hozirgi bosqichida - test topshiriqlariga talab oshgan bir davrda-o`quvchilarda kompyuter bilan ishlash psixologiyasini tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Bu dars mashg`ulotlarida kompyuter xizmatidan uzluksiz foydalanish orqali qo`lga kiritiladi.

Ma`lumki, ehtiyojlar insonni ma`lum yo`nalishda ongli ravishda harakat qilishga undaydi. Bundan asosiy maqsad odamlar bilan hamkorlik qilishi, muloqotga kirishishi bo`lib sanaladi. Muloqot vaziyatida inson til, imo-ishora, yuz ifodasi, qo`l harakatlari va muayyan ramziy belgilar vositasida boshqa odamlar bilan aloqa o`rnatadi. Bu vositalardan kerakligini tanlab olish "Psixologiya" fanining ham, "Ona tili o`qitish metodikasi" fanining ham vazifasidir.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. "Ona tili o`qitish metodikasi"ning fan sifatida shakllanishi to`g`risida nimalar bilasiz?

2.“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalarini sanab bering.

3.“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining ilmiy-tadqiqot usullari qaysilar?

4.“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining boshqa fanlar bilan aloqasi haqida fikr yuriting.

5.“Ona tili o`qitish metodikasi” fanining psixologiya fani bilan aloqasi haqida fikr yuriting.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Ўзбекистон, 1998. Б. 4-19.

2. Ўзбекистон Республиканинг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 1998, Б. 20-29.

3. Власенков И.Ф. Общие вопросы методика русского языка в средней школе. – Москва: Просвещение, 1973.

4. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. – Москва: Педагогика, 1982.

5. Ўзбек мактабларида она тили ўқитиш концепцияси // “Тил ва адабиёт таълими” журнали, 1994. 1-2 қўшма сони.

ONA TILI O`QITISHNING UMUMDIDAKTIK VA O`ZIGA XOS PRINSIPLARI

Ta’lim prinsiplari jamiyatimizning maktab oldiga qo`ygan talablaridan kelib chiqadi. Shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish o`qitish prinsiplarini amalda to`g`ri qo`llash bilan chambarchas bog`langan.

O`qitish prinsipi nima? “Prinsip” lotincha so`z bo`lib, asos, qoida, talab singari ma`nolarni ifodalaydi, “O`qitish prinsipi” deganda dars samaradorligini ta`minlash, ta`lim jarayonini tashkil etish, uyushtirishga qo`yilgan asosiy talablar, qoidalar tushuniladi. O`qituvchi ta`lim ishini tashkil etar ekan, ana shu qoida, talabdan kelib chiqadi va ular o`rtasidagi uzviy bog`liqlikni ta`minlagan holda amalda tadbiq etish orqali ko`zlangan maqsadga erishadi.

Ta'limda quyidagi prinsiplarni ajratish mumkin:

- 1) umumdidaktik prinsiplar;
- 2) xususiy prinsiplar.

Umumdidaktik prinsiplar garchand maktabda o`qitiladigan barcha fanlarga aloqador bo`lsa-da, ammo u har bir fanning ichki tabiatidan, o`ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Maktabda hamma fanlar uchun umumiy bo`lgan didaktik prinsiplar: o`qitishning ilmiyligi va bolalar uchun tushunariligi; sistemaviylik va izchillik; nazariya bilan amaliyotning uzviy aloqadorlik; onglilik, faollik va mustaqillik; ko`rsatmalilik; o`quvchilarga individual munosabatda bo`lish va ularning o`quv imkoniyatlarini hisobga olish; o`qitishning bolaga ma'lumot berish, tarbiyalash va rivojlantirishga qaratilgani kabi prinsiplari garchand umumdidaktik prinsiplar sanalsa ham, ammo ona tili o`qitish nazariyasi va usuliyatida ularning har biri o`ziga xos mazmun kashf etadi.

Ona tili o`qitishda ilmiylik va tushunarlilik prinsipi. Ta'limning ilmiyligi va bolalar uchun tushunarli bo`lishi prinsiplari o`zaro bog`langan, bir-birini to`ldiradigan didaktik kategoriyalardir.

Ta'limning ilmiyligi prinsipi o`quv materialini hozirgi zamon o`zbek tilshunosligi fani yutuqlari asosida bayon qilishni taqazo etsa, ta'limning bolalar uchun tushunarli bo`lishi prinsipi o`quv materiallarini bolalarning yosh va psixologik xususiyatlariga, ularning umumiy taraqqiyoti hamda bilish imkoniyatlariga moslab bayon qilishni talab etadi. Ta'lim jarayoni mantiqi bu prinsiplarni o`zaro aloqadorlikda qarashni zarurat qilib qo`yadi. Mazkur prinsipga ko`ra ona tilidan har bir sinfda o`rganiladigan material hajm hamda mazmun jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Maktabda ona tili fani o`zbek tilshunosligida qo`lga kiritilgan yutuqlarga tayanadi. Bu prinsip o`quvchilarni hozirgi o`zbek tilshunosligida qat'iy hal etilgan, ilmiy asoslangan bilimlar bilan qurollantirishni talab etadi. Shubhasiz, o`zbek tilshunosligida mavjud bo`lgan barcha bilimlarni bolaga berishning iloji yo`q. Biz bolaga, asosan, o`zbek adabiy tilining boy imkoniyatlaridan og`zaki va yozma nutqda bimalol foydalanish, to`g`ri yozish, to`g`ri o`qish, to`g`ri fikrlash va to`g`ri so`zlash uchun unga zarur bo`lgan bilimlarnigina berish imkoniyatiga

egamiz, xolos. Demak, maktab ona tili kursi o`quvchilarni yuqorida tilga olingan malakalar bo`yicha o`ta zaruriy bilimlar tizimi bilan qurollantiradi.

Ilmiylik prinsipini tushunarlikdan ajratib bo`lmaydi. Bu ikki prinsip bir-birini to`ldiradigan va dars samaradorligini ta`minlaydigan yagona prinsip sanaladi. Sababi, ilmiy bilimlar tushunarli bo`lmasa, o`quvchi uni o`zlashtira olmaydi.

Maktab ona tili darsliklarida ilmiylik va tushunarlikni ta`minlash uchun quyidagilarni hisobga olish lozim:

-fanda ilmiy jamoatchilik tomonidan e`tirof etilgan, ilmiy jihatdan asoslangan maktab atamalarini ishlatish; har bir tushuncha va atamaning ma`nosini atroflicha ochish; ularni bolalarning puxta o`zlashtirishlarini ta`minlash uchun etarli miqdorda asosli materiallar bilan tahlil qilish;

-o`rganilayotgan o`quv materialining oldin o`rganilgan mavzular bilan bog`liqligiga amal qilish; bolalarni keyingi mavzularni o`zlashtirishga tayyorlash; til asoslari, tushunchalarni o`zaro chog`ishtirib o`rganish;

-ona tili ta`limi mazmunida grammatizmga yo`l qo`ymaslik, o`quv materialini bolalarda mustaqil va ijodiy fikrlashga, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og`zaki hamda yozma shakllarda to`g`ri, ravon ifodalash ko`nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga bo`ysundirish;

-o`quv topshiriqlarini o`quvchilarning ruhiy (psixologik) xususiyatlari va imkoniyatlariga mo`ljallab tanlash.

Ona tili o`qitishda tizimlilik va izchillik prinsipi. Ma`lumki, ona tili o`quv predmeti sifatida ma`lum tizimdan iborat. Bi tizim o`zbek tilining fonetik, leksik, grammatik tomonlarini o`z ichiga oladi. Ana shu til tizimini tashkil qilgan unsurlarning har biri o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lishi bilan bir qatorda, ular bir-biri bilan uzviy va chambarchas bog`langan.

Maktabda tilning fonetikasini o`rganmasdan uning grammatikasini o`rganish mumkin emasligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Fonetika va grafikani yetarli darajada o`zlashtirgan o`quvchigina leksikani puxta o`zlashtiradi. Leksika puxta o`rganilgach, so`z turkumlarini o`rganish osonlashadi. Shuning uchun, til hodisalarini o`zaro uzviy aloqadorlikda o`rganish uning samaradorligini ta`minlovchi asosiy vosita sanaladi.

Ta'limda izchillik prinsipi tizimlilik prinsipi bilan uzviy bog'langan. Kishining kundalik faoliyatida ham, o'quv ishlarida ham muntazamlilik bo'lishi shart. Akademik I.T.Pavlov: "Ishning boshlanishidayoq o'zingizni fan asoslarini izchil egallashga o'rgating. Fanning eng yuksak cho'qqilarini egallashdan oldin uning ibtidosini o'rganing. Oldingilarini o'zlashtirmasdan turib, keyingilarini o'rganishga o'tmang", - deb o'quvchilarga maslahat beradi.

Bolalarning nutqiy tayyorlanganligiga tayanish, ularning boshlang'ich va oldingi sinflarda hosil qilgan bilimlarini hisobga olish, o'rganilgan, o'rganilayotgan va keyin o'rganiladigan bilimlar o'rtasida mantiqiy aloqadorlikni ta'minlashga izchillik prinsipi orqali erishiladi.

Ona tili dasturlarida materialning bosqichli ketma-ketlik prinsipi asosida berilishi izchillik prinsipini amalga oshirish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Chunki muayyan bir mavzu yuzasidan o'quvchilarda zarur bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilish faqat shu mavzu doirasida qolib ketmaydi. Keyingi bosqichda egallangan bilimlar mustahkamlanadi va eng muhimi bu bilimlarni o'quvchilarning nutqiy faoliyatiga olib kirish orqali ular amaliy ko'nikma va malakaga aylanadi.

Tizimlilik va izchillik prinsipi nafaqat o'qituvchi faoliyatida, balki o'quvchi faoliyatida ham muhim ahamiyatga ega. Fikrni bayon qilish tartibini belgilash, bayon va insho uchun oddiy va murakkab reja tuzish kabi topshiriqlar o'quvchilardan tizimlilik va izchillikni talab etadi. Shunday qilib, tizimlilik va izchillik prinsipi ona tili ta'limining mazmunini belgilashda ham, o'qituvchi faoliyatida ham o'z ifodasini topadi. Bu prinsipni amalga tadbiiq etish ta'lim mazmunini takomillashtiradi; O'quvchilarning o'quv-biluv faolligini oshiradi.

Ona tili o'qitishda nazariya bilan amaliyotni uzviy aloqadorligi prinsipi. Ona tili o'qitishda nazariyani amaliyotga bog'lash, - deganda, o'quvchilarning tildan egallayotgan ilmiy – nazariy bilimlarini amalda qo'llashini ta'minlash, ularni mustaqil turmush uchum zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalar bilan qurollantirishni tushunamiz. Nazariyani amaliyotga bog'lash ona tili o'qitishni foydali maqsadlarga burish, o'rganilayotgan til hodisalarini o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga bo'ysundirish, til ta'limini

hayot bilan, kundalik turmush bilan, odamlarning mehnat faoliyati bilan bog`lash demakdir.

O`quvchi o`z ona tilini yaxshi o`rganib olsagina, uning zehni, aqli, ongi va umumiy madaniy darajasi ortadi. O`z tilining keng imkoniyatlaridan og`zaki va yozma nutqda bimalol foydalana oladigan shaxsgina xalq yaratgan madaniy-tarixiy boyliklardan xabardor bo`ladi va u boshqa fanlar asosini chuqur o`zlashtirishga dadil qadam tashlaydi. Og`zaki hamda yozma nutqdan foydalanish malakasiga ega bo`lgan o`quvchi ertangi ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotda ijodiy faoliyat ko`rsata oladi. Mustaqil turmushga uning ona tilidan bilganlari, to`g`ri yozish va o`qish malakalari, mazmunli va chiroyli so`zlash san`ati, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda ifodalash ko`nikmalari, ish qog`ozlari bilan muomala qilish o`quvi qo`l keladi. Shuning uchun ham ona tili o`qitishda nazariyani amaliyotga bog`lash prinsipi juda muhim qonuniyat sanaladi. Ayrim o`qituvchilar: “o`quvchi o`z ona tilining qonun-qoidalarini bilsa, aytib bersa, u savodli yozadi”,- degan fikrni ilgari suradilar. Bu fikrga qo`shilish qiyin. Chunki ona tilining qonun qoidalarini bilish boshqa, undan amaliy ish jarayonida foydalanish ko`nikmalariga ega bo`lish boshqa.

Ona tili o`qitishda nazariyani amaliyot bilan bog`lash maqsadida har bir soatlik dars mashg`ulotida o`qituvchi o`quvchilarga mavzu yuzasidan nimalarni bilishlari va nimalarni amalda qo`llay olishlari lozimligini aytishi muvofiqdir.

Ona tili mashg`ulotlarida o`quvchilar tomonidan tuziladigan matnlar, yoziladigan bayon va insholar nazariy bilimlarni amaliy ko`nikmaga aylantirishga yordam beradi. Shunday qilib, til hodisalarini tahlil qilish va tahlil qilingan hodisalarga tayanib xulosalar chiqarish, o`rganilgan qoidalarni dalillar vositasida isbotlash, matn ustida ishlash, ijodiy topshiriqlardan foydalanish nazariyani bevosita amaliy faoliyatga olib o`tadi.

Ona tili ta`limini turmush bilan bog`lashning asosiy omillaridan biri o`quvchilarga ish qog`ozlaridan foydalana olish malakalarini singdirishdir. O`qituvchi har bir bo`lim va mavzuning talabi hamda imkoniyatidan kelib chiqib, bu ishni amalga oshirish choralarini ko`rishi lozim. Chunonchi, “Atoqli otlar va ularning imlosi” mavzusi o`rganilar ekan, manzilgoh yozish ustida ish

olib borilsa, “Shart maylidagi fe’llar” mavzusini o`rganishda qaror matni ustida to`xtalish maqsadga muvofiqdir.

Ona tili o`qitishda nazariyani amaliyotga bog`lash prinsipi vaqtli matbuot, ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyotdan unumli foydalanishni talab etadi.

Ona tili o`qitishda onglilik, faollik va mustaqillik prinsiplari. Didaktik adabiyotlarda onglilik deganda o`rganilayotgan mavzuga oid axborot mazmunini asosli egallash, xulosa va umumlashmalarni chuqur va atroflicha fahmlash, mavzu yuzasidan bilimlarni sistemali va to`g`ri bayon qilish, egallangan bilimlarning ishonch va e`tiqodga aylanishi, o`rganilgan bilimlardan turmushda mustaqil foydalana olish tushuniladi. Bu prinsip til hodisalarining mohiyatini anglab, tushunib, ongli o`zlashtirishni talab qiladi.

Ona tili materiallarining ongli o`zlashtirilishini ta`minlash o`qituvchi oldiga qator talablar qo`yadi. Bu talablar:

a) o`quv materialining bolalar yosh xususiyati va bilim saviyasiga mos tushishi, ularning o`quv imkoniyatlariga to`g`ri kelishi;

b) o`rganiladigan materialni o`rganilgan materiallar bilan uzviy bog`lash;

c) grammatik tushunchalar yuzasidan bolalarning fikrlash faoliyatini yuzaga keltirish; zaruriyat tug`ilganda ana shu tushunchalarni qisqa va tushunarli izohlash;

d) misollarning aniq va hayotiy bo`lishi, o`quvchilar topgan misollardan unumli foydalanish;

e) mashqlarning qiziqarliligi va xilma-xilligiga erishish;

f) darsni ma`lum bir tizimda olib boorish;

g) tarqatma materiallar, ko`rgazmali qurol va texnik vositalardan unumli foydalanish kabilar bo`lib hisoblanadi.

Onglilik ta`lim jarayonida o`quvchilarning faollik ko`rsatishi bilan chambarchas bog`langan. Chunki ta`lim jarayonida o`quvchilarning bilish faoliyatini kuchaytirmay turib, o`quv materialining ongli o`zlashtirilishiga erishib bo`maydi. O`quvchi dars jarayonida ongli o`zlashtirgan bilimdangina amaliy faoliyatda bemaol foydalanishi mumkin.

Ta'limda faollik va mustaqillik o'zaro uzviy bog'langan didaktik kategoriyalardir. Har qanday faollik asosida aqliy faoliyat yotadi. Ammo bu "faollik" va "mustaqillik" bir xil tushuncha degan fikrga olib kelmasligi kerak. "faollik" "mustaqillik" tushunchasiga nisbatan ancha keng ma'noga ega. Faollik deganda biz o'quvchining ham o'qish, ham mehnat, ham ijtimoiy topshiriqlarni bajarish jarayonidagi faoliyatini nazarda tutamiz. O'quv faolligi umumiy faollikning ajralmas qismi bo'lib, u bilimlarni egallash, bilishga qaratilgan faoliyatdir. Demak, bilish faolligi bola faoliyatining mahsuli bo'lib, bilimlarni egallashda faol ishtirok etish, kuchaytirilgan faoliyat ko'rsatish demakdir.

"Faollik" va "faollashtirish" ham bir tushuncha emas. Faollik shaxsning bilimlarni puxta egallash, o'z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan muhim qobiliyatdir. Faollashtirish esa muayyan faoliyat jarayonida shaxsning aqli, hissiyoti va irodasini kuchaytirish, takomillashtirish orqali uning ish qobiliyatini oshirish demakdir.

Ko'pgina pedagogik adabiyotlarda "agar o'qituvchi materialni tushunarli bayon qilib bersa, ko'rgazmali qurollar hamda texnik vositalardan foydalansa, o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olib, bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan ish olib borsa, o'quv jarayoni faollashib, ta'lim samarali bo'ladi" degan fikr ilgari suriladi. Faollik mustaqil aqliy faoliyat ko'rsatish orqali ta'minlanadi.

Ona tili o'qitishda ko'rgazmalilik prinsipi. Bilimlarni qabul qilish va o'zlashtirishga barcha sezgi a'zolarining faoliyatini to'g'ri uyushtirish katta ahamiyatga ega. Sezgi a'zolari qanchalik ko'p ishtirok qilsa, bilish shuncha osonlashadi.

Ko'rgazmalilik ona tili o'qitishning muhim qonuniyati sanaladi. Chunki bu fanning tabiati ko'rgazmalilikni ko'proq talab etadi. Tildagi mavhum tushunchalarning mohiyatini anglash bu prinsipdan keng foydalanishni taqazo etadi. O'quvchi ko'rish orqali narsa-hodisa, ularning tildagi ifodasi xususida aniq tushunchaga ega bo'ladi.

Ko'rgazmalilik prinsipiga ko'ra til hodisalarini o'rganish, kuzatish, sezishdan boshlanadi. Bola turli nutq tovushlari, so'zlar, gaplarni talaffuz etish, eshitish, yozish, ko'rish orqali sezadi. Kuzatish vositasida bolalar ongida til

hodisalari to'g'risida hissiy aniq tasavvur hosil bo'ladi. O'qituvchi bolalarni til hodisalarini sezishdan ularning mohiyatini anglashga, til hodisalarini tasavvur etishdan grammatik tushunchalarni atroflicha o'zlashtirishga qarab olib boradi.

Ko'rgazmali material muhim axborot manbai hamdir. Chunki o'quvchi darslik, o'qituvchining bayoni, gazeta va jurnallardan qanday axborot olsa, ko'rgazmali materialdan ham shunday ma'lumot olishi mumkin.

Ona tili darslarida tabiiy yoki aniq buyumlardan (predmetlarning asl namunasi mas., anor, olma, bino maketi v.h.), grafik materiallar (chizma, jadval kabi)dan; tasviriy san'at, musiqa, kino, kompyuter kabi vositalardan foydalanadi. Ona tili mashg'ulotlarida kompyuter, proyektor, elektron doska kabi texnik vositalardan foydalanish dars samaradorligiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu vositalar til hodisalarini tushunishga, ona tilidan egallangan nazariy bilimlarni mustahkamlashga, uni amaliy ko'nikmaga aylantirishga yordam beradi. Ayniqsa, tasviriy san'at namunalari, o'quv filmlari, audio-vizual vositalar o'quvchilarning o'g'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda muhim vosita sanaladi. Shuni nazarda tutib, ona tili o'qituvchisi til o'quv xonasini shu vositalar bilan ta'minlash chorasini ko'rishi, ayniqsa, rasmi albomlar tashkil etishi, rasmi tarqatma materiallarini ko'paytirishi lozim.

Ko'rgazmali qurollardan barcha turdagi darslarda va darsning barcha bosqichlarida unumli foydalansa bo'ladi. O'quv materialini mustahkamlash va takrorlash jarayonida ko'proq reproduktiv xarakterdagi ko'rgazmali qurollardan foydalansak, yangi bilimlar berishda izlanuvchanlikni talab qiladigan ko'rgazmali qurollar ishga solinadi. Demak, ko'rgazmalilik prinsipini amalga oshirish orqali o'quvchilarning qayta xotiralashga asoslangan faoliyatini ham, qisman izlanuvchanlik faoliyatini ham, ijodiy faoliyatni ham uyushtirish mumkin.

Ko'rgazmali qurol me'yorida qo'llanilishi lozim. Haddan tashqari ortiqcha ko'rgazmali vosita o'quvchilarni toliqtiradi; fikrni asosiy masaladan chetlashishga olib keladi; o'quv materiali uchun ajratilgan vaqtning yetishmasligiga sabab bo'ladi.

O'quvchilarning yoshi va shaxsiy xususiyatlari hamda o'quv imkoniyatlarini hisobga olish prinsipi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning

yoshi va shaxsiy xususiyatlari hamda o`quv imkoniyatlarini hisobga olish didaktikaning eng muhim prinsiplaridan biri bo`lib, u ona tili o`qitish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu prinsipga amal qilmay turib, til hodisalarini puxta va ongli o`zlashtirishga erishib bo`lmaydi.

Ma'lumki, ona tilining izchil kursini o`rganish, asosan, o`rta maktab yoshi-o`smirlik davriga to`g`ri keladi. Bu yoshda o`quvchilarda topshiriqni o`z vaqtida aniq va yaxshi bajarishga harakat rivojlanadi. O`smirlik davrida qayta xotiralashga oid topshiriqlar bilan bir qatorda ijodiy topshiriqlarni bajarishga ishtiyoq kuchayadi. Agar boshlang`ich sinfda o`quvchilar ko`proq ko`rgan yoki kuzatgan narsalari haqida fikr yuritsalar, keyinchalik ularda shaxsan kuzatmagan, ko`rsatmagan, ammo boshqalardan eshitgan voqea – hodisalarni qo`shib uni bayon qilishga urinadilar. O`quvchilar bu yoshda rasmda aks ettirilgan voqealar haqida fikr yuritish bilan cheklanmay, rasmda ko`zga tashlanmayotgan, ammo mavzuga bevosita aloqador bo`lgan fikrlarni ham qo`shib, uni bayon eta oladilar. Kichik yoshdagi o`quvchilarda ijodiy fikr ko`proq aniq voqea-hodisalar natijasida hosil bo`lsa, o`smirlik davriga o`tgan sari bu xususiyat o`z ko`lami jihatidan kengayadi; bola idrok qilgan narsalarni tushunib, anglab olishga intiladi; u narsa va hodisalarni tahlil qiladi; o`zaro taqqoslaydi, ularning muhim o`xshash va farqli belgilarini izlaydi hamda hukm chiqaradi.

Ona tili darslarida o`smirlarning real o`quv imkoniyati hisobga olingan taqdirdagina ta`lim jarayoni samarali kechadi. Til materiali o`quvchi layoqatiga muvofiq kelgan taqdirda u faollik ko`rsatishi mumkin. Shuning uchun o`qituvchi har bir o`quvchining shaxsiy qobiliyatini aniqlanishi va ta`lim jarayonida uni hisobga olishi zarur.

Ma'lumki, o`quvchilarning o`zlashtirish darajasi, bilim saviyasi, qiziqish va layoqati, mustaqil ishlay olishi bir-biridan farq qiladi. O`zlashtirish darajasi yuqori bo`lgan, ijodiy fikr lay oladigan o`quvchi rasm asosida insho yozish kerak bo`lganda nafaqat rasmda ko`rayotgan narsalarini, balki o`zining hayotiy taassurotlarini qo`shib insho yoza oladi. O`zlashtirish darajasi va fikrlash qobiliyati bo`sh bo`lgan, til sezgirligi talab darajasida bo`lmagan o`quvchi xuddi shu inshoda hatto rasmda ko`rayotganlarini ham to`laligicha bayon qilib bera

olmaydi. Demak, o`quvchilarda o`quv imkoniyati har xil bo`lib, bu ularning bilish faoliyatiga ta'sir etmay iloji yo`q.

O`quvchilarning o`quv imkoniyati bir qator ichki va tashqi asoslarga ega.

O`quv imkoniyatining ichki asoslariga o`quvchilarda nutq malakalarining shakllanganlik darajasi, fikrlash va esda saqlab qolish qobiliyati, tafakkur usullarini bilishi va uni zarur o`rinlarda to`g`ri ishga sola olishi, tez o`qish va yozish malakalarining mavjudligi, til materiallarini o`rganishga munosabati kabilarni kiritish mumkin.

Tashqi omillarga ona tili ta'limining mazmuni, o`quvchilarning til muhiti (uyda ham, maktabda ham o`zbek tilida so`zlashadigan o`quvchilarning o`quv imkoniyati turli tilda so`zlashadigan o`quvchilarning o`quv imkoniyatidan farq qiladi), ularga qo`yilgan yagona imloviy va nutqiy talab, o`qituvchining nutqi, maktabning moddiy texnikaviy ta'minoti kabilar kiradi.

Ona tili darslarida o`quvchilarning yosh va shaxsiy xususiyatlari hamda real o`quv imkoniyatlarini hisobga olish prinsipiga qat'iy amal qilish quyidagi afzalliklarga ega:

1. O`qituvchi tomonidan tanlanadigan o`quv topshiriqlarini o`quvchilarning o`zlashtirish darajasiga muvofiqlashtirish imkoniyati vujudga keladi. O`qituvchi o`quv imkoniyatidan kelib chiqqan holda darslik va qo`shimcha o`quv materiallaridan foydalanadi.

2. O`quv imkoniyatini aniqlash ona tili o`qitishning shakl, usul va usullarini to`g`ri belgilashga, maqsadga muvofiq keladigan dars turini tanlashga imkon beradi.

3. O`quv imkoniyatini bilish tabaqalashtirilgan ta'limdan foydalanish imkoniyatini beradi. Chunki har bir o`quvchining o`quv imkoniyatini bilmasdan turib, o`quv topshiriqlarini tabaqalashtirish mumkin emas. Bolaning o`quv imkoniyatiga mos tushadigan topshiriq esa uni bajarishga bo`lgan qiziqishini kuchaytiradi; bilishga bo`lgan ishonchni orttiradi; sinfdagi barcha o`quvchilarning deyarli bir vaqtda topshiriqni bajarishlariga shart-sharoit yaratadi.

4. O`quv imkoniyatini hisobga olish ona tili darslarida bolani tarbiyalash va rivojlantirishga shart-sharoit yaratadi. Imkoniyatga muvofiq keladigan topshiriq

shaxsiy-ruhiy xususiyatlar: iroda, qobiliyat, xotira, ijodiy xayol kabilarni tarbiyalaydi. Ona tili darslarini o`quvchilarning imkoniyatlari doirasida tashkil etish ularning o`z kuchlaridan unumli foydalanishlarini ta`minlaydi.

Ona tili o`qitishning xususiy prinsiplari. Maktabda ona tili o`qitishning bu o`ziga xos prinsiplari umumdidaktik prinsiplar bilan uyg`unlashib, ona tili darslari samaradorligini ta`minlovchi asosiy talablar silsilasini vujudga keltiradi. O`qituvchi ona tilining umumdidaktik prinsiplari bilan bir qatorda, uning o`ziga xos prinsiplarini ham yaxshi bilishi va ta`lim jarayonida unga qat`iy amal qilishi lozim.

Ona tili o`qitishda umumdidaktik prinsiplar bilan bir qatorda shu fanning tabiatidan kelib chiqadigan quyidagi o`ziga xos prinsiplar ham mavjud: a) o`zbek tili fanini o`qitish orqali o`quvchilar tafakkurini o`sishiga erishish prinsipi; b) “til-me`yor-nutq mutanosibligi” prinsipi; v) o`zbek tilini o`qitishda mavzulararo, bo`limlararo va fanlararo bog`lanishga qat`iy amal qilish prinsipi; g) o`quvchilarni til hodisalarini ajratishga o`rgatish prinsipi; d) o`zbek tilini o`qitish orqali o`quvchilarning nutq malakalarini mustahkamlash va til sezgirligini oshirish prinsipi; e) ona tili o`qitishda mahalliy sheva sharoiti va ta`sirini nazarda tutish prinsipi.

Ilmiy-usulik adabiyotlarda ona tili o`qitishning o`ziga xos prinsiplari xususida turli xil fikrlar, qarashlar mavjud. Ayniqsa, bu turli-tumanlik prinsiplarining nomlanishida, tushunchalarni izohlashda ko`proq namoyon bo`ladi. Ona tili o`qitishning o`ziga xos prinsiplari shu tilning o`z tabiatidan kelib chiqadi. Modomiki shunday ekan, tildan o`rganiladigan bilimlarning manbai ham o`zbek tilshunosligi fani sanaladi. Chunki tildan beriladigan bilimlarning nazariy asoslari, ularning o`ziga xos xususiyatlari tilshunoslik fanida o`z ifodasini topgan. Ammo tilshunoslik fani “Tilni qanday o`qitish kerak?”, “Tildan o`zlashtiriladigan bilimlarning hajmi va mundarijasi qanday bo`ladi?” degan savollarga javob topa olmaydi. Zero, bular tilshunoslik fanining vazifasi sanalmaydi. Chunki tilni o`qitish muammolari bilan metodika shug`ullanadi. Demak, tilni o`qitishning usulik prinsiplari, bir tomondan o`zbek tilining o`z xususiyatlaridan kelib chiqsa, ikkinchi tomondan tilni o`zlashtirish psixologiyasiga ko`ra belgilanadi.

O`zbek tili fanini o`qitish orqali o`quvchilar tafakkurini o`sishiga erishish prinsipi. Ijodiy tafakkur, ijodiy izlanish mustaqil fikrlash orqali rivojlanadi.

Natijada: - o`quvchidagi noma'lum bo'lgan til hodisalarini bilish jarayoni faollashadi;

- egallangan bilimlarning puxtaligi va qiziqarliligi ta'minlanadi;
- til materiallarini tahlil qilishga qiziqish ortadi.

Demak, tafakkurni o`stirish til mashg`ulotlarida til hodisalarini kuzatish, taqqoslash, tasnif qilish, umumlashtirish, o`xshash vositalardan eng qulayini to`g`ri tanlay olish ko`nikmalarini shakllantirish asosida yuzaga keladi.

“Til-me`yor-nutq mutanosibli” prinsipi. Ma'lumki, ona tili mashg`ulotlarida o`quvchilar ko`p hollarda tilga oid nazariy bilimlarni egallash bilan o`ralashib qolib, til me`yorlaridan unumli foydalanish, nutqni takomillashtirish ustida kam ishlaydilar. Bu hol, shubhasiz, ona tili darslarida o`quvchilarning zerikishiga, zo`rma-zo`raki “o`rganilgan” til hodisalarining tezda unutilishiga sabab bo`lmoqda.

Maktab ona tili kursining asosiy maqsadi ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash, og`zaki va yozma nutqini rivojlantirish ekan, “til-me`yor-nutq mutanosibli” prinsipiga qat`iy amal qilmay turib, unga erishib bo`lmaydi. Til nima? “Til deganda-deb ta`rif beradi H.Ne`matov,-jamiyatning barcha a`zolari uchun avvaldan (oldingi avlodlar tomonidan) tayyor holda keltirib qo`yilgan, hamma uchun umumiy, ya`ni qabul qilinishi va qo`llanilishi majburiy, fikrni shakllantirish, ifodalash va boshqa maqsadlar uchun xizmat etadigan birliklar hamda bu birliklarning o`zaro birikishi va bog`lanishi belgilovchi qonun-qoidalar yigindisi tushuniladi”. Demak, til fikrni shakllantirish va uni yuzaga chiqarish, birovga etkazish uchun imkoniyat sifatida o`quvchining ongida mavjud.

Tilning asosiy qonun-qoidalari, zarur birliklarini (nutq tovushlari, qo`shimchalar, so`zlarni), ularning birikish qonun-qoidalarini o`quvchi jamiyatdan tayyor holda oladi. Hali ona tilini maxsus o`quv fani sifatida o`rganmagan shaxs ham so`zlarni o`zaro biriktirib, gap qura oladi. U o`z fikrini boshqalarga bayon qiladi va o`z galar fikrini tushunadi. Maktabda ona tilidan

beriladigan bilim, malakalar va ko`nikmalar o`quvchining o`zida mavjud bo`lgan ana shu imkoniyatlarini kengaytiradi; ya'ni uni o`zbek adabiy tilining boy xazinasiga olib kirish orqali fikrni og`zaki va yozma shakllarda to`g`ri, ravon ifodalashga erishtiradi.

Til ichki imkoniyat sifatida aniq bir fikrni xilma-xil usul va vositalar yordamida yuzaga chiqaradi. Bu ichki imkoniyat tilda behad ko`p va xilma-xildir. Me'yor nima? Me'yor tilning mana shu ichki imkoniyatlarini o`quvchi ongiga singdiruvchi omildir. Boshqacha qilib aytganda, me'yor nutqni ro'yobga chiqarish maqsadida til imkoniyatlaridan foydalanish uchun ko`rsatkichlar majmuasi sanaladi. Me'yorning oliy ko`rinishi milliy, adabiy til uslublari, mezonlaridir. Milliy, adabiy til me'yorlaridan xabardor o`quvchigina ona tili ta'limining so`nggi natijasi matn yaratishga qodirdir. Nutq nima? Nutq til imkoniyatlarining yuzaga chiqishi, voqealanishidir. Tilning boy ichki imkoniyatlaridan xabardor shaxs o`z fikrini ogzaki va yozma shaklda bema'lol bayon qila oladi.

Ona tili ta'limida "til-me'yor-nutq" o`zaro chambarchas bog`langan bo`lib, birini ikkinchisiz tasavvur etib bo`lmaydi. Dars mashg`ulotlarida ular o`rtasida mutanosiblik o`rnatilmasa, ona tili ta'limining asosiy maqsadi-nutqiy taraqqiyot ortda qoladi.

O`zbek tilini o`qitish orqali o`quvchilar tafakkurining o`sishiga erishish prinsipi. Ona tili darslari o`quvchilarning mantiqiy tafakkurini o`stirishda yaxshi imkoniyatlarga ega. Tafakkur voqelikning ongli aks etish jarayoni, inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur orqali fikr vujudga keladi. Fikrlash faoliyati esa nutq holatida namoyon bo`ladi. Demak, o`quvchi o`z tafakkurini rivojlantirmay turib, ogzaki va yozma nutqni egallay olmaydi. Tafakkur kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, guruhlash kabilarda namoyon bo`ladi.

Tafakkur mustaqil aqliy faoliyat mahsulidir. O`quvchi til hodisalari yuzasidan mustaqil aqliy faoliyat ko`rsatmas ekan, unda mantiqiy tafakkurning rivojlanishi haqida gap bo`lishi mumkin emas. Ijodiy izlanish va ijodiy fikrlash o`quvchida ijodiy tafakkurni yuzaga keltiradi. Ijodiy tafakkur esa o`quvchilarda noma'lum bo`lgan til hodisalarning mohiyatini bilib olishga yordamlashadi:

egallangan bilimlarning puxtaligini ta'minlaydi: o'quv materialiga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi.

O'quvchilar tafakkurini rivojlantirishda ularga beriladigan savol va topshiriqlarning ahamiyati benihoya katta. O'qituvchi savol va topshiriqlarni darslikdan olishi yoki uni o'zi tuzishi mumkin. Tafakkurni rivojlantirish aqliy faoliyat usullari (kuzatish, qiyoslash, guruhlash, umumlashtirish kabi)ni to'g'ri ishga solish bilan chambarchas bog'langan.

Ona tili kursi bilimlari orasidagi bog'lanish va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqani ta'minlash prinsipi. Ona tili o'qitish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri mavzulararo, bo'limlararo, sinflararo, fanlararo bog'lanishdir. Ona tili o'qituvchisi mavzular va bo'limlarning bog'lanishi, aloqasini aniq belgilashi va o'qitish jarayonida unga amal qilishi lozim. V sinfdagi "Leksika" bo'limi o'rganilgan ekan, u so'z yasashi va grammatika bilan, fonetika, so'z yasashi va morfologiya bilan uzviy bog'lanadi. So'z yasashi esa leksika bilan ham, morfologiya bilan ham chambarchas bog'langan. Chunki, so'z yasash natijasida yangi leksik ma'noli so'zlar hosil bo'ladi, yangi yasalgan har bir so'z ma'lum so'z turkumi sifatida shakllanadi. Maktab ona tili kursining turli bo'limlari orasidagi o'zaro bog'lanishga amal qilish o'qituvchiga o'tilganlarni samarali, mukammal takrorlash va mustahkamlash imkonini beradi. Chunonchi, o'quvchi mustaqil so'zlarni o'rganar ekan, bunday so'zlarning sintaktik vazifalarini, sintaksisni o'rganishda esa so'z turkumlari haqidagi ma'lumotlarni takrorlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ona tili fani ichidagi boglanish ikki xil ko'rinishga ega:

1. Yuqoridan pastga qarab bog'lanish. Bog'lanishning bu ko'rinishi o'tilayotgan yangi o'quv materialini oldin o'rganilgan material bilan bog'lashni talab etadi.

2. Pastdan yuqoriga qarab bog'lanish. Bunda o'qituvchi o'rganilayotgan materialni o'rganilishi ko'zda tutilgan material bilan bog'laydi.

Didaktikaning bu muhim prinsipini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun, birinchidan, o'qitishning barcha bosqichlariga (boshlang'ich maktab, to'liqsiz o'rta maktab) ona tili ta'limi oldiga yagona talablar qo'yishi lozim. Ayniqsa, ona tili o'qitishning birinchi bosqichi (boshlang'ich maktab) va ikkinchi

bosqichi (5-9-sinflar) o`rtasida uzviy birgalikka erishish ta`lim samaradorligining muhim omilidir.

Boshlang`ich sinf o`quvchilari ona tilining izchil kursidan o`quvchilar nimalarni o`rganishlarini va, aksincha, ona tili o`qituvchilari boshlangich sinfda nimalar o`rganilganligini yaxshi bilishlari lozim.

O`qituvchi ta`limning har bir bosqichida o`quvchining nutq taraqqiyotida bo`ladigan o`zgarishlarni bilishi va unga tayanishi kerak. Boshlang`ich sinf o`qituvchilari keyingi sinflarda o`quvchilar nutqida paydo bo`ladigan yangiliklarni oldindan ko`ra olishlari va, aksincha, ona tili o`qituvchilari boshlang`ich sinflarda o`quvchilar nutqida paydo bo`ladigan o`zgarishlarni bilishi shart.

Ona tili o`qitishda bu o`quv fanining boshqa o`quv fanlari bilan aloqasini ta`minlash ham muhim usulik talab sanaladi.

Ma`lumki, ona tili maktabda o`rganiladigan barcha fanlarni puxta o`zlashtirish uchun muhim kalit sanaladi. Til vositasida o`quvchi boshqa fanlarni o`rganadi. Barcha o`quv fanlari yuzasidan o`z fikrini yozma va og`zaki ravishda bayon etish orqali u ona tilini ham puxtaroq egallab boradi. Deyarli hamma fanlar o`quvchilarning lug`at boyligini o`stirish, orfografik savodxonligini oshirish, nutq malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Demak, o`quvchilarda yuksak nutq madaniyatini tarbiyalash nafaqat ona tili darslari, balki maktabda o`rganiladigan barcha fanlar orqali amalga oshiriladi.

Ona tili turli yo`nalishlar orqali boshqa o`quv fanlari bilan bog`lanadi. So`zning genetik nuqtai nazaridan kelib chiqishini aniqlash uchun tarix faniga murojaat qilinsa, til hodisalarini taqqoslash uchun o`quvchilar o`rganayotgan boshqa o`quv fanlariga murojaat qilinadi. Nutq uslublarini aniqlash uchun esa adabiyot, tarix, matematika, kimyo, fizika kabi fanlar o`qituvchiga yordam beradi. Shunday qilib, ona tilining boshqa fanlar bilan aloqasini uch katta guruhga ajratish mumkin:

- a) genetik bog`lanish;
- b) qiyosiy bog`lanish;
- v) funksional bog`lanish.

Ona tili o`qitishda o`quvchilarni til hodisalarini ajratishga o`rgatish prinsipi. Til hodisalarini ajratish maktab “Ona tili” o`quv fanida qo`llaniladigan atamalarning ma`nosini tushushishdan tortib, o`rganilayotgan til materiallarini kuzatish yoki o`zaro qiyoslash asosida o`xshash va farqli tomonlarini aniqlash, mustaqil ravishda umumlashmalar hosil qilishgacha bo`lgan barcha jarayonlarni o`z ichiga oladi.

Ma`lumki, har bir ona tili mashg`ulotida o`quvchilar muayyan atamaga duch keladi. Masalan, “*Fonetika*” bo`limi o`rganilar ekan, tovush, harf, unli, undosh, jarangli tovush, jarangsiz tovush, bo`g`in, urg`u kabi zaruriy atamalar bilan ish ko`radi. Agar o`quvchi bu atamalarning ma`nosini tushunmasa bo`lim ular tomonidan o`zlashtirilgan deb bo`lmaydi.

Til hodisalarini ajrata olmaslik ko`p hollarda ularni aralashtirib qo`llashga sabab bo`ladi. Masalan, o`quvchilar barmoq, sarg`ish, ishlash kabi so`zlar tarkibidagi *-moq*, *-ish*, *-sh* qo`shimchalariga qarab, uni harakat nomi deb atashadi. Ayniqsa, kelishik bilan egalik, turlanish bilan tuslanish, morfologik tahlil bilan sintaktik tahlil kabilarda ularni farqlay olmaslik holatlari ko`p uchraydi. Buning uchun oldin o`rganilgan atama bilan keyin o`rganiladigan atama orasida mustahkam zanjir hosil qilinmog`i lozim. Zero, bilimlar halqalardan tashkil topgan bir butun zanjirdir.

Til hodisalarini ajratish, ayniqsa, matn ustida ishlash jarayonida ko`proq kerak bo`ladi. Chunki o`quvchi tanlangan matndan u yoki bu til hodisasini ajratishi, uning mohiyatini sharhlashi, shu asosda umumlashmalar hosil qilishi lozim.

Ona tili o`qitishda mahalliy sheva sharoiti va ta`sirini nazarda tutish prinsipi. Ma`lumki, o`zbek tili o`zining sheva qatlami jihatidan xilma-xil va juda murakkabdir. O`zbek milliy tili boshqa qardosh turkiy tillarga nisbatan juda sersheva hisoblanadi. Professor V.V.Reshetov tasnifiga ko`ra, o`zbek xalqi qatlamida tarixiy-lingvistik jihatdan bir-biridan ajraladigan (farq qiladigan) uch dialekt birligi bor: 1) qipchoq; 2) o`g`iz; 3) qarluq-chigal-uyg`ur. Bu yirik dialektlarning har biri, ayniqsa, qarluq, chigil, uyg`ur lahjasi, o`z navbatida, bir necha ayrim mayda bo`laklarga bo`linadi.

Dialektlar fonetik xususiyatlari jihatidan *ota, ona, boradi* kabi soʻzlarni *ata, ana, baradi* kabi aytuvchi *a-*lovchi shevalar va *yer, yel* deguvchi *y-*lovchilar hamda *djer, djil* deb aytuvchi *dj-*lovchi shevalarga boʻlinadi. Bu sheva vakillarining barchasi millat jihatdan oʻzbekdir. Ana shu dialekt va shevalar respublikamiz hududida (va undan tashqarida) yashovchi oʻzbeklar uchun aloqa vositasi (sheva nutqi) boʻlib xizmat qiladi, oʻzbek dialektlaridagi mana shu xilma-xillik oʻquvchilar nutqiga taʼsir etmay iloji yoʻq.

Oʻzbek xalq shevalaridagi fonetik har xilliklar, koʻp hollarda, oʻzbek adabiy tilida soʻzlarning orfoepik qoidalar asosida talaffuz etishga moneʼlik qiladi. Bu orfoepik xatolarning kelib chiqishiga sabab boʻladi. Masalan, qipchoq dialektiga mansub oʻquvchilarning koʻpchiligi soʻz boshida adabiy tildagi *y* oʻrniga *j* talaffuz qilishadi (*yoʻq-joʻq, yigit-jigit*); *u, i*, unlilari bilan boshlangan ayrim soʻzlarning oldiga *j* ni qoʻshib aytishadi (*uzum-juzum, iliq- jiliq*); soʻzning oʻrtasida yoki oxirida kelgan *g* tovushini *v* bilan almashtiradi (*toʻgʻri-tuvri, togʻ-tov*), *p, k*, tovushlarini *b, g*, bilan almashtirib aytishadi (*qop-qab, koʻk-koʻg*) v.h. bu esa oʻquvchilarda orfoepik va orfografik savodxonlikni taʼminlashni birmuncha qiyinlashtiradi.

Oʻzbek dialektlari morfologik jihatdan ham adabiy til meʼyorlaridan maʼlum darajada farq qiladi. Masalan, qipchoq dialektiga mansub oʻquvchilar tomonidan qaratqich kelishigining qoʻshimchasi *-ningni -ding, -ting* shaklida qoʻllash xollariga tez-tez duch kelamiz.

Oʻzbek dialektlarining leksik jihatdan ham adabiy tildan farq qiladigan koʻp tomonlari borki, ular dialektal xatolarning kelib chiqishiga sabab boʻladi. Masalan, oʻzbek adabiy tilidagi doʻppi soʻzi Toshkentda toʻppi, Samarqandda qalpoq, Shaxrixonda qalpoq, Buxoroda kalapoʻsh, tovoq soʻzi esa Toshkentda lagan, Andijonda tovoq, Buxoroda tabaq, Shaxrixonda tavoq shakliga aytiladi.

Oʻzbek adabiy tilining meʼyorlari bilan xalq shevalari oʻrtasidagi bunday farqlar ona tili oʻqituvchisidan mahalliy dialekt sharoiti va taʼsirining oldini olish yuzasidan doimiy ish olib borishni talab qiladi.

Oʻqituvchi oʻquvchilar nutqidagi dialektal xatolarning ildini olish va bartaraf etish uchun qator ish usullaridan foydalanishi mumkin. Masalan, talaffuzi qiyin boʻlgan soʻzlarning dialektal shakli bilan adabiy – orfoepik

shaklini qiyoslash, soʻzlarni adabiy til meʼyorlariga muvofiq talaffuz etish, oʻquvchilar nutqini magnitofon lentasiga yozib olib, qayta eshittirish orqali ularning xatolarini aniqlash va tuzatish, mustaqil ravishda dialektal lugʻat tuzish kabi topshiriqlardan foydalansa boʻladi.

Taʼlim prinsiplari bir-biri bilan chambarchas bogʻlangan, boʻlib, ularga qatʼiy amal qilish dars samaradorligini oshirish, oʻquvchilarni puxta bilim, malaka va koʻnikmalar bilan qurollantirish, ularning ijodiy imkoniyatlarini tobora kengaytirishga juda katta ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar.

1. “Prinsip” soʻzining lugʻaviy maʼnosi nima? Taʼlim prinsipi deganda nimani tushunasiz?

2. Ona tili oʻqitish prinsiplariga qaysi prinsiplar kiradi?

3. Ona tili oʻqitishda taʼlim, tarbiya va rivojlanishning uygʻunligi prinsipi qanaqa prinsip?

4. Ona tili oʻqitishda ilmiylik va tushunarlilik prinsipi haqida fikr yuriting.

5. Taʼlimda sistemalilik va izchillik prinsipi deganda nimani tushunasiz?

6. Ona tili oʻqitishda nazariyaning amaliyot bilan bogʻliqligi prinsipini misollar vositasida tushuntiring.

7. Ona tili oʻqitishda ongillik, faollik va mustaqillik prinsipi deganda nimani tushunasiz?

8. Ona tili oʻqitishning oʻziga xos prinsiplariga qaysilar kiradi?

9. Ona tili oʻqitishda “ til + meʼyor+ nutq mutanosibligi” prinsipi deganda nimani tushunasiz?

10. Ona tili oʻqitish orqali oʻquvchilar tafakkurini rivojlantirish prinsipi haqida fikr yuriting.

11. Ona tili oʻqitishda mavzulararo, boʻlimlararo, sinflararo aloqadorlik prinsipi deganda nimani tushunasiz?

12. Ona tili oʻqitishda oʻquvchilarning til sezgirligini oʻstirish prinsipining afzalliklarini bayon eting.

13. Ona tili oʻqitishda mahalliy sheva sharoiti va taʼsirini hisobga olish prinsipi haqida fikr yuriting.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Муҳиддинов А.Г. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1998.
2. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Нутқ ва тил. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. Неъматов Ҳ., Ғуломов А. Мактабда тил сатҳларини ўзаро боғлаб ўрганиш. – Тошкент, 1992.
4. Ғозиев Э. Ўқитувчиларни умумлаштириш усулларига ўргатиш ва уларнинг ақлий тараққиёти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
5. Ғуломов А.Қ. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. Б. 5-41.
6. Ғуломов А.Қ. Она тили дарсларида активлик принципини амалга оширишнинг назарий асослари. – Тошкент: Фан, 1989.
7. Ўзбек мактабларида она тили ва адабиёт дарслари самарадорлигини ошириш. Илмий асарлар тўплами. – Тошкент: ЎзПФТИ, 1988.

ONA TILI O`QITISH USULLARI

Ona tili o`qitishning usullari haqida umumiy tushuncha

Ona tili darslarining samaradorligi o`qituvchining o`qitish usullarini mukammal bilishi, usulni tanlay olishi va ularning har birini o`z o`rnida qo`llay olishiga bog`liq.

“Metod” so`zi qanday ma`noni ifodalaydi? “Metod” yunoncha so`z bo`lib, tadqiqot yoki bilish yo`li ma`nolarini ifodalaydi. Bu tushuncha falsafiy va didaktik ma`nolarga ega. Falsafiy ma`noda “usul” tushunchasi tabiat va jamiyat hodisalarini kuzatish hamda voqelikka ilmiy nuqtayi nazardan yondashish demakdir.

Didaktik ma`noda u tushuncha o`quvchilarni bilim, malaka va ko`nikmalar bilan qurollantirish yo`llarini ifodalaydi, yoki biror shaxsning bilimlarini qulay yo`l bilan boshqasiga yetkazib berishdir.

Fanda ta`lim usullarini quyidagicha ajratishadi:

a) ta'lim usullari, maktabda o`quv fanlarining barchasi uchun umumiy bo`lgan usullar bo`lib, pedagogikaning bir sohasi hisoblanmish didaktikani tarkibiy qismidir.

b) xususiy metodika, ayrim fanlarni o`qitish bilan aloqador masalalarni o`rganadi. Shuning uchun ham ta'lim usullari fan olimlarini ham, metodistlarni ham bab-baravar qiziqtiradi.

Turli ta'lim usullari o`ziga xos xususiyatlariga, ayrim belgilariga ko`ra bir tizimga birlashadilar:

a) bir fanga oid bilimlarni to`liq qamrab olganligi (jumladan, ona tili bo`yicha: fonetika, leksika, grammatika va boshqalar);

b) o`quvchilarni o`qiyotgan ma'lumotlarni tushunish va bilish imkoniyatini tashkil etuvchi usullar o`zaro aloqadorlikda va bir maqsadga qaratilganligi;

c) umumdidaktik prinsiplarni birligi barcha usullarni asosini tashkil qilib ana shu tizimning asosiy tarkibi hisoblanadi.

Metodlar shu belgilarni inobatga olgan holda tasniflanadi:

a) o`quvchilarga bilim berish manbayiga ko`ra;

b) o`quv jarayonida o`quvchilarni faolligiga ko`ra (faol, interfaol usullar, mustaqil va hamkorlikda ishlash darajasi);

c) o`quvchilarning ishlash muhiti va xarakteriga ko`ra (topshiriqlarni yozma yoki og`zaki bajarishi, sinf, uy yoki nazorat ishi bo`lishi).

Jahonda keyingi yillarda ta'lim usullari va ularning tasnifiga oid anchagina salmoqli ilmiy izlanishlar olib borildi. Olimlar o`qitish usullarini turlicha tasnif qilishadi.

Bir guruh olimlar (S.I.Perovskiy, E.Ya.Golant) ta'lim usullarini bilim olish manbaiga qarab, *og`zaki, ko`rsatmali va amaliy* usullarga bo`lsalar, ikkinchi guruhdagi olimlar (M.A.Danilov, B.P.Esipov) ma'lum tipdagi darslarda bajariladigan o`quv vazifasidan kelib chiqib, *bilimlarni egallash, ko`nikma va malakalarni shakllantirish, egallangan bilimlarni mustahkamlash, malaka va ko`nikmalarni tekshirish va baholash* kabi usullarga bo`ladilar.

Yu.K.Babanskiy esa ta'lim usullarini uch katta guruhga ajratadi:

1.O`quvchilarning o`quv – biluv faoliyatini tashkil etish usullari.

2.O`quvchilarning o`quv – biluv faoliyatini rag`batlantirish usullari.

3.O`quvchilarning o`quv – biluv faoliyatini nazorat qilish usullari.

Shundan kelib chiqqan holda, Yu.K.Babanskiy ta'lim usullarini quyidagicha qismlarga bo`ladi:

O`quv-bilish faoliyatini yaratish usullari	Shaxslararo munosabat, emotsional va ijodiy faoliyatni to`plash usullari	O`quv-bilish faoliyati samaradorligini nazorat qilish usullari
Yangi mundarijani namoyish etuvchi usullar	O`quvchilarning o`zaro ta'sirini tashkil etish usullari	O`quvchilarni o`quv ishlarini kundalik kuzatish
O`quv faoliyati tajribasini to`plash va amaliy ko`nikmalarni shakllantirish usullari	Bilish jarayonini rivojlantiruvchi usullar	Og`zaki so`rov
O`quv materiallarni mustahkamlash usullari	Javobgarlik va majburiyatni tashkil etish usullari	Yozma so`rov
Emotsiyani kuchaytirish usullari	O`quvchilarda ijodiy qobiliyat va shaxsiy xususiyatlarni shakllantirish usullari	Nazorat ishi
		Uyga vazifani tekshirish
		Test o`tkazish

S.I.Perovski quydagicha tasniflaydi:

Amaliy	Ko`rgazmali	Og`zaki	Kitob ustida ishlash	Videometod

Tajriba	Illyustratsiya	Tushuntirish	O`qish	Ko`rish
Mashqlar	Namoyish qilish	Anglatish	O`rganish	O`qitish
O`quv- ishlab- chiqarish mehnati	O`quvchilarni kuzatish	Hikoya qilish	Referatlash	“Elektron o`qituvchi” nazoratida mashq ishlash
		Suhbat	Bir onlik	
		Yo`l-yo`riq berish	Ko`rish	
		Ma`ruza	Sitata keltirish	Nazorat
		Bahs-munozara	Insho	
		Ochiq munozara	Reja tuzish Konspekt qilish	

To`rtinchi guruh olimlari (M.N.Skatkin, I.Ya.Lerner) bilish faoliyatining o`ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ta`lim usullarini:

- 1) tushuntirish – namoyish etish usuli;
- 2) qayta xotiralash usuli;
- 3) muammoli bayon usuli;
- 4) qisman izlanuvchanlik usuli;
- 5) tadqiqot (izlanuvchanlik, ijodiylik) usuli kabilarga ajratadi.

Ta`lim usullarining I.Ya.Lerner va M.N.Skatkin tomonidan taklif etilgan ushbu tasnifi o`quvchilarning fikrlash faoliyatida tadqiqotchilik va muammoli vaziyat borligi bilan ajralib turadi. Mazkur tasnif til o`qitishning tabiatiga ham ancha mos tushadi. Shu bois, ona tili o`qitishda I.Ya.Lerner va M.N.Skatkin tasnifiga kengroq to`xtalamiz.

1.Tushuntirish–namoyish etish usuli. O`qituvchi tomonidan bilimlar tayyor holda beriladi. Ona tilining qonun-qoidalari o`qituvchi tomonidan tushuntiriladi va uni mustahkamlash maqsadida misollar keltiriladi. O`quvchilar

bayon qilinayotgan bilimlarni tinglaydilar va xotirada saqlashga harakat qiladilar.

2.Muammoli bayon qilish usuli. O`qituvchi o`quvchilar oldiga ma'lum bir muammo qo`yadi va ularning mustaqil aqliy faoliyat ko`rsatishlarini ta'minlash orqali bu muammoni hal qilishga kirishadi. Ta'limning bu usuli o`quvchilar tomonidan o`quv materialining o`qituvchi rahbarligida mustaqil tahlil etilishi, kuzatilishi, guruhlanishi, umumlashtirilishi bilan ajralib turadi.

3.Qayta xotiralash usuli. Bu usulning o`ziga xos xususiyati shundaki, o`quvchi o`quv topshirig`ini egallangan bilimlarga asoslangan holda yoki berilgan namunaga qarab bajaradi. O`quvchi muayyan andaza asosida harakat qiladi.

4.Qisman izlanuvchanlik usuli. Ta'limning bu usuli shu bilan ajralib turadiki, o`qituvchi dars jarayonida ma'lum o`quv muammosini qo`yadi, ammo uni mustaqil hal qilish yo`llarini ko`rsatmaydi. Har bir o`quvchi muammoni mustaqil hal qilish uchun o`zicha izlanadi. Ammo quyinchilik tug`ilganda unga yordam ko`rsatiladi. O`quvchi bu yordamni o`qituvchining tushuntirishidan, o`quvchilarning o`zaro suhbatidan yoki darslikdan olishlari mumkin. Topshiriqni bajarish jarayonida olinadigan yordam usulni qisman ijodiy qilib qo`yadi.

5.Tadqiqot (ijodiylik) usuli. Bu usul o`quvchidan to`la ijodiylikni talab etadi. Yangi bilimlar olish maqsadida o`quvchi o`zi masala tuzishi va uni to`la mustaqil ravishda hal qilish yo`llarini izlaydi. O`qituvchi tomonidan beriladigan ijodiy-amaliy topshiriqlar ham hech qanday yordamsiz, yoki namunaga asoslanmagan holda bajariladi. Mazkur tasnifning ustunligi shundaki, o`quvchilarning bilish faoliyatini bosqichma- bosqich faollashtirish nazarda tutilgan hamda unda o`quvchilarning qobilyatlarini rivojlantirishga va o`quv faoliyati tarkibida tadqiqotchilik unsurlari bo`lishi zarurligiga e`tibor berilgan.

Yuqorida berilgan tasniflar ta'limning umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqib, barcha fanlarni o`qitishga bevosita aloqador usullar sanaladi.

Xususiy usullar, shu jumladan, ona tili o`qitish metodikasi ham o`qitishning barcha masalalari qatori ta'lim usullarini tanlashda umumdidaktik

sistemaga asoslanilsa-da, ammo uning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan usullari ham mavjud.

Ona tili o'qitish metodikasida ta'lim usullari kam o'rganilgan masalalardan biridir. Metodist H.Rustamov bilimlarni olish manбайдan kelib chiqib, ona tili o'qitish usullarini quyidagicha tasniflaydi:

- a) o'qituvchining bayoni;
- b) suhbat;
- c) til hodisalarini kuzatish va tahlil qilish;
- d) grammatik tahlil;
- e) mashq;
- f) darslik ustida ishlash;
- g) ko'rgazmali qurollardan foydalanish;
- h) sayohat.

Bu usullar, birinchidan, qayta xotiralashga asoslangan usullar bo'lib, ular o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarni o'stirishga to'la muvofiq kelmaydi. Bu usullarda, asosan, o'qituvchi faoliyati nazarda tutilgan; ta'lim jarayonining sub'ekti sanalgan o'quvchi e'tibordan chetda qolgan. Mazkur tasnifda o'quvchilarda izlanuvchanlikni shakllantirishga xizmat qiladigan muammoli bayon, qisman izlanuvchanlik, tadqiqot (izlanuvchanlik) usullari tamoman o'z ifodasini topmay qolgan.

Ma'lumki, dars ikki yoqlama jarayon bo'lib, unda o'qituvchi ham, o'quvchi ham faol ishtirok etadi. Shuning uchun o'qitish usullarini tasnif qilishda nafaqat o'qituvchi faoliyati, balki o'quvchi faoliyati ham asos bo'lib xizmat qilmog'i lozim. Ona tili darslarida qo'llaniladigan o'qitish usullari nafaqat bilimlarni bayon qilish yoki uni mustahkamlashga xizmat qilishi, balki o'quvchilarning mustaqil bilim olishini ham hisobga olishi, ta'lim jarayoniga izlanuvchanlik va tadqiqotchilik unsurlarini qo'shish orqali ularni ijodiy faoliyatga tayyorlashi lozim. Ana shu nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, ta'lim usullarini ikki katta guruhga ajratsa bo'ladi;

1. O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq usullar.
 2. O'quvchi faoliyati bilan bog'liq usullar.
- O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq usullarni:

1. Bilimlarni tayyor holda bayon etish;

2. Bilimlarni muammoli yo`l bilan bayon qilish usullariga ajratsa bo`ladi.

O`quvchi faoliyati bilan bog`liq usullar o`z navbatida qayta xotiralash, qisman izlanuvchanlik va izlanishga asoslangan usullarga bo`linadi.

Bilimlarni tayyor holda bayon qilish usuli. Bu usul ona tili darslarida eng ko`p tarqalgan usullardan biridir. Bayon yordamida murakkabroq, ayniqsa, o`quvchilarga oldindan ma`lum bo`lmagan ma`lumotlar izohlanadi. Ko`pincha til hodisalarining mohiyatini tushuntirish, o`quvchilar bilimidagi bo`sh tomonlarni to`ldirish, qo`shimcha ma`lumot berish, savollarga javob qaytarish maqsadida bu usulga murojaat qilinadi. Bu usul ham ijobiy, ham salbiy tomonlarga ega. Uning ijobiy tomonlaridan biri vaqtni tejash imkoniyati tug`iladi. Bu o`z navbatida bilim, malaka va ko`nikmalarni mustahkamlash va takrorlashga ajratilgan vaqt miqdorini ko`paytiradi. Bilimlarni tayyor holda bayon qilishning salbiy oqibatlaridan biri esa bu jarayonda o`quvchining fikrlash faoliyati ma`lum darajada chegaralanishidir. Ko`p hollarda o`quvchi ta`lim jarayonining faqat tinglovchisiga aylanib qolishi mumkin. Bu usuldan foydalanish uchun quyidagilarga amal qilishni maqsadga muvofiq deb bilamiz:

- o`qituvchining nutq madaniyatiga e`tiborini kuchaytirish. O`quvchining nutqi mantiqiy talablarga javob berishi shart. Sodda, mazmunli, ifodali, izchil, nutq o`quvchilarda bilimga nisbatan kuchli qiziqish yug`otadi;

- o`quv materialini qat`iy bir reja asosida bayon qilish (qat`iy reja asosida bayon qilingan fikrlarni o`zlashtirish o`quvchi uchun ancha qulay);

- bilimlarni tayyor holda bayon qilish, ishontirish va asoslash o`rganilayotgan materialga qiziqish uyg`otadi.

Yuqorida sanalganlardan tashqari til hodisalarini sharhlash maqsadida keltiriladigan misollarning ilmiy, badiiy va tarbiyaviy yo`nalishda bo`lishini ta`minlash. O`qituvchi bayoni bilan namoyish etiladigan vositalarni bir-biriga muvofiqlashtirish o`quvchining faollik darajasini oshiradi.

Bilimlarni tayyor holda bayon qilishda o`quvchilar diqqatini o`rganilayotgan til hodisasining asosiy tomonlariga jalb qilish, o`rganilgan, o`rganilayotgan va keyinchalik o`rganiladigan til hodisalari o`rtasida

mustahkam bog`lanishlarni vujudga keltirish ular faolligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ona tili darslarida bilimlarni muammoli yo`l bilan bayon qilish usuli. Ma'lumki, izlanishga asoslangan har qanday faoliyat sermahsul faoliyatdir. O`quvchi til hodisalarini tayyor holda o`zlashtirmay, uni izlasa, aktiv ijodiy faoliyat ko`rsatsa, o`zlashtirish jarayoni ancha samarali bo`ladi. Muammoli ta`lim ana shunday izlanish va ijodiy faoliyat ko`rsatish uchun yaxshi imkoniyat yaratdi. Bu usul shaxs va uning ijtimoiy faolligini har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Ona tili darslarida o`quvchilarning mustaqil bilim olishini quyidagi usullarga ajratish mumkin:

- 1) qayta xotiralashga asoslangan usullar;
- 2) qisman izlanuvchanlik usullari;
- 3) izlanishga asoslangan usullar.

Bu usullarning har biri ona tili mashg`ulotlarida o`quvchilarni faollashtirishga turlicha ta`sir ko`rsatadi.

Qayta xotiralashga asoslangan usullar. Mazkur usul o`quvchi oldida muayyan bir qiyinchilik yaratmaydi va u tayyor o`quv materiali bilan ish ko`radi. O`rganilgan til hodisalarini xotirada tiklash, topshiriqni to`lalgicha muayyan andaza yoki namunaga qarab bajarish kabi topshiriqlar shunday topshiriqlar sirasiga kiradi.

Ona tili mashg`ulotlarida bajariladigan bir qator turlari, jumladan, ko`chirib yozish, izohli yozuv, saylanma diktant, muayyan andazaga qarab bajariladigan fonetik, leksik, morfologik, sintaktik tahlillar, berilgan she`riy matn mazmunini nasriy yo`l bilan bayon qilish kabi topshiriqlar o`quvchilardan bilimlarni xotirada tiklashni talab etadi.

Qisman izlanuvchanlik usuli. Qisman izlanuvchanlik usuli tarkibida qayta xotiralash asosiy o`rinni egallaydi. Chunki o`quvchi ona tilidan egallangan bilimlarga tayanmay turib, uni yangi sharoitda qo`llay olmaydi.

Ona tili mashg`ulotlarida bajariladigan qator musraqil ish turlari:

- a) nuqtalar o`rniga zarur harflar, kelishik qo`shimchalari, so`zlarni topib qo`yish;

b) ma'lum bir soʻzni uning ma'nodoshi, uyadoshi, qarama-qarshi ma'noli soʻz bilan almashtirish;

c) berilgan gaplar yoki matnning mazmunini saqlagan holda shaklini oʻzgartirish;

d) berilgan tayanch soʻzlar yoki soʻz birikmalaridan foydalanib, gaplar yoki matnlar tuzish oʻquvchilardan qisman izlanishni talab etadi. Chunki bu topshiriqlarni bajarish jarayonida oʻquvchi ma'lum darajada yordam oladi. Berilgan soʻzlar, soʻz birikmalari va gaplar oʻquvchiga topshiriqni bajarishi uchun koʻmaklashadi.

Izlanishga asoslangan usullar. Izlanish til materiallarini ijodiy faoliyat koʻrsatish yoʻli bilan oʻrganish demakdir. Shubhasiz, oʻquvchi ona tili mashgʻulotlarida ma'lum bir yangilik kashf etmaydi, balki berilgan ma'lumot mazmunini ijodiy yoʻl bilan oʻrganadi. Bu usul oʻquvchidan oldin oʻrganilganlarni tamoman yangi sharoitda qoʻllashni talab etadi. Ona tili mashgʻulotlarida yoziladigan insholar, oʻqilgan badiiy asarga taqriz yozish, maqola yozish, ilmiy maʼruzalar tayyorlash oʻquvchidan hech qanday andaza yoki tashqi yordam olmasdan bajariladigan asosiy ishlardir. Shunday qilib, ona tili darslarida izlanishga asoslangan usullardan foydalanish, birinchidan, oʻquvchilarning til hodisalariga qiziqishini kuchaytiradi, ikkinchidan, til hodisalarini mustaqil tahlil qilishga oʻrgatish orqali, ularda ijodiylik rivojlanib boradi.

Ona tilidan ta'lim usulini tanlash

Ona tili mashgʻulotlarida oʻquvchi faoliyati oʻz-oʻzidan faollashmaydi, albatta. U, birinchi navbatda, oʻqituvchi tomonidan toʻgʻri tanlangan usulga bogʻliq. Toʻgʻri tanlangan usul uni rivojlantirish vositasi boʻlib xizmat qiladi.

Kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, ona tili oʻqituvchilari ta'lim usullarini tanlashda juda koʻp qiyinchiliklarga duch keladilar. Ayrim oʻqituvchilar ma'lum bir usulga ortiqcha baho berib, ikkinchisini eʼtibordan chetda qoldiradilar; baʼzilar har bir usuldan bir shingil olishga urinadilar. Oʻqituvchilarning koʻpchilik qismi ta'lim usulini tasodifiy tanlaydilar.

Ta'lim berish usullarini tanlash va qoʻllashda koʻpgina quyidagi didaktik omillarni eʼtiborga olish muhim:

- *Maqsadni belgilash:* 1) ta'lim berish maqsadi, 2) pedagogik vazifalar, 3) o`quv faoliyat natijalari.
- *O`quv axborot mazmuni hajmi va murakkabligi:* maqsad va ushbu o`quv fanini xususiyati, shu tariqa bu fanni shunchalik murakkab deb qabul qilingan.
- *Ta'lim berish usullarini o`quv axborotini egallashlariga ta'siri.* G.Mayerga muvofiq, 72 soatdan (uch sutkadan) o`tganda, ma'lumotni eshitish orqali qabul qilgandan so`ng tinglovchi xotirasida 10%; ko`rish orqali - 20%; ko`rib va eshitish orqali - 50%; ko`rib va eshitish orqali qabul qilish va munozarada - 70%; ko`rib va eshitish orqali qabul qilish va munozarada, amaliy imkoniyatlarni qo`llanilganda -90% axborot qoladi.
- *Ta'lim oluvchilarni o`quv imkoniyatlari:* tayyorgarlik darajasi, umumo`quv malakalarni shakllanganligi, faolligi, qiziqishi va yo`naltirilganligi, yoshi, ishlash qobiliyati, o`ziga xos imkoniyatlari va qobiliyatlari.
- *Vaqt sarfi:* 1) o`quv dasturida yil davomida o`quv faniga, uning alohida mavzulariga ajratilgan vaqt, shunchalik cheklangan bo`lishi mumkinki, bu esa ko`p vaqt oladigan usullarni maqsadga muvofiqroq joylarda qo`llash imkonini beradi; 2) vaqt u yoki boshqa usulni tayyorlash va amalga oshirishda mehnat sarfini ketish nuqtai nazaridan muhim omil hisoblanadi. Shu bois, bunday usullarni qo`llashni rejalashtirishda, o`zidan ushbu tashkillashtirish yo`lini amalga oshirishga zarur tayyorgarlikka vaqt va kuch yetarli bo`ladimi? deb so`rash kerak.
- *Ta'lim berish sharoiti:* ba'zi usullarni amalga oshirish uchun alohida sharoitlar talab etiladi: ta'lim berishning texnik vositalari, kompyuter, maxsus kompyuter dasturlari, magnitli yozuv taxtasi, maxsus jihozlangan xona va boshq.
- *Ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o`rtasidagi, jamoadagi o`zaro munosabatlarning xususiyatlari* (hamkorlik yoki so`zsiz bo`ysunishli).
- *Ta'lim oluvchilar soni:* agarda u katta bo`lmasa, ta'lim berishni faol ta'lim usullarni qo`llab, jadallashtirish mumkin.
- *Ta'lim beruvchining chuqur bilimdonligi va shaxsiy sifatlari:* ma'qul deb topilgan usullarni qo`llashni bilishi va uddalashi, talablarga mos shaxsiy sifatlarga ega bo`lishi lozim.

Qo`shimcha omillar:

- Mavzuni o`rganishni (mustaqil/ ta`lim beruvchi rahbarligi ostida) tashkillashtirish yo`li: *Qay tarzda?*
- Didaktik vositalar: *Qaysilari?*
- Faollikni rag`batlantiruvchi usullar: *Qaysilari?*
- Nazorat va o`z-o`zini nazorat: *Qaysilari?*

Mazkur didaktik omillardan kelib chiqib o`qituvchi ona tili fanini o`qitishda quyidagilarga amal qilishi lozim:

1. Tanlanayotgan usulning o`rganiladigan til materiali mazmuniga muvofiq kelishi, mavzuning murakkablik darajasi, o`rganilayotgan o`quv materiali yuzasidan o`quvchilarda ayrim tushunchalarning mavjudligi, o`quv materialining hajmi ta`lim usulini tanlashga ta`sir ko`rsatadi. Mavzu o`quvchilarning o`quv imkoniyatiga muvofiq kelib, ular shu o`rganilayotgan til hodisasi yuzasidan oldingi sinflardan ma`lum bir tushunchalarga ega bo`lsalar, qayta xotiralashga asoslangan usullar bilan bir qatorda, muammoli o`qitish usulidan foydalanishga to`g`ri keladi.

Mavzu hajm jihatidan katta va murakkab bo`lsa, tushuntirish-namoyish etish usulini muammoli ta`lim usuli bilan qo`shib olib borish maqsadga muvofiqdir.

2. Tanlanayotgan usul ona tili ta`limining asosiy maqsadi va o`rganilishi ko`zda tutilgan mavzuning xususiy maqsadiga muvofiq kelishi shart. Ona tili darsida yangi mavzu o`rganiladigan bo`lsa, o`tilganlarni xotirada tiklash orqali o`quvchilardan ijodiylikni talab qiladigan topshiriqlarga ko`proq e`tibor beriladi.

3. Tanlanayotgan usul o`quvchilarning o`zlashtirishini mustaqil ishlash darajasini, yosh va shaxsiy xususiyatlarini ham hisobga olishi lozim. O`quvchilarning real o`quv imkoniyatlaridan kelib chiqib, bir vaqtning o`zida bir necha usuldan foydalansa bo`ladi. Masalan, o`quvchilar tomonidan bilimlarni mustaqil egallash jarayonida o`zlashtirishi bo`sh o`quvchilar uchun qayta xotiralash va qisman izlanuvchanlik usullaridan foydalansak, o`zlashtirish darajasi yuqori bo`lgan o`quvchilar uchun ko`proq izlanuvchanlik usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tanlanadigan usul o`quvchilarning yosh xususiyatlariga ham bog`liq. Bolalarning yoshi ulg`aygan sari til materiallari ustida mustaqil ishlash darajasi ham ortib boradi. Quyi sinflarda o`quvchi o`z-o`zini nazorat qilishda ancha qiynalsa, 7-8 sinflarga borib, ularning o`z faoliyatini o`zi nazorat qilishi ortadi. Shuning uchun 5-6-sinflarda o`quv topshiriqlarini bajarish uchun ko`p hollarda namuna ko`rsatishga zaruriyat sezilsa, 7-8-sinflarda ularda ijodiy faoliyat ko`rsatish imkoniyatlari ancha kengayadi va izlanuvchanlikka asoslangan usullarga tez-tez murojaat qilishga to`g`ri keladi.

4. Ona tili darsida qo`llaniladigan usul mavzulararo, bo`limlararo va fanlararo bog`lanishlarni hisobga olishi lozim. Chunonchi, "Jarangli va jarangsiz undoshlar" mavzusi o`rganilar ekan, o`quvchilar bir vaqtning o`zida ham jarangli va jarangsiz tovush juftlari ustida ish olib boradilar, har bir so`zga ma`nodosh, uyadosh va qarama-qarshi ma`noli so`zlar izlaydilar. Bunday holatlarda bilimlarni xotirada tiklash izlanuvchanlik usullari bilan qo`shiladi.

O`quvchilarning orfografik, orfoepik va punktuatsion malakalari ustida ishlash ma`lum bir bo`lim doirasida cheklanmaydi. Bu malakalar deyarli har bir ona tili mashg`ulotida takomillashtiriladi. Qo`llaniladigan usul ona tili darslari zimmasiga yuklatilgan bu vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirishga xizmat qiladi.

5. Ta`lim usuli ona tilidan beriladigan bilimlarning manbayiga ham bog`liq. Agar o`quvchi bilimlarni o`qituvchining jonli so`zidan oladigan bo`lsa, tushuntirish-namoyish etish usuli o`quvchilarning mustaqil izlanishi bilan qo`shiladi, agar bilim berilgan topshiriqlarni bajarish asosida o`rganiladigan bo`lsa, asosan, o`quvchi faoliyati bilan bog`liq usullarga murojaat qilinadi.

1. Darslikda o`quv materialining induktiv yoki deduktiv usulda berilganligi ham ta`lim usulini tanlashga ta`sir ko`rsatadi. O`quv materiali induktiv usulda berilgan bo`lsa, o`quvchilarning faollik darajasi yuqori bo`ladi.

2. Tanlanayotgan usul o`quv materialini o`rganish uchun ajratilgan vaqt va o`qituvchining imkoniyatlariga ham muvofiq kelishi lozim. Mavzuni o`rganishga ajratilgan vaqt oz bolsa, o`quvchining izlanishiga asoslangan usullarni qo`llash imkoniyatlari ancha chegaralanadi. Bunday hollarda o`qituvchining bayoni evristik suhbat bilan qo`shilgan holda amalga oshiriladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol – topshiriqlar.

1. “Metod” soʻzining qanday lugʻaviy maʼnolari bor?
2. Oʻqitish usuli deganda nimani tushunasiz?
3. Yu.K. Babanskiyning taʼlim usullari tasnifini tushuntiring..
4. M.N.Skatkin, I.Ya. Lernerlar taʼlim usullarini necha guruhga ajratadi?
5. Metodist H.Rustamov ona tili taʼlimi oʻqitish usullarini qanday guruhlarga ajratadi. Ular haqida maʼlumot bering.
6. Bilimlarni tayyor holda bayon etishning salbiy va ijobiy tomonlari haqida maʼlumot bering.
7. Ona tili darslarida bilimlarni muammoli yoʻl bilan hal qilish usulining afzalligi nimada? Misollar bilan tushuntiring.
8. Qayta xotirlashga asoslangan usul qanday usul?
9. Qisman izlanuvchanlik usuli asosida tashkil qilinadigan ona tili mashgʻulotlarida bajariladigan mustaqil ish turlarini sanab bering.
10. Ona tili mashgʻulotlarida taʼlim usullari qanday tanlanadi?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Азимов Э. Она тилидан муаммоли дарс // “Тил ва адабий таълими” журнали, 1993 йил, 3-4 кўшма сони.
2. Бабанский Ю.К. Ҳозирги замон умумтаълим мактабида ўқитиш методлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
3. Маҳмудов М. Мактабда муаммоли таълимни ташкил қилиш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
4. Саидов М. Муаммоли кўрғазмалардан фойдаланиш // “Тил ва адабиёт таълими” журнали, 1993 йил, 5-6 кўшма сони.
5. Ғуломов А.Қ. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг ўқув–билув фаолиятини активлаштириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.
6. Ғуломов А.Қ. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

7. Ахунова Г.Н., Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2009.

ONA TILI TA'LIMIDA DARS TURLARI

O`qituvchining darsga puxta tayyorgarligi ta'lim muvaffaqiyati va samarasi garovidir.

Dars bu, sinfda taqvim-mavzu reja asosida belgilangan vaqt davomida o`qituvchi tomonidan o`quvchilar uchun o`quv-tarbiya jarayonining maqsadli tashkil etilishidir. Shunday ekan, har bir o`qituvchi darsga sifatli va puxta tayyorlanmasdan kirishni insoniylikka, pok vijdonga xiyonat ekanligini va ish haqini halolab olish lozimligini his qilishi kerak. Chunki, har bir fan o`qituvchisi faoliyati asosini sifatli dars o`tish, o`quvchilarga yaxshi ta'lim-tarbiya berish tashkil etadi.

Ko`pincha dars turi haqida gap ketganda, o`qituvchilar an'anaviy, noan'anaviy, faol, interfaol, anjuman dars, sayohat darsi, trening darsi va boshqa turlarini ko`rsatadilar. Metodik adabiyotlarda darsning turlarini turli nuqtai nazardan tasniflashgan. Masalan, matematik-pedagog V.Shatalov quyidagicha tasniflaydi:

1. Yangi mavzu bilan tanishtirish darsi - yangi bilim hosil qiladi. Bu ma'ruza, sayohat, tadqiqot, mehnat va o`quv praktikumi.

2. Mustahkamlash, umumlashtirish darsi – ko`nikma va malakani shakllantiradi. Bu laboratoriya ishi, anjuman, seminar, davra suhbat va boshqalar.

3. Nazorat darsi – BKMLarning shakllantirganlik darajasi nazorat qilinadi. Nazorat ishi, kollokvium, sinov, bilimlar ko`rigi va boshqalar.

4. Aralash dars.

Dars turlarini pedagog S.I.Perovskiy quyidagicha tasniflaydi:

1. Yangi materiallar bilan tanishtiruvchi dars;
2. Mustahkamlash darsi;
3. Bilim va ko`nikmalarni shakllantirish darsi;
4. Bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darsi;

5. Aralash dars.

Yangi materiallar bilan tanishtiruvchi darsda quyidagilar inobatga olinadi:

1. darsning mavzusi, maqsadi, vazifasi va o`quv faoliyatining motivatsiyasi;
2. yangi materialni takrorlash orqali o`rganish va tayanch bilimlarni rivojlantirish;
3. yangi materiallar bilan tanishish;
4. aloqalarni mustahkamlash va o`rganilayotgan ob'ektlarga munosabat;
5. uyga vazifa berish;
6. darsning yakunlanishi.

Mustahkamlash darsda quyidagilar inobatga olinadi:

1. uyga vazifani tekshirish, materiallarni dolzarbligini yo`nalishini aniqlash;
2. mavzuni e`lon qilish, darsning mavzu, maqsadi va vazifasi, motivatsiyasi;
3. egallagan bilimlarni takrorlash va standart sharoitlarda amaliy qo`llash;
4. egallagan bilim va ko`nikmalarni shakllantirishda dastlabki yoki o`zgartirilgan vaziyatlarda qo`llanishi;
5. darsning xulosasini keltirish;
6. uyga vazifa berish.

Bilim va ko`nikmalarni shakllantirish darsda quyidagilar inobatga olinadi:

1. uyga vazifani tekshirish;
2. o`quv faoliyatining motivatsiyasi, BKMLarning amaliy ahamiyati, mavzuni e`lon qilish, darsning maqsad va vazifalari;
3. amaliy topshiriqlarni bajarish uchun etarli ma'lumot berish;
4. mustaqil ravishda o`qituvchiining nazorati ostida topshiriqlarni bajarish;
5. bajarilgan topshiriqlarni natijasini xulosalash va tizimlashtirish;
6. darsni xulosalash va uyga vazifa berish.

Bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darsda quyidagilar inobatga olinadi:

1. o`quv faoliyatini motivatsiyasi va dars maqsadini aniqlash;

2. asosiy bilimlarni takrorlash va ishlab chiqish;
3. asosiy dalil, voqea, hodisalarni tahlili va takrorlash;
4. tushunchalarni umumlashtirish va tizimlashtirish, bilimlar tizimini egallash va ularni amaliy topshiriqlarni bajarishda qo`llash va yangi dalillarni keltirish uchun foydalanish;
5. keng tizimli bilimlar asosida ilg`or g`oyalarni va asosiy nazariy bilimlarni egallash;
6. darsning xulosasi.

Aralash darsda quyidagilar inobatga olinadi:

1. dars mavzusi bilan tanishish, darsning maqsad va vazifalari;
2. uyga vazifani tekshirish;
3. o`tilgan mavzu yuzasidan bilim va malakalarini tekshirish;
4. yangi mavzu bayoni;
5. yangi mavzuni mustahkamlash;
6. darsni yakuni va uyga vazifa berish.

Endilikda darslarning turlari va shakllari haqida qator ilmiy – metodik ishlar mavjudligini hisobga olib, quyida pedagog K.Hayitboyevning didaktik maqsadga ko`ra dars turlarini keltiramiz:

1. Yangi mavzuni bayon etish darsi.

2. O`zlashtirilgan bilim va ko`nikmalarni rivojlantirish hamda mustahkamlash darsi.

3. Bilim va ko`nikmalarni shakllantirish darslari.

4. Takrorlash darsi. Takrorlash darsi o`quvchilarning oldingi dars mashg`ulotlarida o`zlashtirgan bilim va ko`nikmalarni mustahkamlash, ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanishiga erishish darsi.

5. Nazorat ishi darslari.

6. O`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalarni amalda qo`llash darsi.

7. Takrorlash va umumlashtirish darsi. Takrorlash va umumlashtirish darslarida esa o`quv dasturida ko`rsatilgan bir bob yoki bo`lim bo`yicha takrorlash amalga oshiriladi.

8. Aralash maqsadli (ikkitadan ko`p didaktik maqsadga ega) dars.

1. Yangi mavzuni bayon etish darsi.

Mazkur dars tuzilmasi quyidagi zanjirlaridan iborat;

➤ darsning maqsadini e'lon qilish; Bunda o'qituvchi o'tiladigan maqsadini belgilaydi va darsni boshlanishida e'lon qiladi.

➤ o'quvchilarning yangi mavzuni o'rganishlarini rag'batlantirish (motivasiya); O'qituvchi qo'yilgan maqsadga o'quvchilarning qay biri tezroq va samaraliroq erishgan bo'lsa, ularni rag'batlantirish usullarini bildirishi zarur.

➤ mavzuga oid yangi tushuncha yoki axborotlarni ma'lum bir izchillikda, mayda tugal bo'laklarga bo'lgan holda, bosqichma-bosqich bayon etish;

➤ mavzuga oid eng asosiy tushuncha va tayanch ma'lumotlarga urg'u berish, ularni ajratib ko'rsatish hamda yodda saqlab qolish bo'yicha ko'rsatmalar berish;

➤ yangi mavzu materiallarini mustahkamlashga qaratilgan amaliy mashq o'qituvchi tomonidan namoyish qilinadi;

➤ o'qituvchi nazorati ostida o'quvchilar tomonidan bajarilgan yangi materialni mustahkamlashga qaratilgan amaliy mashq;

➤ o'quvchilarning yangi materiallarni dastlabki o'zlashtirish natijalarini nazorat qilish;

➤ o'zlashtirilgan bilimlarni takrorlash asosida yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil mustahkamlash;

➤ o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash maqsadida asosiy tushuncha va tayanch materiallardan tez-tez foydalanish va amalda qo'llash;

➤ dars o'quv maqsadlariga erishilganini, ya'ni o'zlashtirilgan yangi bilim va ko'nikmalarni baholash;

➤ darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan darslar ma'lum bir ketma-ketlikda, bir tizim asosida tashkil qilinadi. Darslarni tizimli tashkil qilishda bizga albatta, texnologik xarita yordam beradi. Texnologik xarita darsni bir tizimga solib, uni amalga oshirish bosqichlarini aniqlab beradi. Texnologik xarita 4 bosqichdan iborat bo'lib, unga tayyorlov, kirish, asosiy va yakuniy bosqichlar kiradi. O'qituvchi tayyorlov bosqichida darsga tayyorgarlik ko'radi,

ya'ni dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta'lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi. Tayyorlov bosqichiga vaqt ajratilmaydi, chunki o'qituvchi hoxlagan vaqtda, o'ziga keragicha darsga tayyorgarlik ko'rish mumkin. Kirish, asosiy va yakunlovchi bosqichlarda nimalarga ahamiyat berish kerakligi quyidagi texnologik xaritada o'z aksini topgan:

Yangi mavzuni bayon etish darsining texnologik xaritasi

Dars bosqichlari	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati	Tavsiya etiladigan metodlar
Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta'lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi.		
Kirish	➤ darsning maqsadini e'lon qilish; ➤ o'quvchilarning yangi mavzuni o'rganishlarini rag'batlantirish (motivasiya);	Daftarga qayd etadilar	Og'zaki Aqliy xujum
Asosiy	➤ mavzuga oid yangi tushuncha yoki axborotlarni ma'lum bir izchillikda, mayda tugal bo'laklarga bo'lgan holda, bosqichma-bosqich bayon etish; ➤ mavzuga oid eng asosiy tushuncha va tayanch ma'lumotlarga urg'u berish, ularni ajratib ko'rsatish hamda yodda saqlab qolish	Muhokamada ishtirok etadilar Daftarga qayd etadilar O'quvchilar	Munozarali ma'ruza Aqliy xujum yoki pinbord

	bo'yicha ko'rsatmalar berish; ➤ yangi mavzu materiallarini mustahkamlashga qaratilgan amaliy mashq o'qituvchi tomonidan namoyish qilinadi; ➤ o'qituvchi nazorati ostida o'quvchilar tomonidan bajarilgan yangi materialni mustahkamlashga qaratilgan amaliy mashq; ➤ o'quvchilarning yangi materiallarni dastlabki o'zlashtirish natijalarini nazorat qilish; ➤ o'zlashtirilgan bilimlarni takrorlash asosida yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil mustahkamlash; ➤ o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash maqsadida asosiy tushuncha va tayanch materiallardan tez-tez foydalanish va amalda qo'llash;	mashqlarni qanday bajarilishini va ketma-ketligini kuzatib boradilar Amaliy mashq bajaradilar Amaliy mashq bajaradilar Bajarilgan amaliy mashq natijalarini taqdimot qiladilar Asosiy tushuncha va tayanch materiallarni amalda qo'llash bo'yicha misollar keltiradilar	Kichik guruhlarda ishlash Kichik guruhlarda ishlash Kichik guruhlarda ishlash Bahs-munozara Bahs-munozara
Yakuniy	Dars o'quv maqsadlariga erishilganini, ya'ni o'zlashtirilgan yangi bilim va ko'nikmalarni baholash;	Baholash mezonlariga muvofiq birlarini	Kichik guruhlarda ishlash

	Darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.	baholaydilar	

Yuqorida bayon qilingan dars tuzilmasi va texnologik xarita zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan bo'lib, dars jarayonining samarali tashkil etish, o'tkazish va o'quvchilarni davlat ta'lim standarti talablarini mukammalroq o'zlashtirishiga asos bo'ladi. Bunday ta'lim texnologiyasiga asoslangan darslarda o'quvchilarning hamkorlikda ishlashlariga imkoniyat yaratiladi. Qo'yilgan muammo bo'yicha amaliy mashq bajarib, o'zlari muammoni mustaqil hal etishlari, ijodiy izlanishlari mumkin. Bu esa darsning sifat va samaradorlini oshishiga o'z hissanini qo'shadi.

2. O'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish hamda mustahkamlash darsi.

O'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish hamda mustahkamlash darsining tuzilmasi quyidagi elementlardan iborat:

- o'quvchilarga darsdan kutilayotgan o'quv maqsadlarini eslatish;
- taklif etilgan topshiriqlarni bajarish natijasida egallanishi lozim bo'lgan aniq bilim va ko'nikmalarni aytib o'tish;
- o'quvchilar tomonidan turli topshiriqlarning bajarilishi;
- topshiriqlar bajarilishini nazorat qilish va baholash;
- topshiriqlarni bajarish davomida yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni muhokama etish hamda tuzatish;
- darsning o'quv maqsadlariga erishilganligini, ya'ni o'zlashtirilgan yangi bilim va ko'nikmalarni baholash;
- darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.

O'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish hamda mustahkamlash darsining texnologik xaritasi ham 4 bosqichdan iborat bo'lib tayyorlov, kirish, asosiy va yakuniy bosqichlardan iborat. Darsning maqsadi va vazifasidan kelib chiqib, o'qituvchi dars tuzilmasi va texnologik xaritani tuzishda ijodiy yondoshishi mumkin.

Dars	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi	Tavsiya

bosqichlari		faoliyati	etiladigan metodlar
Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta'lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi, topshiriqlar tuzadi		
Kirish	o`quvchilarga darsdan kutilayotgan o`quv maqsadlarini eslatish; taklif etilgan topshiriqlarni bajarish natijasida egallanishi lozim bo`lgan aniq bilim va ko`nikmalarni aytib o`tish;	Daftarga qayd etadilar	Og`zaki Aqliy xujum
Asosiy	o`quvchilar tomonidan turli topshiriqlarning bajarilishi; topshiriqlar bajarilishini nazorat qilish va baholash; topshiriqlarni bajarish davomida yo`l qo`yilgan xato va kamchiliklarni muhokama etish hamda tuzatish.	Amaliy mashq bajaradilar Bajarilgan amaliy mashq natijalarini taqdimot qiladilar	Kichik guruhlarda ishlash Bahs-munozara
Yakuniy	darsning o`quv maqsadlariga erishilganligini, ya'ni o`zlashtirilgan yangi bilim va ko`nikmalarni baholash; darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.	Daftarga qayd etadilar	Kichik guruhlarda ishlash

O`zlashtirilgan bilim va ko`nikmalarni rivojlantirish hamda mustahkamlash darsining tuzilmasi va texnologik xaritasi o`quvchilarga berilayotgan o`quv axborotining samarali tashkil etishda yordam beradi. Dars jarayonida o`quvchilar taklif etilgan topshiriqlarni bajarish natijasida aniq bilim va ko`nikmalarni egallaydilar, o`quvchilar tomonidan turli topshiriqlarning bajariladi, topshiriqlar bajarilishini doimiy nazorat qilib borish va baholash, o`quvchilarni topshiriqlarni bajarish davomida yo`l qo`yilgan xato va kamchiliklarni o`zaro kichik guruhlarda muhokama etish hamda tuzatish imkoniyatlari tug`iladi. Darsning o`quv maqsadlariga erishilganligini, ya`ni o`zlashtirilgan yangi bilim va ko`nikmalarni xolislik bilan baholash o`quvchilarning ham darsga qiziqishlarini oshiradi.

3. Bilim va ko`nikmalarni shakllantirish darslari. Har bir dars o`quvchi uchun yangi axborotdir. Ayniqsa, yangi o`quv materialini orqali o`quvchilarni bilim va ko`nikmalarini shakllantirish asosiy ta`lim sifatini ta`minlovchi omildir. O`quvchilarga yangi bilimlarni berish va olingan yangi bilimlar asosida ko`nikmalarni shakllantirish uchun kichik guruhlarda ishlash, vizuallashtirish, mustaqil ijodiy ishlash, o`yin mashqlari va rolli o`yinlar kabi noan`anaviy ta`lim metodlaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Bilim va ko`nikmalarni shakllantirish darsining tuzilmasini tayyorlashda quyidagilarga ahamiyat beriladi:

- dars maqsadini aniqlash;
- dars davomida egallaninshi lozim bo`lgan tayanch bilim va ko`nikmalarni eslatish;
- nazorat topshiriqlarini bajarish;
- yangi ko`nikma bilan tanishtirish va uning o`qituvchi tomonidan namoyish qilinishi;
- yangi ko`nikmani o`zlashtirish mashqlarini bajarish;
- yangi ko`nikmalarni mustahkamlash mashqlarini bajarish;
- namuna, algoritm, ko`rsatma (instruksiya) bo`yicha bajariladigan mashqlar;
- o`xshash vaziyatlarga olib keladigan mashqlarni bajarish;
- ijodiy mashqlar;

- darsning o`quv maqsadlariga erishilganligini, ya'ni o`zlashtirilgan yangi bilim va ko`nikmalarni baholash;
- darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.

**Bilim va ko`nikmalarni shakllantirish darsining texnologik xaritasi
quyidagicha bo`lishi maqsadga muvofiq:**

Dars bosqichlari	O`qituvchi faoliyati	O`quvchi faoliyati	Tavsiya etiladigan metodlar
Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta'lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi, topshiriqlar tuzadi		
Kirish	• dars maqsadini aniqlash; • dars davomida egallaninshi lozim bo`lgan tayanch bilim va ko`nikmalarni eslatish;	Daftarga qayd etadilar	Og`zaki Aqliy xujum
Asosiy	• nazorat topshiriqlarini bajarish; • yangi ko`nikma bilan tanishtirish va uning o`qituvchi tomonidan namoyish qilinishi; • yangi ko`nikmani o`zlashtirish mashqlarini bajarish; • yangi ko`nikmalarni mustahkamlash mashqlarini	Amaliy mashq bajaradilar Amaliy mashq bajaradilar Amaliy mashq bajaradilar	Kichik guruhlarda ishlash Kichik guruhlarda ishlash Vizuallash

	bajarish; • namuna, algoritm, ko`rsatma (instruksiya) bo`yicha bajariladigan mashqlar; • o`xshash vaziyatlarga olib keladigan mashqlarni bajarish; • ijodiy mashqlar.	Amaliy mashq bajaradilar Amaliy mashq bajaradilar Ijodiy mashqlar bajaradilar	tirish Rolli o`yin Mustaqil ijodiy ish
Yakuniy	• darsning o`quv maqsadlariga erishilganligini, ya`ni o`zlashtirilgan yangi bilim va ko`nikmalarni baholash; • darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.	Bajarilgan amaliy mashq natijalarini taqdimot qiladilar Daftarga qayd etadilar	Kichik guruhlarda ishlash

O`qituvchi – bu eng avvalo, dars boshqaruvchisi. O`quvchining darsda nimadir yangilik olishi va shu yangilik orqali nimadir qila olishi uning mahorati, bilimi va saviyasiga bog`liq. O`qituvchi har bir darsda dolzarb masalalarni qo`ya olishi, o`quvchilarni bahs-munozaraga chorlay bilishi, darsni oxirigacha qiziqarli tarzda olib borishi zarur. Ta`lim sifatini ta`minlovchi yana bir omil – bu faol o`quvchidir. O`quvchilarni faollashtirish uchun esa o`qituvchi darslarda faol ta`lim metodlari va elementlaridan foydalanishi yuqori samaradorlikni ta`minlaydi.

4. Takrorlash darsi. Takrorlash darsi o`quvchilarning oldingi dars mashg`ulotlarida o`zlashtirgan bilim va ko`nikmalarni mustahkamlash, ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanishiga erishishdir. Takrorlash darslarida “Aqliy

hujum”, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Davra suhbatlari” kabi faol o`qitish metodlaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Bu xildagi ta`lim metodlari o`quvchilarni mustaqil fikrlash doiralarini kengaytiradi, ular muammoga ijodkorlik bilan yondashishlariga harakat qiladilar, o`rganilgan bilimlarni uzoq vaqt xotirada saqlanib qolinishiga yordam beradi. Takrorlash darslarini tashkil qilishda dars maqsadini to`g`ri qo`yish zarur. Dars maqsadi aniq natijalarni ko`zlab qo`yilgandagina belgilangan natijaga erishish mumkin.

Takrorlash darslarining tuzilmasi quyidagi elementlardan iborat:

- tashkiliy qism;
- ta`lim beruvchi, tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi vazifalar qo`yish;
- asosiy tushuncha, bilim, ko`nikma, faoliyat (aqliy va amaliy) turlarni takrorlashga mo`ljallangan uy vazifasini tekshirish;
- takrorlash natijasini umumlashtirish va bajarilgan ishlarni dars mobaynida tekshirish;
- uyga vazifa.

Takrorlash darsining texnologik xaritasi

Dars bosqichlari	O`qituvchi faoliyati	O`quvchi faoliyati	Tavsiya etiladigan metodlar
Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta`lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi, topshiriqlar tuzadi		
Kirish	• tashkiliy qism; • ta`lim beruvchi, tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi vazifalar	Daftarga qayd etadilar	Og`zaki Aqliy xujum

	qo`yish; <ul style="list-style-type: none"> • asosiy tushuncha, bilim, ko`nikma, faoliyat (aqliy va amaliy) turlarni takrorlashga mo`ljallangan uy vazifasini tekshirish.		
Asosiy	• takrorlash natijasini umumlashtirish va bajarilgan ishlarni dars mobaynida tekshirish	Amaliy mashq bajaradilar Natijalarini taqdimot qiladilar	Kichik guruhlarda ishlash Davra suhbat
Yakuniy	uyga vazifa	Daftarga qayd etadilar	Kichik guruhlarda ishlash

Takrorlash darslarida o`quvchilarning muammo ustida mustaqil, hamkorlikda ishlashlari va ularning o`zlari bajarilgan topshiriqlarni taqdimot qilishlari pedagogika fanida bir-birini o`qitish degan atama bilan tushuntiriladi. O`quvchilarning taqdimotlar paytida o`z fikr-mulohazalarining bildirishlari, bir-birlarining kamchiliklarini to`ldirishlari boshqa o`quvchilarning bilmagan narsalarini o`rganib olishlariga yordam beradi. Ayniqsa takrorlash darslarida bunday metodlardan foydalanish o`rganilgan o`quv materialini o`zlashtirish samaradorligini oshirishga olib keladi.

5. Nazorat ishi darslari. Nazorat darsi deyishimiz bilan o`quvchilar bir oz tahlikaga tushadi. O`quvchilarda qo`rquv, hayajon hissi boshlanadi. Bu esa o`quvchilarda stress holatni vujudga keltiradi. Stress holati paydo bo`lishi bilan o`quvchilarning xotirasida mavjud bo`lgan axborotlar ham yuzaga chiqmay qolishi mumkin. Shu sababli, darsni boshlash paytidayoq o`qituvchi darsda xotirjamlik va eng e`tiborlisi ishchan muhit yaratib olishi zarur. Nazorat darslarida har bir o`quvchining yosh va psixologik hususiyatlarini e`tiborga olgan holda o`quv materialini tayyorlanishi va dars jarayonida har bir o`quvchi bilan yakka mashg`ulotlar olib borish ham dars samaradorligini oshirishga

yordam beradi. Topshiriqlarni tayyorlash jarayonida topshiriqlarni qanday metodlar orqali bajarish mumkinligi oldindan hisobga olinadi. Kichik guruhlar taqdimotidan soʻng nazorat ishida uchragan tipik xato va kamchiliklar ustida ishlanadi. Har bir uchragan tipik xatolar ustida ishlash keyingi mavzularda shu xatolarga yoʻl qoʻymaslikning oldi olinadi.

Nazorat ishi – oʻzlashtirilgan bilim va koʻnikmalarni baholash darsining tuzilmasi:

1. Tashkiliy qism. Darsda xotirjam, tinch va ishchan muhitni tashkil etish muhimdir. Chunki oʻquvchilar nazorat ishidan qoʻrqib, hayajonlanmasliklari kerak. Nazorat ishini oʻtkazishdan maqsad – oʻquvchilarning keyingi bilim va koʻnikmalarni oʻzlashtirishga tayyorgarligini aniqlashdan iborat.

2. Darsning maqsadini belgilash. Oʻqituvchi tomonidan nazorat qilinadigan va baholanadigan bilim va koʻnikmalar eslatiladi. Oʻquvchilarga nazorat ishini bajarish boʻyicha koʻrsatmalar beriladi. Topshiriqni mustaqil bajarish zarurligi eslatib oʻtiladi.

3. Nazorat ishining mazmunini bayon etish (masalalar, misollar, diktant, insho, test va xokazo). Taklif etiladigan topshiriqlar hajmi va murakkablik darajasi taʼlim standarti hamda oʻquv dasturiga mos va oʻquvchilar uddalay oladigan boʻlishi kerak.

4. Nazorat ishi natijalarini eʼlon qilish va xatolar ustida ishlash. Oʻqituvchi eng yaxshi bajarilgan ishlarni namoyish qiladi. Koʻp yoʻl qoʻyilgan tipik xatolarni tahlil etadi va ular ustida ishlashni tashkillashtiradi. Koʻpincha buning uchun alohida dars ajratiladi.

5. Nazorat ishida uchragan tipik xato va kamchiliklarni aniqlash hamda ularni kelgusida bartaraf etish yoʻllarini belgilash.

Nazorat ishi – oʻzlashtirilgan bilim va koʻnikmalarni baholash darsining texnologik xaritasi

Dars bosqichlari	Oʻqituvchi faoliyati	Oʻquvchi faoliyati	Tavsiya etiladigan metodlar
Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik		

	xarita tuzadi, ta'lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi, topshiriqlar tuzadi		
Kirish	• Tashkiliy qism. Darsda xotirjam, tinch va ishchan muhitni tashkil etish • Darsning maqsadini belgilash. O'qituvchi tomonidan nazorat qilinadigan va baholanadigan bilim va ko'nikmalar eslatiladi. O'quvchilarga nazorat ishini bajarish bo'yicha ko'rsatmalar beriladi. Topshiriqni mustaqil bajarish zarurligi eslatib o'tiladi.	Daftarlarni tayyorlaydilar Daftarga qayd etadilar	Og'zaki Aqliy xujum Kichik guruhlarda ishlash
Asosiy	• Nazorat ishining mazmunini bayon etish • Nazorat ishi natijalarini e'lon qilish va xatolar ustida ishlash. O'qituvchi eng yaxshi bajarilgan ishlarni namoyish qiladi. Ko'p yo'l qo'yilgan tipik xatolarni tahlil etadi va	Amaliy mashq bajaradilar Natijalarini taqdimot qiladilar	Yakka tartibda ishlash Kichik guruhlarda ishlash

	ular ustida ishlashni tashkillashtiradi. • Nazorat ishida uchragan tipik xato va kamchiliklarni aniqlash hamda ularni kelgusida bartaraf etish yo`llarini belgilash.	Bir-birlari bilan muhokama qiladilar	Davra suhbatlari
Yakuniy	uyga vazifa	Daftarga qayd etadilar	Kichik guruhlarda ishlash

Yuqorida ta'kidlanganidek, nazorat darslari o`quvchilarning o`zlashtirilgan bilimlarni xotida uzoq vaqt saqlab qolishlariga yordam berishi kerak. O`quvchilarga berilayotgan topshiriqlar hajmi va murakkablik darajasi ta'lim standartlari hamda o`quv dasturiga mos va o`quvchilar uddalay oladigan bo`lishi lozim. O`qituvchining eng yaxshi bajarilgan ishlarni namoyish qilishi o`quvchilarning rag`batlantirish usullaridan biridir. Darsga bunday ijodiy yondoshishlar o`quvchilarning nazorat ishlari paytida qo`rquv va hayajon hissini yo`qotib, aksincha ularning qiziqishlarini oshiradi.

6. O`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalarni amalda qo`llash darsi. O`quvchilarga dars berishning asosiy maqsadlaridan biri o`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalarni amal qo`llay olishga o`rgatishdir. O`quvchilar darsda olgan bilimlarini amalda qanday qo`llay oladilar? Biz o`qituvchilar bining uchun dars jarayonini qanday tashkil qilamiz lozim? O`zlashtirilgan bilimlarni amalda qo`llash uchun asosiy e'tibor mashqlarga qaratiladi. O`qituvchi darsga tayyorgarlik ko`rish vaqtidayoq, ya'ni maqsadlarni belgilash paytida mavzuga bog`liq qanday mashqlarni bajarish lozimligini e'tiborga olish zarur. Mashqlarni bajarishda kichik guruhlarda ishlash, davra suhbatlari, individual mashqlar, muammoli topshiriqlar, tadqiqod, modellashtirish kabi metodlar yaxshi samara berishi mumkin. O`quvchilarning mashqlarni bajarishdagi kreativlik va improvizatsiya rag`batlantiriladi.

O`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalarni amalda qo`llash darsining tuzilmasi:

- tashkiliy qism (o`quvchilarni darsga psixologik tayyorlash va motivasiya);
- dars mavzusi va maqsadini e`lon qilish;
- amaliy ko`nikmalarni egallash uchun zarur bo`ladigan bilimlarni, nazariy materiallarni qaytarish;
- nazariy bilimlarni standart vaziyatlarda qo`llash orqali dastlabki ko`nikmani shakllantirish va mustahkamlash;
- bilim va ko`nikmalarni o`zgargan sharoitlarda qo`llash mashqlarini bajarish;
- bilim va ko`nikmalarni ijodiy qo`llash;
- o`zlashtirilgan ko`nikma asosida malakani shakllantiruvchi mashqlarni bajarish;
- darsning o`quv maqsadlariga erishilganini, ya`ni o`zlashtirilgan yangi bilim va ko`nikmalarni baholash;
- darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.

O`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalarni amalda qo`llash darsining texnologik xaritasi

Dars bosqichlari	O`qituvchi faoliyati	O`quvchi faoliyati	Tavsiya etiladigan metodlar
Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta`lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi, topshiriqlar tuzadi		
Kirish	• Tashkiliy qism (o`quvchilarni darsga psixologik tayyorlash va	Daftarga qayd etadilar	Og`zaki

	motivasiya). dars mavzusi va maqsadini e'lon qilish; amaliy ko'nikmalarni egallash uchun zarur bo'ladigan bilimlarni, nazariy materiallarni qaytarish.		Aqliy xujum Kichik guruhlarda ishlash
Asosiy	nazariy bilimlarni standart vaziyatlarda qo'llash orqali dastlabki ko'nikmani shakllantirish va mustahkamlash; bilim va ko'nikmalarni o'zgargan sharoitlarda qo'llash mashqlarini bajarish; bilim va ko'nikmalarni ijodiy qo'llash; o'zlashtirilgan ko'nikma asosida malakani shakllantiruvchi mashqlarni bajarish;	Amaliy mashq bajaradilar Berilgan topshiriq bo'yicha ijodiy ish bajaradilar	Yakka tartibda ishlash Kichik guruhlarda ishlash Davra suhbat
Yakuniy	darsning o'quv maqsadlariga erishilganini, ya'ni o'zlashtirilgan yangi bilim va ko'nikmalarni baholash; darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.	Natijalarini taqdimot qiladilar Daftarga qayd etadilar	Kichik guruhlarda ishlash

Mashqlarni bajarish paytida o'quvchilarga muammo qo'yish jarayonida va javob qidirishda qiziqish uyg'otish, bevosita ishtirokchilarga aylanishi va amaliy mashqlarni bajarish paytida mustaqil va ijodiy fikrlashlari aniq bir tizim

asosida bilim olishni ta'minlaydi. O'quvchilar o'zlarining taxminlarini tekshirishlari va boshqa fikr-mulohazalarni tasdiqlashni, turli hil axborotlarni mantiqiy tahlil qilishga o'rganadilar.

7. Takrorlash va umumlashtirish darsi. Takrorlash va umumlashtirish darslarida esa o'quv dasturida ko'rsatilgan bir bob yoki bo'lim bo'yicha takrorlash amalga oshiriladi. Ushbu darslarda yo'naltiruvchi matnlar bilan ishlash yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Har bir ta'lim oluvchi to'ldirgan individual natijalar kartochkasini, guruh o'z ishini bajargandan so'ng o'rganib chiqiladi. Individual natijalar kartochkasi:

- bizga, har bir ta'lim oluvchining ishini baholash imkonini beradi;
- uning asosiy mahoratini rivojlanishi ko'rsatadi;
- bittadan ko'p javobga ega savollarni o'z ichiga olishi mumkin. Bu, ta'lim oluvchilarni, o'z fikr-mulohazalarini aytishga va o'rgatishga va o'rgangan narsalarini idrok qilishga rag'batlantiradi;
- vazifani bajarish paytida, har bir ta'lim oluvchi nimalarga javob berishi lozimligini tushunish imkoniyatini beradi.

Takrorlash va umumlashtirish darsining tuzilmasi:

- tashkiliy qism;
- o'tilgan mavzu yoki mavzular turkumining ahamiyati, darsning maqsadi va rejasining o'qituvchi tomonidan bayon etilishi;
- o'quvchilar tomonidan yakka tartibda va kichik guruhlarda jamoa bo'lib takrorlashga oid hamda umumlashtiruvchi xarakterga ega bo'lgan yozma va og'zaki topshiriqlar bajarilishi;
- bajarilgan topshiriqlarni baholash va xatolar ustida ishlash;
- dars o'quv maqsadlariga erishilganlikni, ya'ni o'zlashtirilgan yangi bilim va ko'nikmalarni baholash;
- darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.

Takrorlash va umumlashtirish darsining texnologik xaritasi

Dars bosqichlari	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati	Tavsiya etiladigan metodlar

Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta'lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi, topshiriqlar tuzadi		
Kirish	• Tashkiliy qism • o`tilgan mavzu yoki mavzular turkumining ahamiyati, darsning maqsadi va rejasining o`qituvchi tomonidan bayon etilishi.	Daftarga qayd etadilar	Og`zaki Aqliy xujum Kichik guruhlarda ishlash
Asosiy	• o`quvchilar tomonidan yakka tartibda va kichik guruhlarda jamoa bo`lib takrorlashga oid hamda umumlashtiruvchi xarakterga ega bo`lgan yozma va og`zaki topshiriqlar bajarilishi; • bajarilgan topshiriqlarni baholash va xatolar	Amaliy mashq bajaradilar Berilgan topshiriq bo`yicha ijodiy ish bajaradilar Bajarilgan topshiriqlarni baholash va xatolar	Yakka tartibda ishlash Yo`naltiruvchi matnlar bilan ishlash Kichik guruhlarda ishlash Davra suhbat

	ustida ishlash	ustida ishlaydilar	
Yakuniy	darsning o`quv maqsadlariga erishilganini, ya'ni o`zlashtirilgan yangi bilim va ko`nikmalarni baholash; darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.	Natijalarini taqdimot qiladilar Daftarga qayd etadilar	Kichik guruhlarda ishlash

O`quvchilarning takrorlash va umumlashtirish darslarida kichik guruhda ishlash paytida guruhning samaradorligi nafaqat vazifani amalga oshiruvchi sifatida qiziqtiradi (obyektiv samaradorlik), balki a'zolarni rivojlanishi ham muhim ahamiyatga ega (subyektiv samaradorlik). Bu holda, ko`pincha, kichik guruh vazifani bajarganligi ham muhim emas, buni, muhokama yoki himoya paytida birgalikda qilish mumkin. Muhimi, vazifani bajarish paytida qanday usullardan foydalanilgan, guruh qanday axborotlarni ishlatgan va bunda, hamkorlar qay darajada qatnashganligidir. Yakun yasashda, olingan ma'lumotlar va bilimlar hamda guruhda ishlash samaradorligi to`g`risida tushuncha paydo bo`lishi ham e'tiborga olinishi kerak. Fikr-mulohazalar natijalar varaqasiga

yozib boriladi. Ish tugagandan so'ng, o'quvchilar bilan, ular qanday yangi mahoratga ega bo'lganliklari, ish bo'yicha qanday natijalar olganliklarini va muhokama qiling. O'quvchilar tajriba orttirgan sari, ko'proq, yana nimalarni o'rganishlari kerakligi to'g'risida emas, balki o'rgangan narsalari to'g'risida gapira boshlaydilar. Guruhning barcha a'zolarini yangi qarorlarini va mulohazalarni qayd etib o'tiladi. Har bir taklifni yetarlicha muhokama qiling. Agar u, ijodiy (nostandart) bo'lsa, unga erishish uchun zarur bo'lgan barcha mahoratlarni sanab o'tiladi.

8. Aralash maqsadli (ikkitadan ko'p didaktik maqsadga ega) dars.

O'rta umumiy ta'lim maktablarida o'qitishning asosiy vazifasi hozirgi zamon jamiyati har bir a'zosining mehnat faoliyati va kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan bilimlarni berishdan iboratdir. Har bir fanni o'rganish va bilim olishni davom ettirish uchun yetarli bo'ladigan bilim va ko'nikmalar tizimini o'quvchilarning mustahkam va ongli egallashlarini ta'minlashdan iborat. Dars jarayonida ikki va undan ortiq va bir necha yo'nalishli didaktik maqsadlarni qo'yilishi aralash darslar deyiladi. Aralash darslarda ta'lim va tarbiyaviy vazifalari kompleks tarzida hal etilishi o'quvchilarga bilim va ko'nikmalarni uzluksiz bo'lishini ta'minlaydi.

Aralash maqsadli (ikkitadan ko'p didaktik maqsadga ega) dars tuzilmasi:

- tashkiliy qism;
- uyga vazifani tekshirish, darsning o'quv maqsadlarini belgilash;
- o'quvchilarni yangi materialni o'zlashtirishga tayyorlash, Yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishning ahamiyatini tushuntirish hamda ularni o'zlashtirishga qiziqish uyg'otish (motivasiya);
- yangi materialni turli (noan'anaviy) usullar asosida bayon etish;
- darsda o'tilgan yangi va u bilan bog'liq avval o'tilgan materiallarni mustahkamlash;
- bilim va ko'nikmalarni umumlashtirish va avval olingan hamda shakllangan bilim va ko'nikmalar bilan bog'lash;
- darsning o'quv maqsadlariga erishilganlikni, ya'ni o'zlashtirilgan yangi bilim va ko'nikmalarni baholash;
- darsga yakun yasash va uyga vazifa berish.

➤ o`quvchilarni keyingi mavzuga tayyorlash (doim emas).

Aralash maqsadli (ikkitadan ko`p didaktik maqsadga ega) darsning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari	O`qituvchi faoliyati	O`quvchi faoliyati	Tavsiya etiladigan metodlar
Tayyorlov	Dars maqsadi, natijalarini belgilaydi, texnologik xarita tuzadi, ta'lim metodlarini, dars shaklini, baholash mezonlari va usullarini aniqlaydi, topshiriqlar tuzadi		
Kirish	• tashkiliy qism; • uyga vazifani tekshirish, darsning o`quv maqsadlarini belgilash; • o`quvchilarni yangi materialni o`zlashtirishga tayyorlash, yangi bilim va ko`nikmalarni o`zlashtirishning ahamiyatini tushuntirish hamda ularni o`zlashtirishga qiziqish uyg`otish (motivasiya).	Daftarga qayd etadilar	Og`zaki Aqliy xujum Kichik guruhlarda ishlash
Asosiy	• yangi materialni turli (noan'anaviy) usullar asosida bayon etish; • darsda o`tilgan yangi va u bilan bog`liq avval o`tilgan materiallarni mustahkamlash;	Amaliy mashq bajaradilar Berilgan topshiriq bo`yicha	Yakka tartibda ishlash Kichik guruhlarda ishlash

	• bilim va ko`nikmalarni umumlashtirish va avval olingan hamda shakllangan bilim va ko`nikmalar bilan bog`lash.	ijodiy ish bajaradilar Bajarilgan topshiriqlar ustida ishlaydilar	Davra suhbatlari
Yakuniy	• darsning o`quv maqsadlariga erishilganlikni, ya'ni o`zlashtirilgan yangi bilim va ko`nikmalarni baholash; • darsga yakun yasash va uyga vazifa berish. o`quvchilarni keyingi mavzuga tayyorlash (doim emas).	Natijalarini taqdimot qiladilar Daftarga qayd etadilar	Kichik guruhlarda ishlash

Ta'limning ko`rgazmali vositalaridan foydalanib og`zaki mashq bajarish dars samaradorligini oshirishdagi o`quvchining bilim va qobiliyatlarini rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir. Og`zaki mashqlarni keng darajada va qisqa vaqt ichida o`quvchilarning faol ishtirok etishga erishish kerak. Bu albatta o`rinli o`tkazilsa o`quv jarayonini faollashtiribgina qolmay o`quvchilarda ongli va mustahkam bilim, malaka va ko`nikmalarini hosil qilish manbai bo`ladi.

Ma'lumki, «Ta'lim to`g`risida»gi qonunda, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'limning uzluksizligi, uning mutlaqo yangi mazmuni, nufuzini oshirishga, jamiyat taraqqiyotida tutgan o`rniga yuksak baho berilgan. Zamonaviy ta'lim markazida shaxs turadi, unga ta'sir etuvchi, zaruriy fazilatlarini shakllantiruvchi bo`lib, o`qituvchi timsoli mujassamlashgan. Barkamol, mustaqil fikrlovchi shaxs esa ijtimoiy xayotimizni farovon qiluvchi, rivojlanishini maraktlantiruvchi qudratli kuch sifatida namoyon bo`ladi. Xoh shaharda, xoh qishloqda bo`lishdan qat'iy nazar bilim egalariga ehtiyoj katta.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol – topshiriqlar.

1. Dars turlari haqida fikr bildiring.
2. Yangi mavzuni bayon etish darsining tuzilmasi qanday qismlardan tarkib topgan?
3. O`zlashtirilgan bilim va ko`nikmalarni rivojlantirish hamda mustahkamlash darsining tuzilmasi qanday qismlardan tarkib topgan?
4. Bilim va ko`nikmalarni shakllantirish darslari haqida nimalar bilasiz?
5. Takrorlash darsi va takrorlash va umumlashtirish darsining nima farqi bor? Nazorat ishi darslari qanday tashkil etiladi?
6. O`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalarni amalda qo`llash darsining tuzilmasi qanday qismlardan tarkib topgan?
7. Aralash maqsadli (ikkitadan ko`p didaktik maqsadga ega) dars turi qanday tashkil etiladi?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. «Баркамол авлод – Ўзбекистон таракқиётининг таракқиёти пойдевори». - Тошкент, 1998. -64 б.
2. Авлиёқулов Н.Х. Замонавий таълим технологиялари. - Тошкент, 2001. –69 б.
2. Методы эффективного обучения взрослых. Учебно-методическое пособие. Авторский коллектив. - Москва-Берлин. 1998.
3. Хайдаров Б., Нуриддинов Б.С., Ҳайитбоев К.Б. ва бошқалар. Таълим самарадорлигини ошириш йўллари. Тренерлар учун қўлланма. - Тошкент. ADB. 2002.
4. Ҳайитбоев К.Б. Касб-хунар таълими педагогикасида анаънавий ва замонавий методлар таснифи. «Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимининг раҳбар, педагог ва муҳандис-педагог кадрларини малакасини иширишнинг илмий-методик муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2003.

5. Ҳайитбоев К.Б. Таълимни индивидуаллаштириш-ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундовчи омилдир. Илмий тўплам. А.Авлоний номидаги РХТХҚТМОМИ, 2008.
6. Ҳайитбоев К.Б. Таълим жараёнида лойиҳалаш усулидан фойдаланиш // “Замонавий педагогика фани ва таълимнинг инновацион технологиялар” Республика илмий-амалий конференцияси. Қ.Ниёзий номидаги ЎзПФТИ. 3-4 июнь 2008. - Тошкент.
7. Ҳайитбоев К.Б. Замонавий дарс тузилмалари. Гулистон, 2009.

DARS JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISH

Dars mashg`ulotning asosiy birligi

Agar sen kishining bir kun to`q bo`lishini istasang, unga baliq ber. Agar sen kishining har kun to`q bo`lishini istasang, unga qarmoq berib, baliq tutishni o`rgat. Xitoy maqolida ta`kidlanishicha, har bir kishi bir umr to`q bo`lishni istasa, baliq tutishni o`rganmog`i lozim. Bunday jarayonni yosh bolalar maktabda aynan sinf xonasida – darsda o`rganadi. Bu esa, darsni samarali tashkil etuvchi ustoz gardaniga yuklanadi. Pedagog bir soatlik darsda o`quvchiga hayotda ast qotishi mumkin bo`lgan barcha yo`l-yoriqlarni o`rgatishi kerak bo`ladi. Shunday ekan, bir soatlik dars muqaddasdir.

Har bir alohida dars darslar zanjirining bir bo`g`inini tashkil qiladi. Dars ma`lum tuzilishiga ega bo`lgan murakkab tizimdir. Dars tuzilishi deganda darsning asosiy qismlarining maqsadli ketma-ketligi, o`zaro bog`liqligi tushuniladi. Dars tuzilishining zamonaviy va samarali talqini barcha qismlarning egiluvchanligi, mashg`ulot maqsadidan kelib chiqib turli bog`lanishi va ketma-ketligini nazarda tutadi. Interfaol darsning strukturasi 5 asosiy qismdan tarkib topadi:

1. Motivatsiya;
2. Kutilayotgan natijalarni e`lon qilish;
3. Zaruriy axborotlar bilan ta`minlash;
4. Interfaol mashqlar;
5. Yakun yasash.

MOTIVATSIYA INSON HATTI-HARAKATINI BELGILOVCHI EHTIYOJLAR

Motivatsiya lotincha so`z bo`lib, “movea” harakatlanaman degan ma`noni bildiradi. Motivatsiya – inson faoliyatini boshqarishda uning axloqiy mayllardan foydalanish. Motivatsiya - inson hatti-harakatini belgilovchi xohish-istak va ehtiyojlar yig`indisi. Motivatsiya – har qanday mashg`ulotning asosiy qismi hisoblanadi.

Motivatsiya – dars vaqtining 5% ini tashkil qiladi. Motivatsiya qismining maqsadi o`quvchilarning diqqatini muammoga qaratish, mavzu muhokamasiga

qiziqish uygʻotishdir. Motivatsiya qismini tashkil qilishda savol-javob, iqtibos (sitata), kichik hikoya, topshiriq, kichik sahna koʻrinish, musiqa, rasm, koʻrgazmali qurollar shakllaridan qoʻllash mumkin.

KUTILAYOTGAN NATIJALARNI EʼLON QILISH

2. **Kutilayotgan natijalarni eʼlon qilish** – dars vaqtining 5% i tashkil qiladi. Kutilayotgan natijalarni eʼlon qilish qismining maqsadi oʻquvchilarning oʻz faoliyatlari mohiyatnini tushunib yetishlarini taʼminlash, yaʼni dars yakunida ular nimaga erishadilar va oʻqituvchi ulardan nimani kutmoada. Kutilayotgan natijalarni eʼlon qilish qismida **“BBB”**, **“Umid daraxti”** usullaridan foydalanish mumkin. Masalan, 5-sinf ona tili darsida “Sifat” soʻz turkumi mavzusini oʻtish jarayonida darsning kutilayotgan natijalarni eʼlon qilish qismida “BBB” jadvali tarqatiladi. Oʻquvchilar oʻz fikrlarini yozadilar, oʻqituvchi dars mavzusi boʻyicha boʻshliqlar qayerda ekanligi va ularni toʻldirishga harakat qiladi.

“BBB” usuli

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bildim
Sifat narsalarning belgisini bildiradi. Qanday? Qanaqa soʻroqlarga javob beradi.	Sifatning darajalarini bilishni xohlayman.	

ZARUR AXBOROT BILAN TAʼMINLASH

3. **Zarur axborot bilan taʼminlash** - dars vaqtining 10%ini tashkil qiladi. Zarur axborot bilan taʼminlash qismining maqsadi – taʼlim oluvchilarga amaliy mashq va topshiriqlarni bajarish uchun yetarli axborot taqdim etish. Bu jarayonni kichik maʼruza, tarqatma material, uy ishini tekshirish usullari orqali amalga oshirilishi mumkin.

Maʼruza - oʻqitishni tashkil etishning yetakchi shakli hisoblanib, quyidagi vazifalarni amalga oshirishga imkon beradi:

- yoʻnaltiruvchilik-oʻquvchilarni oʻquv materialining asosiy holatlariga, uni kelgusi ish faoliyatidagi oʻrni va ahamiyatiga diqqat qilishlariga imkon beradi;

- axborotlilik - o`qituvchi ma`ruza vaqtida holat, asosiy ilmiy dalillar va xulosalar mohiyatini ochib beradi;
- usulologiklik - ma`ruza vaqtida o`qitish usullari taqqoslanadi, ilmiy izlanishning asoslari namoyon etiladi;
- tarbiyalovchilik - ma`ruza o`quv materialiga hissiy-baholash munosabatida bo`lishni uyg`otish;
- rivojlantiruvchilik - bilim olish qiziqishlarini, ya`ni mantiqiy fikrlash va isbotlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ma`ruza shaklida ta`lim berishning o`ziga xos xususiyatlari

Ma`ruza shakllari	O`ziga xos xususiyatlari
Ma`lumotli	Ma`ruzaning eng an`anaviy turi. <i>Pedagogik vazifalar:</i> o`quv ma`lumotini bayon qilish va tushuntirish
Umumlashtiruvchi qisqa ma`lumotli	Kursni yoki uning katta bo`limlarini bayon etilgan nazorat holatlari negizini, avvalom bor ilmiy-tushunchaviy va konseptual asos tashkil etadi. <i>Pedagogik vazifalar:</i> Ilmiy bilimlarni tizimlashtirishni amalga oshirish. Ichki va fanlararo aloqalarni yoritib berish.
Muammoli	Yangi bilimlar savol / vazifa / vaziyatlarni muammoligi orqali amalga oshiriladi. Bunda o`quvchilar bilimi o`qituvchi bilan hamkorlikda va suhbatda tadqiqotchilik faoliyatiga olib kelinadi. <i>Pedagogik vazifalar:</i> yangi o`quv ma`lumotini yoritib berish; muammoni aniqlash uni yechish / jamlash va an`anaviy va zamonaviy nuqtai nazarni tahlil qilishni tashkillashtirish
Ko`rgazmali	Bunday ma`ruzaning olib borilishi ko`rilayotgan materiallarni ochiq holda va qisqa sharhlashga olib kelinadi. <i>Pedagogik vazifalar:</i> ma`lumot mazmunini ta`limning texnikaviy vositalari yoki audio texnikalar yordamida yoritib berish

Binarli	Bunday ma'ruzani olib borilishi ikki o'qituvchi / 2-maktab vakillari / olim va amaliyotchilar, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi suhbatni namoyon qiladi <i>Pedagogik vazifalar:</i> yangi o'quv ma'lumotlarni ikki tomon nuqtai nazarlarini taqqoslash orqali yoritib berish
Oldindan ko'zlangan xatoliklar bilan	O'qituvchi ongli ravishda yo'l qo'ygan mazmunli, usulologik xatolarni: o'quvchilar tomonidan topishga qaratilgan. Ma'ruza yakunida o'quvchilarning tashhisi va qo'yilgan xatoliklari tahlili olib boriladi. <i>Pedagogik vazifalar:</i> yangi material mazmunini yoritib berish; o'quvchilarni taklif etilayotgan ma'lumotni doimo nazorat qilishlariga qiziqtirish
Anjuman	O'qituvchi tomonidan tayyorlangan dastur miqyosida, oldindan belgilangan muammo va ma'ruza tizimi bilan ilmiy-amaliy mashg'ulot olib boriladi. <i>Pedagogik vazifalar:</i> yangi o'quv ma'lumotini yoritib berish, o'quvchilarni yangi o'quv ma'lumotini izlash va tizimlashtirishga harakat qildirish
Maslahatli	Turli yo'l bilan o'tkazilishi mumkin. 1. "Savol-javob". O'qituvchi ma'ruza davomida butun kurs yoki bo'lim bo'yicha o'quvchilarning savollariga javob beradi. 2. "Savol-javob-munozara". Yangi ma'lumotni nafaqat bayon etadi, balki va qo'yilgan savollarga javob izlab topishni tashkillashtiradi. <i>Pedagogik vazifalar:</i> o'quvchilar bilimini mustahkamlash, rivojlantirish, ularni yangi ma'lumotlar bilan to'ldirish

Ma'ruzada o'qitish texnologiyasining jarayonli tuzilmasi

I bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish - o'quv mashg'ulotining mavzusini ifodalash, mustaqil o'qish uchun mavzu, maqsad, vazifa va ma'ruza rejasi, adabiyotlarni, ushbu mavzu bo'yicha kalitli toifalar va tushunchalarni, o'z-o'zini tekshirish uchun savol va topshiriqlarni ma'lum qilish.

II bosqich. Asosiy, axborotli - ma'ruza mashg'uloti rejasiga qat'iy rioya qilish, o'quv mashg'ulotining texnologik xaritasiga binoan ta'lim maqsadlarini amalga oshirish bo'yicha ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning tartibiy harakatlari.

III bosqich. Yakuniy – natijaviy - yakuniy xulosalar qilish, ushbu mavzu bo'yicha asosiy o'quv axborotiga ta'lim oluvchilar e'tiborini qaratish. O'zaro baholash va o'zining faoliyati haqida fikr yuritishni tashkillashtirish; bajarilgan ishni kelgusi kasbiy faoliyati uchun ahamiyatliligi to'g'risida ma'lum qilish.

MA'RUZALARDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

Kirish ma'ruzasida ta'lim berish texnologiyasi

An'anaviy ta'lim berish tizimida o'quv materialini tuzib chiqishning birligi "mavzu" hisoblanadi. Talaba uchun o'quv materialining haqiqiy birligi bo'lib, o'quv mashg'uloti xizmat qiladi, mavzu esa uni o'rganishning o'qituvchi tomonidan e'lon qilinadigan faqat nomlanishidir. Shu bois, o'quvchilar alohida o'quv birliklari o'rtasidagi aloqa va o'zaro aloqani aniq anglamasdan mavzuni o'rganadilar: bu yerda o'quv materialini "bo'laklab-mazuviy" o'rganish xususiyati ko'rinib turibdi.

Hozirgi vaqtda o'quv materialini tuzilmaga solish modul asosida amalga oshirilmoqda. Bu ham o'quvchida birdaniga harakatning to'liq yo'nalishini, ya'ni barcha qismlar (o'quv yoki modul birliklar) o'rtasidagi aloqalarni aniqlash ular tomonidan berilgan o'quv materialini chegarasida BMK izchillikda egallash degani emas.

Aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirishning psixologik nazariyasiga muvofiq, bu muammo o'qitish tuzilmasiga qiziqtiruvchi bosqichni kiritish orqali hal etish mumkin. Uning vazifasi - ta'lim oluvchilarda kutilayotgan o'quv materialini egallash uchun qiziqish (bizning holatda-o'quv fani/kurs) ta'minlash, modomiki harakatning to'liq yo'nalishi o'quv materialini barcha tashkil etuvchilari o'rtasidagi aloqani aniqlashi mumkin.

Oliy maktabda ta'lim fan/kursning qiziqtiruvchi bosqichi kirish ma'ruzasi hisoblanadi. Uning maqsadi-o'quv fani/kursi to'g'risida birinchi umumiy

tasavvurni berish va o`quvchilarni ish jarayonida, oldindagi o`quv faoliyati natijalariga va ularni nazorat tizimi va baholashga yo`naltirish hisoblanadi.

Pedagogik vazifalar quyidagilardan iborat:

- o`quvchilarni fan/kursning ahamiyati, vazifasi va uning o`rni, o`quv fanlar tizimida hamda kasbiy tayyorgarligidagi o`rni bilan tanishtirish;
- tuzilmaga qisqacha sharh berish, fanni va amaliyot rivojlanishini, bunda mashhur olimlarning nomini aytib, bu sohadagi erishilgan yutuqlarni yoritib berish;
- ushbu bilimlar sohasidagi tadqiqot istiqbollari yo`nalishlarini bayon etish;
- fan/kurs doirasida uslubiy va tashkiliy ishlar xususiyatlarini yoritish;
- tavsiya etilayotgan o`quv - uslubiy adabiyotlar tahlilini amalga oshirish;
- hisobot/baholash shakllari va vaqtni aniqlash.

Ma`ruzani taqdim etish jarayonida bir qancha usullardan foydalanish mumkin. Jumladan, ma`lumotlarni ketma-ket, uzluksiz, bir tizimda taqdim etish uchun *“Venn diagrammasi”*, *“Baliq suyagi”*, *“Idrok xaritasi”*, *“Toifali jadval”* kabi usullardan foydalanish mumkin.

INTERFAOL MASHQLAR

4. Interfaol mashqlar – dars vaqtining 60% ini tashkil qiladi. Interfaol mashqlar qismining maqsadi – materialni amaliy o`zlashtirish, mashg`ulot (dars) maqsadlariga erishish. Bunda o`qituvchi topshiriqni tushuntiradi, o`quvchilar yakka-juftlikda-kichik guruhlarda ishlaydilar. O`qituvchi kuzatishlariga asoslanib, ishni umumlashtiradi. Dars jarayonida interfaol mashqlarni tashkil etishda sinf o`quvchilarini guruh qilib ishlatishda quyidagicha topshiriqlar berish mumkin:

1. Didaktik materiallar bilan ishlash.

- darslikdagi mashqlarni bajarish;
- turli tarqatmalardan foydalanilgan holda topshiriqlarni bajarish;
- rebus, krossvord va savol-topshiriqlarni bajarish;
- rasm, musiqa va ko`rgazmali qurollar asosida turli topshiriqlarni bajarish;
- test ustida ishlash;

- turli tipdagi diktantlar o`tkazish.

2. Turli usullardan foydalanish.

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida turli usullardan foydalanish mumkin. Jumladan, “*SWOT – universal tahlili*”, “*Idrok xaritasi*”, “*Sinkveyn*”, “*FSMU*”, “*Blis-so`rov*”, “*Bingo*”, “*Assisment*”, “*Tushunchalar tahlili*” usullari guruhlarda ishlash va musobaqa muhitini yaratadi.

“Assisment” mashqini fanlarda qo`llashga misollar

Ona fani bo`yicha

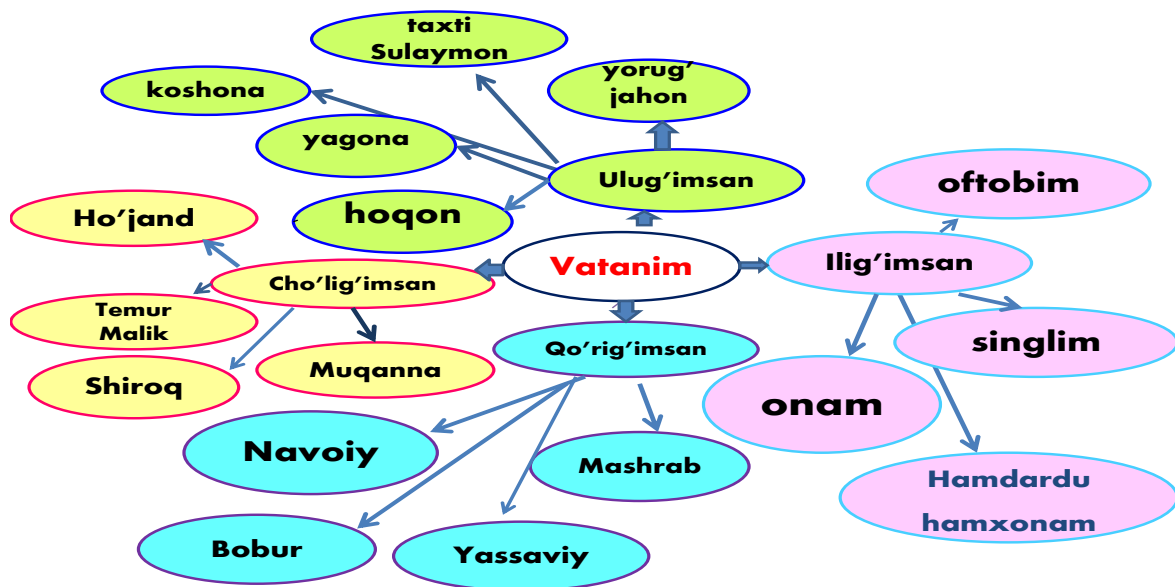
TEST Sifat so`z turkumi keltirilgan qatorni toping.</p> <p>a) Chiroyli, go`zal b) Keldi, boqdi c) Bir, besh d) U, bu, o`sha, ana</p> <p>Sifat qanday so`roqlarga javob bo`ladi? a) Qanday? Qanaqa? b) Kim? Nima? c) Necha? Nechanchi? d) Nima qildi?	MUAMMOLI VAZIYAT Gapdagi sifatning ma`nosini tushuntiring.</p> <p>Ovqatga <i>kattalardan</i> oldin qo`l uzatmaslik, ovqat yeganda chapillamaslik, ovqat paytida gaplashmaslik lozim.
SIMPTOM (TASHQI BELGILARI) Rangni bildiradi: <i>oq, qizil, qora, zangori.</i> Xususiyat, xarakterni bildiradi: <i>yaxshi, chiroyli, bilimli, kamtar, oddiy, ayyor, ziqna, xasis, sho`x.</i></p> <p>Hajm-o`lchovni bildiradi: <i>katta, kichik, keng, uzun.</i>	AMALIY KO`NIKMA</p> <p style="text-align: center;"><u>Berilgan gaplardan sifatning ma`no turlarini aniqlang.</u> Hayot dengiz kabi <i>to`lqinli, qirli,</i> Ammo <i>halovatli, cheksiz mehrli,</i> <i>Imonli</i> kishilar <i>buyuk, umrbod</i> Odamzod ko`nglini yetar <i>quvnoq,</i> <i>shod.</i>

Shakl-ko`rinishni bildiradi: <i>dumaloq, yapaloq, yassi.</i></p> <p>Holatni bildiradi: <i>keksa, yosh, toza, ozoda, issiq</i> (ovqat), <i>sovuq, uyg`oq, toshloq</i> (joy). Ma`za-tamini bildiradi: <i>shirin, achchiq, nordon, bemaza.</i></p> <p>O`rin va vaqtga munosabatni bildiradi: <i>uydagi, bahorgi, qishki.</i> Hid bildiradi: <i>sassiq, qo`lansa, xushbo`y.</i>	Dunyoda odamzod <i>mangu</i> yashamas, Ufqqa bo`y cho`zgan chinor ham bo`lmas,</p> <p><i>Aziz Vataniga vafodor</i> bo`lsa, Pomir cho`qqisiday <i>tik</i> yashar, o`chmas.

Muhammad Yusufning “Vatanim” she’rini “**SWOT**” tahlil qiling.

Kuchli Milliy qadriyatlari Ma’naviyati boy Ulug` mutafakkirlari Foydali qazilmalari	Kuchsiz Jahon iqtisodiyotining ta’siri Xalqning bag`rikengligi va undan nopok insonlarning foydalanishi
Imkoniyat Uning xalqi Yoshlari Milliy havfsizligining kuchliligi	Xavf-xatar Terrotizm Giyohvandlik Yot g`oyalar oqimi Aqidaparastlik

Muhammad Yusufning “Vatanim” she’ri asosida “**Idrok xaritasi**” tuzing.

“Blum taksonomiyasi” asosida tahlil qiling.

Bilish. 1-topshiriq. 1. To`g`ri javobni toping. «Vatanim» she`ri Muhammad Yusufning qalamiga mansubmi? - *Ha.* – *Yo`q.*

2. Shoirning ona yurtidan tuygan mehri xuddi singilning, onaning mehridek iliq, u bir aka bo`lib, bir o`g`il bo`lib bu mehrga javob bergisi, agar shu yurt «o`g`lim» deya unga mushtoq bo`lsa, har qanday mushkulot qarshisiga chiqqisi, kelgusi padarkushlardan kelajak Ulug`beklarini pana qilib quchgisi kelgan holatni shoir qaysi so`z bilan tasvirlaydi? - *Ilig`imsan.*

2-topshiriq. Nuqtalar o`rniga mos so`zlarni qo`ying.

Kim qildi makon,
 Kim tomonda,
 Jaloliddin –,
 Boburing –,
 Bu qanday yuz qarolik deb,
 Yotarlar

Tushunish. 1-topshiriq. Misralarni tahlil qiling. Shoir ushbu misralarda nima demoqchi?

Men dunyoni nima qildim,
 O`zing yorug` jahonim.
 O`zim xoqon,
 O`zim sulton,

Sen taxti Sulaymonim.
Yolg'izim,
Yagonam deymi,
Toppingan koshonam deymi,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim...

2-topshiriq. She'riy parchada qanday badiiy san'at turlari qo'llangan?

3-topshiriq. Aynan mana shu misralardan ifodalangan tassavvurlaringizni rasm asosida ifodalang.

Qo'llash. 1-topshiriq. Misradagi ulug'larning nomlari qatoriga yana kimlarni qo'sha olasiz? To'g'ri javobni belgilang.

Sen Mashrabsan,
Xalqda tumor,
Balxda dorga osilgan.
Navoiysan, shoh yonida
Faqirni duo qilgan.
Yassaviysan, meniki deb,
Ko'ringan da'vo qilgan,
Ming bir yog'i ochilmagan
Qo'rig'imsan, Vatanim.

- a) Bobur, Ogahiy, Qodiriy, Hamza
- b) Chingizxon, Abdulatif, Ali Qushchi

2-topshiriq. Misrada qanday badiiy san'at qo'llangan?

Sen – shoxlari osmonlarga
Tegib turgan chinorim,
Ota desam,
O'g'lim deb,
Bosh egib turgan chinorim,
Qo'ynimdagi iftxorim,
Bo'ynimdagi tumorim,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim!

- a) Tashbeh, o`xshatish
- b) Sifatlash, mubolag`a

3-topshiriq. Misradan kelib chiqadigan g`oya nima? To`g`ri javobni belgilang.

Sen Mashrabsan,
Xalqda tumor,
Balxda dorga osilgan.
Navoiysan, shoh yonida
Faqirni duo qilgan.
Yassaviysan, meniki deb,
Ko`ringan da`vo qilgan,
Ming bir yog`i ochilmagan
Qo`rig`imsan, Vatanim.

- a) vatanparvarlik
- b) milliy o`zlikni anglash, milliy qadriyatlarni qadrlash

Tahlil. Nima uchun shoir aynan she`rni “Vatanim” deb nomladi? Nima uchun she`rning har bir bandi oxirida Vatanga sifat berilib, «ulug`imsan», «ilig`imsan», «qo`rig`imsan», «cho`lig`imsan», «urug`imsan», «dudug`imsan» deb ifodaladi?

Sintez. Agar shoir she`rni “Vatanim” deb nomlamaganda, nima deb nomlar edi, nima deb o`ylaysiz? Agar sizga Vatan tasvirini chizish yoki shu haqda insho yozish topshirilsa, nimadan boshlar edingiz? Agarda sehrli tayoqcha qo`lingizga tushib qolsa, Vatan ravnaqi uchun nima qilardingiz? Kelajakda Vataningizni qanday taasavvur qilasiz?

Baholash. H.Olimjonning “O`zbekiston” she`ri bilan M.Yusufning “Vatanim” she`ri nimasi bilan farq qiladi? Sizning munosabatingiz?

3. Didaktik o`yinlardan foydalanish. Ona tili darslarida turli didaktik o`yinlardan samarali foydalanish mumkin (Qarang: Didaktik o`yinlar).

YAKUN YASASH

5.Yakun yasash qismi uchun vaqtning 20% i ajratiladi. Yakun yasash qismining maqsadi refleksiya, qayta bog`lanish, mashg`ulot davomida amalga oshirilgan faoliyatni anglash, maqsadga erishilganlik, olingan BKMLarni hayotda qo`llash imkoniyatlarini tahlil qilish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, bir soatlik dars jarayonini samarali tashkil etishda avvalombor, darsning turini, so`ng qanday usullarni darsning qaysi qismida qo`llashni aniqlab olishimiz lozim. Har qanday usulni darsning har bir qismida qo`llash darsda samara bermaydi. Mahoratli pedagog dars mavzusiga qarab usullarni to`g`ri tanlay olishi kerak.

O`quvchi interfaol darsda masalani o`zi hal qilsagina, uning mohiyatiga tushunadi. Shuni esda tutish kerakki, o`quvchilarga mustaqil o`zlashtirishi uchun tavsiya etilayotgan o`quv materialini o`quvchilarning o`quv imkoniyatlarini hisobga olgan holda ular uddalay oladigan bo`lishi kerak. Yuksak salohiyatli, raqobatbardosh shaxsni tarbiyalash, o`rtoqlik, hamjihatlik hissini tuydirish, mustaqil fikr, keng dunyoqarashga ega kadrlarni shakllantirish interfaol ta`lim oldiga qo`yilgan vazifalardandir. Interfaol ta`lim turlaridan o`rnida foydalanish, barkamol shaxsni rivojlanishi uchun sharoit yaratish, uning tabiiy imkoniyatlarini, qiziqishini hisobga olib didaktik topshiriqlar bajarish, loyihalangan, muammoli o`quv tadqiqotlariga jalb qilish ta`lim maqsadlariga yetishning munosib yo`llaridir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol – topshiriqlar.

1. Dars nima?
2. Dars qanday qismlardan tarkib topadi?
3. Sizningcha, darsning motivatsiya qismida qanday usullardan foydalanish samara beradi?
4. Zarur axborotlar bilan ta`minlash qismida qanday usullardan foydalanish mumkin?
5. Ma`ruzaning qanday shakllarini bilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т.: “Шарқ”, 1997.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т.: “Шарқ”, 1997.

3. Ахунова Г.Н., Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологиялари лойиҳалаштириш ва режалаштириш. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2009.

4. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. - Қарши, 2000.

5. Авлиёкулов Н. Замонавий ўқитиш технологиялари.-Т., 2001.

6. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.

7. Саидахмедов Н.С. Педагогик амалиётда янги педагогик технологияларни қўллаш намуналари. - Т.: РТМ, 2000.

8. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. - Т.: Фан, 2005.

ONA TILI DARSLARIDA MUAMMOLI TA'LIM

Muammoli ta'limning tarixi

Vatanimiz taraqqiyotining ustuvor poydevori ta'lim va tarbiya bo'lib, bu boradagi faoliyatimizni har tomonlama puxta, aniq rejalar asosida tizimli taskil etmog'imiz darkor. «Та'лим то'ғ'рисида»ги Қонун ҳамда «Кадрлар таййорлаш миллий дастури» талаблари асосида та'лим тизимида жиддий о'згарishлар амалга оshмоqда. Муhtарам Президентимиз I.A.Karimov та'kidлаганларидек: «eski qolipda, mustabid davrda yozilgan darsliklardan foydalanib, eski mafkuradan xalos bo'lmasdan bolalarimizni yangicha fikrlashga o'rgatolmaymiz, axir. Buni barchamiz tushunishimiz, anglashimiz darkor»³. Президентимизning ana shu ko'rsatmalari asosida ta'limning har bir jabhasiga o'zgarishlar kiritilmoqda.

³ Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IХ сессиясида сўзлаган нутқи, 1997 йил, 29 август, Тошкент: «Шарқ», 1999, 8-бет.

O'zbekiston Respublikasi VMning 1999-yil 16-avgustdagi 390-sonli qarori bilan tasdiqlangan Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlariga berilgan sharhlar, «2004-2009-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi» doirasida davlat standarti, yangi o'quv rejasi ishlab chiqildi, ushbu reja asosida namunaviy dastur yuzaga keldi. Tabiiyki, endilikda yangi, zamonaviy darsliklarga ehtiyoj tobora kuchliroq sezilmoqda. Shu jihatdan zamonaviy darsliklar bilimlarni ta'lim oluvchiga tayyor holda berib emas, balki har kimning o'z hayoti davomida o'zining atrof-muhitni tushunishini, muammoli vaziyatlarni hal eta olishini ta'minlaydigan topshiriqlar bilan yaratilmog'i lozim. Zamonaviy o'qituvchi oddiy dars beruvchi o'qituvchi emas, u ta'lim oluvchilarning muammoli yo'naltirilgan tadqiqot faoliyatiga tashkilotchi va muvofiqlashtiruvchi sifatida gavdalanishi lozim. O'quvchilar esa o'z navbatida ta'lim jarayonining to'la huquqli ishtirokchilari bo'lib qoladilar va ta'lim jarayoni hamda natijalari uchun o'qituvchi bilan birga javobgar bo'ladilar.

Ma'lumki, muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Shunday ekan, muammoli ta'lim asosida o'quvchilarning ijodiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini o'stirishga jiddiy ahamiyat berilmoqda.

Muammoli ta'lim xususida fikr yuritar ekanmiz, uning tarixiga nazar tashlamosak bo'lmaydi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi juda qadim zamonlardan buyon shakllanib kelmoqda. Jumladan, Qadimgi Gresiyada muammoli savol-javoblar, Qadimgi Hindiston va Xitoyda muammoli bahs-munozaralardan keng foydalanilgan. Misol tariqasida qadimgi hind, xitoy va grek tilshunosligidagi muammoli vaziyatlarni keltiramiz:

Jumladan, bizga ma'lumki *qadimgi hind tilshunosligi* hindlarning diniy va harbiy qo'shiqlari bo'lgan «Ved»larni o'rganish natijasida paydo bo'lgan. Ular ana shu qo'shiqlar asosida til faktlarini tekshirganlar. Natijada sanskrit deb atalgan til paydo bo'lgan. Shuning uchun hozirgacha hindlarning eng qadimgi tili sanskrit tili deb ataladi.

Qadimgi hindlarda Vedalar imlosini saqlash va uni o'zgartirmaslik uchun harakat qilganlar. Bu qo'shiqlar tili jonli xalq tiliga, ya'ni prakritlarga qarama-

qarshi bo'lgan. Hindistondagi qadimgi tilshunoslik o'sha davrdagi harbiy, diniy qo'shiqlar tilini o'rganish natijasida, ularning til tozaligini saqlash va adabiy tilga jonli xalq tili elementlarini ko'plab kiritmaslik natijasida maydonga keldi. Shu jarayonda qadimgi Vedalardagi mazmun-mohiyat jonli xalq tili – prakritdagi mazmun-mohiyat o'rtasida har xilliklar kelib chiqdi. Bu esa, olimlar o'rtasida bahs-munozara bo'lishiga sabab bo'ldi.

Qadimgi xitoy tilshunosligida to'rt ming yil davomida xitoy tilining strukturasi biror jiddiy o'zgarish ro'y bermagan, lekin belgilarning shakli ancha o'zgargan. So'z tarkibi kengaygan, lekin so'z yasash va jumla tuzish tamoyillari qanday bo'lsa, shundayligicha qolgan, albatta. Bundan ikki ming yil burun yaratilgan iyerogliflar tasnifi hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Mazkur tasnif xitoy olimi Syuy Shenning «Qadimgi ishoralarni tushuntirish va tarkibiy belgilarini tahlil qilish» asarida bayon qilingan (milodiy 100 yil). Olim og'zaki so'zlarning yozuvda ifodalanish usuliga asoslangan barcha iyerogliflarni olti guruhga bo'ladi:

1. Aniq bir buyumni bildirgan iyerogliflar.
2. Bu guruhga kiritilgan iyerogliflar «chji-shi» deb atalib, unga mavhum tushunchalarni tasvirlovchi belgilar kiritilgan.
3. Bu guruh «xuey-i» deb atalib, u murakkab tushunchalar, mantiqiy birliklarni o'z ichiga oladi.
4. Bu guruh «chjuan-chju» deb atalib, u «chetga chiqish va o'rin almashtirish» deb tarjima qilinib, unga yangicha ma'noda ishlatiladigan iyerogliflar kiradi.
5. Bu guruh «szya-sze» deb atalib, u «o'zlashtirish vositasida yordam» degan ma'noni bildiradi. Eshitilishi bir-biriga o'xshash, lekin boshqa-boshqa ma'noni bildiradigan so'zlar - omonimlar – bitta iyeroglif bilan ifodalanadi.
6. Bu guruh «se-shen» deb atalib, u «ma'noni tovush bilan moslash» demakdir. Bunga iyerogliflarning o'ndan to'qqizi kiritilgan. Har bir belgi ikki qismdan: so'zning qanday aytilishini bildiradigan fonetik element va «ochqich belgi»dan iborat.

Ana shu tasnif asosida xitoy iyerogliflarini o'rganadilar.

Xitoy tilshunosligida fonetikani o'rganish sohasida ham o'ziga xos nazariyalar mavjud. Xitoy tilshunoslari har bir so'z va bo'g'inning talaffuzi hamda uning toniga e'tibor qaratganlar. Bunda har bir iyeroglifni o'qishda bosh qismi va oxiriga e'tibor berganlar. Har bir bo'g'inning birlashish o'rniga diqqat qilib, fonetik jadvallar tuzganlar. Ushbu jadvallarda bo'g'inlarni tasniflash tamoyillari o'z aksini topgan. Natijada xitoy tilshunosligida yangi yo'nalish – **den'yun** (qofiyalarni tasniflash haqidagi fan) paydo bo'ldi. Iyerogliflarni o'rganishda xitoy tilshunoslarining turli qarashlari muammoli vaziyatni keltirib chiqaradi.

Qadimgi Gresiya Yevropa tilshunosligining beshigidir. Qadimgi Gresiyada til muammolarini o'rganish butunlay boshqa yo'nalish bilan olib borildi. Agar qadimgi hind tilshunosligida til muammolari amaliy jihatdan o'rganilgan bo'lsa, Gresiyada falsafiy nuqtai nazardan o'rganildi. Til masalalariga falsafiy nuqtai nazardan yondashish Aleksandriya maktabining vujudga kelishigacha davom etdi. Filofoflar til masalalarini o'rganish jarayonida o'rganiladigan muammolarning xarakterini aniqladilar. Bunda umumiy, nazariy, lingvistik-falsafiy muammolarni farqladilar.

Qadimgi Gresiyada tilshunoslik nazariyalari quyidagi muammolar atrofida shakllandi: so'zlarning narsalarga mos kelishi yoki mos kelmasligi haqida bahs, analogiya yoki anomaliyami, falsafiy qarash, stoiklar, Aleksandriya davridagi tilshunoslik kabilar.

1. So'zlarning narsalarga mosligi yoki mos emasligi haqidagi bahs yuzasidan filofoflar ikki guruhga ajralib tortishdilar. Ularning har biri narsalar va ularning nomlari o'rtasida qanday munosabat mavjud, degan savolga turlicha javob qaytarishlariga qarab materialistlar va idealistlarga bo'linganlar. Bu bahslashuvlarda Geraklit (milodgacha 540-480), Demokrit (milodgacha 469-399), Aflotun (asli Platon) va boshqalar qatnashib, turlicha mavqyeni egalladilar.

Geraklit fikricha, har bir nom predmet bilan bevosita aloqador. Biz oynadan qanday ko'rinsak, narsalar ham so'zda shunday ko'rinadi.

Demokrit Geraklitga qarama-qarshi fikrni bayon etadi: so'zlar doimo narsalarning mohiyatiga mos kelavermaydi: 1) ko'pchilik so'zlar bir necha

ma'noga ega; 2) bir tushuncha bir necha xil ma'noga ega; 3) tarixiy taraqqiyot natijasida bir so'z o'rniga boshqasi paydo bo'lgan; 4) ko'pchilik tushunchalar so'zlarda o'z aksini topmagan.

Demokrit fikrini davom ettirib, u ayrim holatda so'zlar yetarli emas, boshqa holatda ular ortiqcha, uchinchi holatda so'zlar turg'un emas, to'rtinchi holatda so'zlar, umuman, yetishmaydi, deydi.

Bahslarning natijasi Aflotun (Platon)ning dialogi «Kratil»da o'z ifodasini topgan. Dialogda har ikki dunyoqarashdagi faylasuflar foydasiga fikr yuritiladi, oxirida til faqat ruhdagina yashaydi, degan xulosa chiqariladi. Platon «Kratil»ining ahamiyati shundaki, qadimgi grek tilshunosligida birinchi bo'lib so'zlar tasnifi beriladi va muammolar texnologiyasining kurtaklari shakllanadi.

Muammoli o'qitish texnologiyasi asosida amerikalik psixolog, faylasuf va pedagog J.Dyui g'oyalari yotadi. U 1894 yilda Chikago shahrida o'qitish asosini o'quv rejasi emas, balki o'yinlar va mehnat faoliyati tashkil etgan tajriba maktabini tashkil qilgan. O'qish, hisoblash, yozish bo'yicha mashg'ulotlar bolalarning fiziologik balog'atiga qarab, o'z-o'zidan paydo bo'lgan ehtiyojlariga muvofiq o'tkazilgan. J.Dyui g'oyalari bo'yicha bola bilishda insoniyat yo'lini qaytaradi, bilimlarni o'zlashtirish boshqarilmaydigan jarayon bo'lib, bola o'zida hosil bo'lgan ehtiyojni qondirishi natijasi sifatida materialni o'zlashtiradi.

XIX asrning 70-yillarida Rossiyada yashagan bir guruh tilshunos olimlar (S.P.Baltalon, M.A.Ribnikova) evristik ta'lim nazariyasini ko'tarib chiqib, o'quvchilarni mustaqil ishlatish yo'li bilan ularni faollashtirishga erishish mumkinligini asoslab berdilar.

Fikrlash psixologiyasi nuqtai nazaridan muammoli o'qitish g'oyasi va tamoyillari S.L.Rubinshteyn, M.I.Maxmutov, V.Okon, I.Ya.Lerner tomonidan ishlab chiqilgan.

XX asrning 60-yillarida bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borildi va ular "Tafakkur - muammoli vaziyatdan boshlanadi" - degan g'oya ostida faoliyat yuritishadi. 70-80- yillarga kelib, amaliyotga keng joriy etildi.

O'zbekistonda muammoli ta'limni qo'llash bo'yicha bir necha asrlar davomida maktab va madrasalarda suqrotona savol-javob usulidan keng foydalanish asosida o'quvchilarda ziyraklik, hozirjavoblik sifatleri hamda go'zal

nutq tarkib toptirilgan. Suqrotona savol-javob usuli hozirgacha eng samarali ta'lim usullaridan biri sifatida qo'llaniladi. Bunda o'quvchi chuqur mantiqiy fikrlashga, ziyraklikka, aniq va to'g'ri so'zlashga, nutqning mantiqiyliigi va ravonligiga hamda tanqidiy, ijodiy fikrlashga o'rgatilgan. Masalan, suqrotona suhbatlar deganda o'qituvchining o'quvchini mustaqil va faol fikrlash jarayoniga olib kirishi hamda uning fikrlashidagi noto'g'ri jihatlarni ziyraklik bilan aniqlagan holda ularni tuzatish yo'lga olib chiqishdan iborat usullar nazarda tutiladi. Bunday suhbat bosqichlarini quyidagicha soddalashtirib ifodalash mumkin:

1. Savol-javoblar orqali o'quvchining bilim darajasi va fikrlash qobiliyatini umumiy tarzda aniqlash.

2. O'rganilayotgan mavzuning mazmunini o'quvchi motivlariga muvofiqlashtirish. Bu, asosan, o'quvchining qiziqish va qobiliyatlariga mos bo'lgan misollar tanlash orqali amalga oshiriladi.

3. O'quvchini faol muloqotga olib kirish. Bunda asosan rag'batlantirish usullaridan foydalaniladi.

4. O'qituvchi o'zini bilmaydigan odamdek, o'quvchidek tutib, savollar berib boradi.

5. O'quvchining to'g'ri fikrlarini maqtash orqali uni yanada erkin va chuqurroq fikrlashga, so'zlashga jalb qilish. O'quvchining xato fikrlarini aniqlab borish.

7. O'quvchining xato fikrlariga nisbatan to'g'ri fikrni o'qituvchi tomonidan yaqqol mantiqiy asoslangan shaklda bayon qilish yoki tushuntirish orqali o'quvchi uchun muammoli vaziyat yaratiladi va o'quvchini o'z xatolarini o'zi tuzatishiga yo'naltiriladi.

Sharq mutafakkirlari bilish izlanish mahsuli ekanligini alohida qayd qilgan edilar. O'rta asrning buyuk donishmandi Abu Ali ibn Sino (980-1037) o'zining "Donishnoma" asarida qiyinchiliklarni engish orqali bilimlarni egallashning afzalligini ko'rsatgan edi.

Umar Xayyom (1042-1112) "Matematik traktatlar"ida bilish fikrlash zarurligiga, qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun o'ylash kerakligiga da'vat etadi. Al-Tusiy (1201-1274) esa bilimlarni puxta egallash uchun mustaqil izlanishning

zarurligini alohida qayd qiladi. Bu g'oya keyinchalik evristik ta'lim nazariyasining yuzaga kelishiga asos bo'ldi.

O'quvchilarni izlanishga undash suhbat asosida amalga oshiriladi. Har qanday izlanishga asoslangan suhbat jarayonida muammoli vaziyat yaratish ehtiyoji bor.

Muammoli ta'limning nazariy asoslari

Muammoli o'qitish – o'quvchining muammoli taqdim etilgan ta'lim mazmuni bilan faol o'zaro bog'lanishini tashkil etadi. Bu jarayonda o'quvchi ilmiy bilimning obyektiv zidliklari va ularning yechimlariga yaqinlashadi, fikrlash, bilimlarni ijodiy o'zlashtirishga o'rganadi.

Muammoli ta'lim haqida fikr yuritar ekanmiz, bir qancha tayanch tushunchalarga duch kelamiz. Ana shu tushunchalar haqida to'xtalib o'tamiz.

Muammo – yechim talab etiladigan masala.

Muammoli dars – 1 soatga mo'ljallangan, o'quvchilar oldiga yechish uchun muammoni qo'yish orqali muammoli vaziyatni vujudga keltiradigan va uning yechimini topishga qaratilgan jarayon.

Muammoli ta'lim – ta'lim jarayonida o'quvchilar oldiga yechish uchun muammoni qo'yish orqali muammoli vaziyatni vujudga keltirish va uning yechimini topish.

Muammoli o'qitish texnologiyasi - muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish va yechish usullaridan samarali foydalanish.

Muammoli vaziyat dars mavzusi bilan bog'liq ziddiyatli holat, bir masalaga doir turli nuqtai – nazarlar, turli masalalarni turli yo'llar bilan yechish jarayoni.

Fanda muammoli o'qitish bilan aloqador ikkita tushuncha "**muammo**" va "**muammoli vaziyat**" sinonimdek tushunilsada, lekin bu atamalar bilan belgilangan obyektlar o'z hajmi bilan farqlanadi. Muammo muammoli masalalar ketma-ketligiga ajraladi. Demak, muammoli masalani muammoning oddiy, xususiy bir masaladan iborat holati sifatida ko'rish mumkin.

Muammoli vaziyat – psixik qiyinchiliklar, ziddiyatlar vaziyati bo'lib, o'quvchilarni muammoli vaziyat holatiga tushirish orqali ularda fikrlash qobiliyati rivojlantiriladi. Shaxsning ijodiy, mustaqil, fikrlovchi bo'lishi jamiyat uchun zarur bo'lib, fikrlash jarayoni muammoli vaziyatdan boshlanadi.

Muammoli o`qitish ijodiy faoliyatni hamda unga ehtiyojni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan bo`lib, bu jarayonda o`quvchilar ijodiy fikrlashining rivojlanishi an'anaviy o`qitishdagiga nisbatan jadalroq bo`ladi. Lekin muammoli o`qitishning bu funksiyasi oshishi uchun o`quv jarayoniga muammolarning tasodifiy majmuasini kiritish yetarli emas. Muammolar tizimi bilimning mazkur sohasiga xos muammolarning asosiy turlarini qamrab olishi kerak.

Muammoli o`qitishni ta'lim jarayoniga tatbiq etishda o`qituvchi ilmiy va o`quv muammolar orasidagi umumiylikni va farqni ajratishi lozim. Ularning umumiyligi– har ikkalasida ham obyektiv zidliklar mavjudligi bo`lsa, ilmiy va o`quv muammolarini farqi shuki, ilmiy muammoda qo`yilgan masala hali yechilmagan, o`quv muammoda esa masala yechilgan, uni yechish yo`li va natijasi ma'lum. Faqat bu yo`llar va natijalarni o`quvchilar izlab topishi kerak. Muammoli o`qitishning yakuniy maqsadi – o`quvchilarni muammolarni ko`rish va yechishga o`rgatishdan iborat bo`lib, bu faqat fikrlash faoliyati jarayonida amalga oshiriladi.

S.L.Rubinshteyn «tafakkur – inson oldida turgan masala va muammolarni yechishga olib keladigan idrok bo`lib, tafakkur muammoli vaziyatdan kelib chiqadi va muammoni yechishga qaratilgan bo`ladi»-deb ta'kidlaydi. Bundan quyidagi mantiq hosil bo`ladi. Shaxsning ijodiy, mustaqil, fikrlovchi bo`lishi jamiyat uchun zarur bo`lib, fikrlash jarayoni muammoli vaziyatdan boshlanadi.

Muammoli o`qitish usullariga quyidagilar kiradi:

tadqiqiy usul

evristik usul

muammoli vaziyatlar yaratish usuli.

O`qitishning **tadqiqiy usullarini** qo`llaganda o`quvchilarga:

- nostandart masalalarni tuzish bo`yicha;
- shakllantirilmagan savol bilan;
- ortiqcha ma'lumotlar bilan;
- o`zining amaliy kuzatuvlari asosida mustaqil umumlashtirish;
- yo`riqnomalardan foydalanmasdan qandaydir obyekt mohiyatini bayon etish;
- olingan natijalarni qo`llash chegaralarini aniqlash;

- olingan natijalarni qo'llash darajasini aniqlash;
- hodisaning namoyon bo'lish mexanizmini aniqlash;
- «bir lahzada» topish kabi topshiriqlarni berish mumkin.

Evrastika (yunoncha heurisko – izlayapman, topyapman, kashf etyapman) inson ijodiy faoliyatini, shuningdek yangi kashfiyotlarni yaratishda qo'llanadigan usullarni o'rganadigan fan sifatida psixologiya, kibernetika, strukturali lingvistika, axborot nazariyasi chegarasida rivojlanadi. Evrastika yangi vaziyatda yangi harakatlarni qurish qonuniyatlarini o'rganadigan fan deb tushunish mumkin.

Muammoli vaziyatda bilish faoliyatining ketma-ketligi quyidagicha bo'ladi:

- muammoli vaziyat;
- muammoni yechish yo'llarini izlash;
- muammoning yechimi.

Axborot texnologiyalari yoki postindustrial deb atalayotgan bugungi jamiyatda hayot shaxsdan faol harakat qilishni, mustaqil qaror qabul qilishni, hayotning o'zgarayotgan sharoitlariga moslashishni talab qiladi. O'z navbatida hayotning bunday tarzi shaxs ma'lum sifatlarga ega bo'lishini talab qiladi. Xususan:

- zarur bilimlarni mustaqil egallashni, egallangan bilimlarni turli muammolarni yechishda mahorat bilan qo'llashni;
- axborotlar bilan savodli ishlashni (ma'lum masalani tadqiq qilish uchun zarur faktlarni yig'ishni bilish, ularni tahlil qilish, muammolarni yechishga qaratilgan gipotezalarni taklif qilish, qonuniyatlarni aniqlash, yangi muammolarni aniqlash va yechish);
- olingan bilimlarning qayerda va qanday qo'llanishi mumkinligini aniq bilish va bu bilimlarni qo'llash sohasini anglay olish;
- mustaqil tanqidiy fikrlash, real dunyoda paydo bo'layotgan qiyinchiliklarni ko'ra bilish va ularni bartaraf etishning optimal yo'llarini izlash;
- ijodiy fikrlash, yangi g'oyalar yaratish qobiliyatiga ega bo'lish;
- turli ijtimoiy guruhlarda kirishimli bo'lish, birgalikda ishlashni bilish yoki nostandart vaziyatlardan chiqishni bilish;

- o`zining ma'naviyati, intellekti va madaniy salohiyati ustida mustaqil ishlash.

Yuqorida aytilgan sifatlarga ega shaxsni shakllantirishga nafaqat ta'lim mazmuni, balki qo'llanilayotgan *o`qitish texnologiyalari* ham muhim rol o`ynaydi. O`quv jarayoni o`qish va bilish faoliyatiga o`zgartirishning imkoniyatlaridan biri muammoli o`qitish texnologiyasini tatbiq etish. Chunki muammoli o`qitish jarayonida o`qituvchilar ham, o`quvchilar ham o`zlarining intellektual, jismoniy, ma'naviy imkoniyatlarini o`quv va amaliy muammolarni yechish uchun doim sinovdan o`tkazadilar. Bu jarayonda hosil bo`lgan ko`nikma va malakalar axborot jamiyati sharoitlarida yashash uchun zarur sifatlarni shakllantirishga olib keladi.

An'anaviy ta'lim tizimida o`qituvchi va darslik bilimning asosiy manbasi bo`lsa, muammoli o`qitishning falsafasi va metodologiyasi o`qituvchining rolini o`quvchilarning izlanish-tadqiqotchilik faoliyatining tashkilotchisi, mutasaddi maslahatchi va yordamchi sifatida ko`radi. Bu rol an'anaviy o`qitishdagi roldan ancha murakkabroq va o`qituvchidan yuqoriroq mahorat talab qiladi.

Muammoli ta'lim texnologiyasining asosi - insonning fikrlashi muammoli vaziyatni hal etishdan boshlanishi hamda uning muammolarni aniqlash, tadqiq etish va yechish qobiliyatiga ega ekanligidan kelib chiqadi. Muammoli ta'lim o`quvchilarning ijodiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini o`stirishda ahamiyatga ega.

Muammoli ta'limning bosh maqsadi - o`quvchilarning muammoni to`liq tushunib yetishiga erishish va ularni hal eta olishga o`rgatishdan iborat. Muammoli ta'limni amaliyotda qo`llashda asosiy masalalardan biri o`rganilayotgan mavzu bilan bog`liq muammoli vaziyatlarni yaratishdan iborat.

Muammoli o`qitish usullari quyidagilar:

- tadqiqiy usul;
- evristik usul;
- muammoli vaziyatlar yaratish usuli.

O`qitishning tadqiqiy usullari quyidagicha yaratiladi:

- nostandart masalalar tuzish;
- shakllantirilmagan savollar berish;

- ortiqcha ma'lumotlar mavjud masalalar berish;
- o'zining amaliy kuzatuvlari asosida mustaqil umumlashtirish;
- yo'riqnomalardan foydalanmasdan qandaydir ob'ekt mohiyatini bayon etish;

- olingan natijalarni qo'llash chegaralarini va darajalarini aniqlash;
- hodisaning namoyon bo'lish mexanizmini aniqlash;
- "bir lahzada" toppish kabi topshiriqlarni berish mumkin.

Muammoli vaziyatlar yaratish quyidagicha:

- o'qituvchi o'quvchilarga dars mavzusi bilan bog'liq ziddiyatli holatni tushuntiradi va uni yechish yo'lini topishni taklif qiladi;

- bir masalaga doir turli nuqtai-nazarlarni bayon qiladi;

- hal etish uchun yetarli bo'lmagan yoki ortiqcha ma'lumotlar bo'lgan yoki savolning quyilishi noto'g'ri bo'lgan masalalarni yechishni taklif etadi va boshqalar.

Muammoli vaziyat turlari:

- nizo vaziyati;
- inkor vaziyati;
- faraz vaziyati;
- tanlash vaziyati;
- nomunatosiblik vaziyati.

Muammoli vaziyatni hal etish darajalari:

- o'qituvchi muammoni qo'yadi va o'zi yechadi;

- o'qituvchi muammoni qo'yadi va uning yechimini o'quvchilar bilan birgalikda topadi;

- o'quvchilarning o'zlari muammoni qo'yadilar va uning yechimini topadilar.

Bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishga, noma'lumni izlab topish jarayonida o'zligini namoyon etishga imkon beradi. Muammoli ta'limda o'quvchilarning faoliyati shunday tashkil etiladiki, ularda o'rganilayotgan bilimlarga ehtiyoj tug'diriladi. Bu usul o'rganilishi ko'zda tutilgan til hodisasini o'quvchidan pinhon saqlaydi; unda bilishga ehtiyoj zaruriyati tug'iladi. Muammoli ta'lim o'quvchilarning

mustaqil ijodiy fikrlashini o`stirishga qaratilgan. Bunday ta`lim esa rivojlantiruvchi ta`limdir.

Muammoli o`qitish muammo yaratish (muammoni vujudga keltirish) bilan boshlanadi. Ona tili ta`limi jarayonida muammoli vaziyat quyidagi hollarda yuzaga keladi:

- noma`lumni izlab topish, qiyinchilikni bartaraf etish zaruriyati tug`ilganda;

- ona tilidan egallangan bilimlarni yangi sharoitda qo`llash ehtiyoji yuzaga kelganda;

- muammoli topshiriq bilan uni bajarish usuli o`rtasida nomutanosiblik vujudga kelganda.

Ona tili darslarida muammoli vaziyat yaratishning quyidagi usullaridan foydalanish mumkin:

1. Tilga oid dalillarni tahlil qilish asosida muammoli vaziyat yaratish.

Til hodisalarini kuzatish tahlilning samarali shakli sanaladi. Bu usul yordamida muammoli vaziyat yaratish uchun o`quvchilardagi mavjud bilimlarga asoslanib, noma`lum muammoni aniqlashni ularning o`zlariga topshirish mumkin. Masalan, "Nutq tovushlari va ularning hosil bo`lishi" mavzusini o`tishda tahlil uchun quyidagi topshiriqlar o`quvchilar hukmiga havola etiladi va muammoli vaziyat yaratiladi:

1. Har biringiz nutq tovushlarini hosil qilib ko`ring.

2. Nutq tovushlarini hosil qilishda faol ishtirok etgan nutq uzvlarini sanang. Nega ular faol nutq tovushlari ekanligini isbotlang.

2. Til hodisalarini qarama-qarshi qo`yish va taqqoslash asosida muammoli vaziyat yaratish. Taqqoslash, ayniqsa til ta`limida muhim o`rin egallaydi. Bu usul orqali til hodisalaridagi o`xshash va farqli tomonlar aniqlanadi.

Mazkur usul bilan muammoli vaziyat yaratishni "Ko`chirma gap" mavzusini o`rganish misolida ko`rib o`taylik. O`quvchilarga berilgan quyidagi gap juftlarini o`qib, ularni qiyoslash va farqlarni aniqlash topshirildi:

1. "Jurjon podshosi bo`laman", - dedi yigit. Yigit Jurjon podshosi ekanligini aytdi. (Ertakdan)

2. Arslon podsho buyurdi: “Chaqimchini tutib o`ldiring.” Arslon podsho chaqimchini tutib o`ldirishni buyurdi (Ertakdan).

3. “Toshkentga,-dedi Mirtemir, -11 yoshimda kelganman” Mirtemir Toshkentga 11 yoshida kelganligini aytdi.

Gaplar qiyoslangach, “Siz qanday gaplarni ko`chirma gap deb tushunasiz?” degan muammoli savol o`rtaga tashlanadi.

3. Til hodisalarini umulashtirish orqali muammoli vaziyat yaratish.

Umumlashtirish aqliy faoliyatning eng murakkab usuli bo`lib, u ona tilini induktiv yo`l bilan o`qitishga asoslanadi. Induktiv yo`l esa til hodisalarini kuzatish, tahlil qilish, guruhlash kabilar asosida umumlashmalar hosil qilish demakdir. O`quvchi berilgan so`z, so`z birikmasi, gap va matnlarni kuzatib tahlil qilgach, muammoni echishga tayyor bo`ladi. Masalan, 5-sinfda “Undalma” mavzusi o`rganilar ekan, o`quvchilar zimmasiga ega bilan undalmaning farqini aniqlash va undalmaga mustaqil ravishda ta`rif berish vazifasi yuklatiladi. Odatda, birinchi muammo hal qilingach ikkinchi va uchunchi muammoni hal qilishga o`tiladi.

4. Berilgan matnning mazmunidan kelib chiqib, muammoli vaziyat yaratish. O`qituvch darslikda berilgan yoki o`zi tanlagan matnni o`qitib, shu asosida ham muammo qo`yishi mumkin. Masalan, 5-sinf o`quvchilari e`tiboriga quyidagi matn havola etiladi:

Ilmga amal qilmaslik jazosi Amir Abdullaxon xos navkarni hamisha o`zi bilan olib yurar ekan. Amir huzuridagi suhbatlarda bir shoir Amir Xisrav Dehlaviyga nisbat berib shu baytni o`qiydi:

“Kerak odamga so`zni ko`p bilmoq

Vale oni juda ham oz aytmoq”.

Amirga bu bayt juda ma`qul bo`ladi. Kunlardan bir kun Amir o`zining so`zamol, sergap vaziriga Dehlaviyning ta`birini eslatib, tanbeh beradi. Vazir Amirga:

“Avf eting, shohim. Bu so`zlar Dehlaviyniki emas, shayx Nizomiy qalamiga mansub”,- deb e`tiroz bildiradi. Amir hayrat bilan navkariga qaraydi. Navkar bosh egib:

- Ulug` amirim, vazir haq. Bu ta`bir - Nizomiy Ganjaviyning “Xisrav va Shirin” dostonidan. Shoir sizga noto`g`ri aytgan edi,- deb javob beradi.

Amir jallodni chaqirib, navkarning tilini kestiradi.

Muammoli savol: nega navkarning tili kesildi?

Ona tilidan masala tipidagi o`quv topshiriqlari til hodisalarini kuzatish, qiyoslash, guruhlash kabilarga asoslanadi. O`quvchi tildan egallangan bilimlarga asoslanib noma`lumni qidiradi.

Masalaning muhim belgisi uning isbot talabligidir. O`quvchi berilgan topshiriqlarni bajargach, muayyan bir xulosaga keladi va o`z shaxsiy fikr-muloxazalarini isbotlash zaruriyati tug`iladi.

Quyida o`quv topshiriqlaridan ayrim namunalar keltiriladi:

“Fonetika”dan:

1-masala. Avval unli, keyin undosh tovushlarni talaffuz qilib ko`ring. Siz ular orasida qanday farqni sezyapsiz? Qaysi belgilarga qarab ularni unli va undosh tovushlarga ajratdingiz? *A, i, o, e, u, o`* tovushlarining unli tovush ekanligini isbotlang.

2-masala. Qatiq-qattiq, dara-darra singari so`zlarning farqi bormi? Ularning bir so`z emasligini isbotlang.

“Leksika”dan

1-masala. Uzukning ko`zi, buloqning ko`zi, taxtaning ko`zi yoki o`tkir til, o`tkir so`z, o`tkir nigoh (qarash) birikmalarida ko`zi va o`tkir so`zlarining ko`chma ma`noda qo`llanilganligini isbotlang.

2-masala. Gaplardagi antonimlarga e`tibor bering. Ular yakka holda kelganida qanday ma`noni va juft holda kelganda qanday ma`noni anglatadi?

1. To`yga do`st-dushman keladi. 2. Ertayu kech fikrim shu.

3. Qishloqning butun katta- kichigi bu umumxalq hashariga qo`shildi (S.Ahmad).

Bu gapdagi antonimlarni boshqa so`zlar bilan almashtirib ko`ring-chi! Bundan qanday xulosa chiqardingiz? Namuna: To`yga hamma keladi. Doim fikrim shu.

“Morfologiya”dan:

1-masala. Quyida berilgan ikki gapni taqqoslang. 1. Chol minbarga chiqib yigitchasiga gapirdi. 2. Tanishib olaylik, otingiz nima yigitcha?

Yigitcha soʻzining maʼnosida farq bormi? Siz bundan qanday xulosa chiqardingiz?

2-masala. Quyidagi toʻrtlikni diqqat bilan oʻqing. Nega shoir **shu** olmoshini uch misrada takror qoʻllagan?

Ukam, yovuzlarning topganlari shu,

Oʻz oʻgʻlin it boʻlib qopganlari shu,

Oʻz qalbin nafratlab yopganlari shu,

Moʻmin Mirzo, ukam, seni oʻldirdilar. (A. Oripov)

Oʻqituvchi oʻquv masalalarini oʻzi tuzishi yoki darslikda berilgan ijodiy xarakterdagi oʻquv topshiriqlardan foydalanishi mumkin. Agar topshiriq shartida oʻz fikr – mulohazalarini dalillar bilan asoslash soʻralmagan boʻlsa, unga muayyan oʻzgartirishlar kiritish mumkin.

Shunday qilib, masala tipidagi oʻquv topshiriqlari muammoli vaziyat yaratishning muhim usulidir. Chunki masala oʻquvchini harakatga keltiradi, uni izlanishga undaydi, qiziqtiradi.

Muammoli vaziyat yaratishda oʻrganiladigan til hodisalarining murakkablik darajasi ham hisobga olinadi. Chunki oʻqituvchi til hodisalarining murakkablik darajasidan kelib chiqib, muammoli vaziyat yaratishning usulini tanlaydi. Oldindan oʻquvchilarga maʼlum darajada tanish boʻlgan til hodisalarini oʻrganishda koʻproq kuzatish, taqqoslash kabi usullardan foydalanilsa, Oʻquvchilarga tamoman notanish boʻlgan mavzularni oʻrganishda muammoli savol qoʻyib, darslikdan javob izlash usulidan foydalaniladi.

Muammoli vaziyat yaratishda sinf oʻquvchilarining oʻzlashtirish darajasi, til hodisalarini tushunishi va aqliy faoliyat usullaridan foydalanishi kabilar ham hisobga olinadi. Agar sinf oʻquvchilarining oʻzlashtirish darajasi past boʻlsa, yengilroq ijodiy-amaliy topshiriqlardan foydalanishga toʻgʻri keladi.

Muammoning mohiyatini anglash taʼlimning birinchi bosqichidir. Keyingi bosqichlar: muammoni echish, natijani hisobga olish kabilar birinchi bosqichning toʻgʻri uyushtirilganligiga bogʻliq. Ayniqsa, birinchi bosqichda oʻzlashtirishi boʻsh oʻquvchilarni muammoli vaziyatga olib kirish oʻqituvchiga

ancha murakkablik tug`diradi. Buning uchun o`qituvchi tabaqalashtirilgan ta`lim imkoniyatlaridan unumli foydalanishi lozim.

Shunday qilib, qo`yilgan muammoni to`g`ri echishni ta`minlash uchun:

- a) muammoning maqsad va mohiyatini o`quvchilarga to`g`ri anglatish;
- b) o`rganilgan mavzular yuzasidan puxta va izchil bilimlarning mavjudligiga erishish;
- c) har bir o`quvchida musraqil ravishda ijodiy ishlar malakalarini tarkib toptirish;
- d) o`quvchilarni maqsadga yo`naltira bilish;
- e) muammoni yechishning eng samarali va qulay yo`lini belgilash juda katta ahamiyatga ega.

Muammoli vaziyatni yechishda qo`llaniladigan usullar:

- muammoni turli nuqtai nazardan o`rganish, tahlil qilish;
- solishtirish, umumlashtirish;
- faktlarni aniqlash va qiyoslash;
- vaziyatga bog`liq xulosalar chiqarish;
- o`quvchilarning o`zlari aniq savollar qo`yishi va boshqalar.

Turli adabiyotlarda "Hikoya ichida hikoya" deganidek, usul ichida usuldan foydalangan holda muammoli vaziyat yaratish texnologiyalari keltiriladi.

Jumladan:

Muammoli vaziyatlar yaratish usullarining 3 xil shakli mavjud:

1. Klassik. 2. Qisqartitilgan. 3. Motivatsiyalangan.

1. "Klassik" usul o`z navbatida:

a. «Hayrat bilan» usuli ikki holat o`rtasidagi munosabatni ko`rsatadi. Bunda bir vaqtning o`zida qarama-qarshi dalillar, nazariy yoki nuqtai nazarlarni taqdim etiladi. Yoki amaliy mashg`ulotlar, savollar bilan o`quvchilarning turli fikrlarini rivojlantirish inobatga olinadi.

Ikkinchi holatda o`quvchilarning ilmiy va hayotiy tassavvurlari o`rtasidagi munosabatni ko`rsatadi. Bunda o`quvchilarning ilmiy va hayotiy tassavvurlarini amaliy mashg`ulot "qopqon bilan" yoki savollar orqali to`ldirish nazarda tutiladi.

Ilmiy dalillarni xabar, tajriba va ko`rgazmalar orqali taqdim qilish.

b. “Qiyinchilik bilan” usuli orqali muammoli vaziyat yaratish. Bunda o`qituvchining topshiriqlarini bajarish zarurati o`rtasidagi munosabatni ko`rsatadi. O`qituvchi bajarilishi qiyin bo`lgan amaliy topshiriqlar berish va o`quvchilarning topshiriqlarni bajarmaganligini isbotlash orqali muammoli vaziyat yaratiladi.

2. **“Qisqartirilgan”** usuli orqali muammoli vaziyat yaratish. Bular quyidagilar:

a. Muammoli vaziyatlarni rivojlantiruvchi suhbatlar yoki **undovchi suhbat** - «ekskavator», ya`ni muammo, savol, qiyinchiliklarni kovlab chiqarib, o`quv jarayonini shakllantirishga yordam beradi. Bular:

- qarama-qarshiliklarni yaratishga;
- o`quv muammolarni shakllantirishga undaydi.

b. Muammoga yo`naltirilgan suhbatlar. Yo`naltirilgan suhbat — topshiriq va savollarning mantiqiy tizilgan zanjiri - “lokomativ”, yangi bilimlarga harakatlantiruvchi, faoliyat usuli; o`quvchini qadam baqadam dars mavzusini yaratishga qaratilgan savol va topshiriqlarning berilishi. Bu usul muammoli vaziyat yaratishni talab etmaydi, balki “qaytarish” orqali ketma-ket bilimlar esga olinadi.

c. Muammo xulosalangan suhbatlar.

3. **“Motivatsiyalangan”** usuli orqali muammoli vaziyat yaratish. Bular quyidagilar:

a. «Yorqin dog‘» — ertak, rivoyat, tarixiy dalillar, afsona, madaniyat va kundalik hayotdagi voqealar orqali qiziqtiruvchi ma`lumotlar berish.

b. Tushunarsiz holatlarni namoyish etish (tajriba, ko`rgazmalik).

c. «Dolzarblilik» — o`quvchilarni muammo mazmuni, ma`noni topish, o`quvchilar uchun mavzuning dolzarbligi.

Muammoli ta`lim mashg`ulotlarni tashkil etish va boshqarish.

Muammoli ta`lim mashg`ulotlarini tashkil etish va boshqarish quyidagi bosqichlarni o`z ichiga oladi:

- o`quv fani va darslar mavzusini o`rgatishda ular bilan bog`liq muammoli masalalarni belgilash;

- ulardan muammoli vaziyatlar hosil qilish va amalda foydalanishni oldindan rejalashtirib borish;

- o`quvchilarning tayyorgarlik darajasini hisobga olish;

- zarur o`quv vositalarini tayyorlash;

- muammoli vaziyatdagi mavjud ziddiyatni ko`rsatish;

- topshiriqni va uni yechish uchun yetarli shartlarni aniq bayon qilish;

- o`quvchilarning muammoni hal etishda yo`l qo`yayotgan xatolarini, ularning sababini va xususiyatini ko`rsatish;

- o`quvchilarning noto`g`ri taxminlari asosida chiqargan xulosalarni oqibatini muhokama etib, to`g`ri yo`lni topishlariga ko`maklashish va boshqalar.

Muammoli ta'lim jarayonini quyidagi uchta asosiy bosqichga ajratish mumkin:

Muammoli vaziyat hosil qilish.

Muammoni yechish taxminlarini shakllantirish.

Yechimning to`g`riligini tekshirish (olingan yechim bilan bog`liq axborotni tizimlashtirish orqali)

Muammoli vaziyat hosil qilishda quyidagilar hisobga olinishi lozim:

Muammoli nazariy yoki amaliy yo`nalishda bo`ladi.

Darsda hosil qilinadigan muammoli vaziyat hamda o`quvchilarga hal etish taklif etiladigan muammoga qo`yiladigan eng asosiy talab-o`quvchilarning qiziqishini oshiradigan, eng kamida esa o`quvchilarda qiziqish hosil qiladigan bo`lishi kerakligidan iborat. Aks holda qiladigan natijaga erishish imkoni bo`lmaydi.

Muammoni hal etishni 3 ta bosqichga ajratish mumkin.

Isbotlash – bu muammoning ilgari to`g`ri deb tan olingan sabablar bilan bog`liqliklarini topish asosida amalga oshiriladi.

Tekshirish – buni tanlangan sababning oqibatida hal etilayotgan muammo hosil bo`lishi to`g`riligini asoslash bilan amalga oshiriladi.

Tushuntirish – bu muammoning yechimi nima uchun to`g`riligini tasdiqlovchi sabablarni aniqlash asosida amalga oshiriladi.

Muammoli ta'lim jarayonida o`qituvchiga

qo`yiladigan talablar

Muammoli ta'lim bu-o`quvchiga beriladigan bilimning qaysi qismini, qanday yo`l bilan berish muammosini samarali hal qilishga qaratilgan o`qituvchi faoliyatidir. Muammoli ta'lim darsda bir vaqtning o`zida o`qituvchi va o`quvchilarning hamkorlikdagi harakati bo`lib, u o`quvchi shaxsidagi muhim belgi-ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. N.G.Dayri aytganidek, darsda o`rganiladigan mazmunning murakkab qismini o`zlashtirishda o`qituvchining faoliyati qanday bo`lsa, o`quvchi faoliyatini ham shu darajaga yetkazish muammoli ta'limning asosiy maqsadidir. Muammoli ta'lim- o`quvchilarning erkin fikrlashlariga, o`zining fikrini erkin bayon qila olishlariga va fikrlarini yanada rivojlantirishlariga ta'sir etishdir. Bunda o`quvchi diqqat bilan tinglashi, mustaqil va yolg`iz fikrlashi, jamoa bo`lib fikrlashi, tahlil qilishi, ko`pchilik bo`lib muhokama qilishi va to`plangan fikrni bayon qila olishi kerak.

Agar o`qituvchi yangi mavzuni ta'sirli bayon qilib, ko`rgazmalardan unumli foydalansa, bayon nihoyasida ayrim o`quvchilar bilan ish olib borsa, o`quv jarayoni samarali bo`ldi yoki faol bo`ldi, deb hisoblash mumkin. Ammo bu ta'lim usuli an'anaviy ta'lim berishdir.

Muammoli ta'lim o`qituvchidan aniq harakat qilishni, darsning har bir daqiqasini hisobga olishni, ushbu vaqtda kerakli samara hosil bo`lishi uchun o`zining barcha imkoniyatlarini va mahoratini ishga solishni talab etadi. Bu masalani hal etishning muhim sharti o`qituvchining bo`lajak o`quv mashg`ulotiga tayyorgarligidir. Tayyorgarlik jarayonida muammoli ta'limning barcha ko`rinishlarini hisobga olish va uni uslubini ishlab chiqish zarur. Muammoli ta'limga tayyorgarlik ko`rishda o`qituvchilar qator qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklarni yengishda o`qituvchini innovasion ijodiy laboratoriyasining ahamiyati katta.

Ana shunday qiyinchiliklardan biri darsni muammoli tashkil qilish va muammoni o`rganish usulini tanlashdadir. Chunki tanlangan usul faqat o`quv materialini o`zlashtirishni ta'minlabgina qolmay, balki o`quvchilar faoliyatida mustaqillikni ham ta'minlashi zarur.

Ikkinchi qiyinchilik esa muammoli ta'limni ko`rinishini aniqlashda yuzaga keladi, ya'ni o`qituvchi muammoni yechishga sinfdagi barcha o`quvchilarni jalb

qiladimi yoki vazifani ayrim guruh o`quvchilariga bajartiradimi? Bu qiyinchilik o`qituvchida muammoli vaziyat va muammoning bayoni haqidagi tasavvurlarni yetishmasligidan kelib chiqadi.

Uchinchi qiyinchilik esa darsda o`quvchilarni qiziqishini uyg`otish va uni uzluksiz rivojlantirib borishida ko`rinadi. Chunki o`quvchilar diqqatini bir nuqtaga muntazam to`plashga o`qituvchining tajribasi va mahorati yetmasligi mumkin.

Muammoli ta`lim haqidagi to`plangan ma`lumotlarga asoslanib, shuni ta`kidlash lozimki, bu ta`lim turi ilmiy-uslubiy jihatdan 3 ko`rinishga ega. Muammoli vaziyatni vujudga keltirish, Muammoning qo`yilishi, Muammoning yechimini topish.

Muammoli vaziyatni o`quv mashg`ulotlarining barchasida shakllantirish mumkin. Uni dars jarayonida qancha ko`p shallantirish o`qituvchiga bog`liq. Muammoli vaziyatning ahamiyati shundaki u o`quvchilar diqqatini bir joyga (muammoga) qaratadi va o`quvchilarning izlanishiga, fikrlashga o`rgatadi. Muammoli vaziyatni yaratganda o`qituvchi o`quvchilar o`z diqqatlarini nimalarga qaratishlari kerakligini aytishi maqsadga muvofiqdir.

O`quvchilar yechim jarayonida o`qituvchi bilan birga harakat qilib, muammo yuzasidan fikr va mulohazalarini bayon etib, muammoning yechimiga o`z hissalarini qo`shadilar.

Muammoni yechish jarayonida o`qituvchi o`quvchilarga eng zarur fikrni aytmaydi, ammo shu fikrni shakllantiruvchi dalillarni, faktlarni keltirib o`tishi kerak bo`ladi.

Muammoli ta`limning asosiy omillar

Muammoli vaziyatlarni hal etish usullari bo`lib, ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

Muammoni aniqlash va rejalashtirish usullari: *“Baliq skeleti”, “Nima uchun?”, “Qanday?”, “Nilufar guli”, “Piramida”.*

Ma’lumotlarni tarkiblashtirish usullari: *“Insert”, “Pinbord”, “BBB”, “Klaster”, “Toifali jasdval”, “Konseptual jadval”, “Muammo”.*

Ma’lumotlarni taqqoslash usullari: *“Venn diagrammasi”, “T-chizmasi”, “Yelpig`ich”.*

Muammoli ta’lim - shaxsning ijodiy rivojlanishi vositasi

Ma’lumki, muammoli ta’lim texnologiyalari o’quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Shunday ekan, muammoli ta’lim asosida o’quvchilarning ijodiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini o’stirishga jiddiy ahamiyat berilmoqda. Ammo muammoli ta’limni ona tili va adabiyot darslarida tashkil etish va boshqarish metodikasi haqida gap ketganda, maktab o’qituvchilari ayrim muammolarga duch kelmoqda. Muammoli darslarni qanday tashkil etish mumkin? Qanday usullardan foydalanish mumkin?

Qo‘llanmalarda keltirilgan muammoli vaziyat yaratish usullariga, tajribamizga tayangan holda muammoli vaziyatlarni hosil qilish metodikasi yuzasidan misollar keltiramiz:

6-sinf o‘quv rejasida “Ko‘makchi fe‘llar” va “Qo‘shma fe‘llar” mavzulari bo‘lib, ko‘pgina o‘quvchilar ularni farqlay olmaydilar. Shuni hisobga olgan holda aynan shu mavzularda muammoli vaziyatlar yaratish xususida fikr yuritamiz.

Muammo: Ko‘makchi va qo‘shma fe‘llar

Qadim zamonda aka-ukalar yashar ekan. Biri -a,-y, -(i)b shakllari bilan do‘st, o‘z mustaqil ma‘nolarini yo‘qotgan, faqat yetakchi fe‘l bilan birgalikda yuradigan o‘zining fikri yo‘q bola ekan. Ikkinchisi esa, boshqalar bilan qo‘shilmaydigan, ikki do‘sti ham o‘zining lug‘aviy ma‘nosini saqlagan, ikkalasidan bir fikr anglashiladigan, fikri bir yerdan chiqadigan bola ekan. Bular kim?

Muammoli vaziyatlar yaratishda «Qisqartirilgan» usuli. Adabiyotlarda keltirishicha, “Qisqartirilgan” usulning ikki shakli mavjud:

1.Undovchi suhbat - «ekskavator», ya‘ni muammo, savol, qiyinchiliklarni kovlab chiqarib, o‘quv jarayonini shakllantirishga yordam beradi. Bular:

- qarama-qarshiliklarni yaratishga;
- o‘quv muammolarni shakllantirishga undaydi. Masalan,
- Ko‘makchi fe‘llar ravishdoshning -a,-y, -(i)b shakllariga qo‘shilib, o‘z mustaqil ma‘nolarini yo‘qotgan, asosdan anglashilgan harakatning bosqichlari (boshlanish, davom etish, tugallanishi) va tarzi (tezligi, imkoniyati)ni bildiradimi?

- Ko‘makchi fe‘lni qabul qiluvchi ravishdosh yetakchi fe‘l hisoblanadimi?
- Ko‘makchi fe‘l faqat yetakchi fe‘l bilan birgalikda qo‘llanadimi?
- Birdan ortiq asosdan tashkil topib, asoslar orasiga boshqa qo‘shimchalarni qo‘shib bo‘lmaydigan, bitta so‘roqqa javob bo‘luvchi fe‘llar qo‘shma fe‘l sanaladimi?

- Qo‘shma fe‘llar ot, sifat, son, olmosh,undov va taqlid so‘zlarga *qil, et, bo‘l* singari so‘zlarni qo‘shish bilan hosil bo‘ladimi?

- Ko‘makchi fe’llarning har ikkala qismi o‘zining lug‘aviy ma’nosini saqlagan bo‘ladimi?

- Ikkinchi qismi o‘z ma’nosida qo‘llanilmaganda ko‘makchi fe’lli so‘z shakli hosil bo‘ladimi?

2.Yo‘naltirilgan suhbat — topshiriq va savollarning mantiqiy tizilgan zanjiri - “lokomativ”, yangi bilimlarga harakatlantiruvchi, faoliyat usuli; o‘quvchini qadam baqadam dars mavzusini yaratishga qaratilgan savol va topshiriqlarning berilishi. Bu usul muammoli vaziyat yaratishni talab etmaydi, balki “qaytarish” orqali ketma-ket bilimlar esga olinadi.

- Ko‘makchi fe’llar deb nimaga aytiladi?

- Qanday fe’llar yetakchi fe’l sanaladi?

- Ko‘makchi fe’l qanday shakldagi yetakchi fe’llarga qo‘shiladi?

- Qo‘shma fe’llar deb nimaga aytiladi?

- Qo‘shma fe’llar qanday yasaladi?

- Qo‘shma fe’llarning imlosi haqida so‘zlab bering?

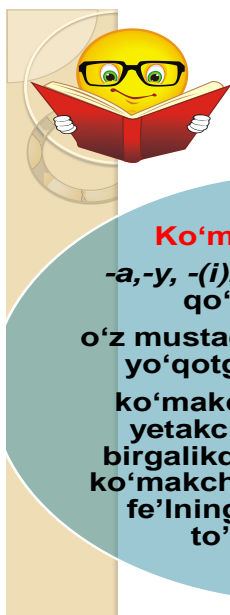
Muammoli vaziyat yaratishning «Motivatsiyalangan» usuli.
Pedagogikaga oid adabiyotlarda bu usulning ikki shakli mavjud:

1.«Yorqin dog‘» usuli — ertak, rivoyat, tarixiy dalillar, afsona, madaniyat va kundalik hayotdagi voqealar orqali qiziqtiruvchi ma’lumotlar berish. Masalan, Qadim zamonda uzoq Muammolar mamlakatida bir Parovozcha yashar ekan. Uni hamma yaxshi ko‘rar, hamma hurmat qilar ekan. Oilasidagilar ham usiz bir kunini tasavvur qila olmas ekan. Faqat bitta aybi bor ekan. U ham bo‘lsa, narsalarni bir-biridan ayira olmas, yoza olmas ekan.

Shunda qari va aqlli Parovoz unga maslahat beribdi:

- O‘g‘lim sen, sayohatga chiq. Dunyoni ko‘r. Hamma narsani o‘rgan. Har bir bekatda nimaiki ko‘rsang, shularni hammasini bilganingcha yozib bizga jo‘nat. Xato yozishdan qo‘rqma. Sen hayotingda o‘z “sirli olamingni” yaratasan. U doimo senga do‘st, barcha muammolarni yechishda yordamchi bo‘ladi.

2.«Dolzarblilik» usuli — o‘quvchilarni muammo mazmuni, ma’noni topish, o‘quvchilar uchun mavzuning dolzarbligi inobatga olinadi. Masalan, “Venn diagrammasi” usuli asosida tahlil qilish topshiriladi.

«Motivatsiyalangan» usuli «Dolzarlilik» Nima uchun darrov javob bera olmaymiz?

Ko'makchi fe'l

-a,-y, -(i)b shakllariga
qo'shiladi;
o'z mustaqil ma'nolarini
yo'qotgan bo'ladi;
ko'makchi fe'l faqat
yetakchi fe'l bilan
birgalikda qo'llanadi;
ko'makchi fe'l yetakchi
fe'lning ma'nosini
to'ldiradi.

fe'l
so'z
turk
umi

Qo'shma fe'l

boshqa qo'shimcha
qo'shib bo'lmaydi;
bitta so'roqqa javob
beradi; ikkala qismi
o'zining lug'aviy
ma'nosini saqlagan
bo'ladi; ikkala qismdan
bir ma'no anglashiladi.

Muammoli vaziyat yaratishning «Klassik» usuli. Adabiyotlarda uning ikki shakli mavjud:

1. **“Hayrat bilan” usuli** – a) *bir vaqtning o'zida ikki qarama-qarshi dalilni qo'yilishi.*

Topshiriq: So'z birikmalarini tushuntiring. Gap tuzing.

sayr etmoq, yozib bormoq, taq etmoq, olib kelmoq, aytib bormoq, bunyod qilmoq, o'qiy olmoq, o'qib chiqmoq, kuchayib bormoq, xatni olmoq, o'qishni tugatmoq.

- Topshiriq to'g'ri qo'yilganmi?
- Keltirilgan misollarda qanday farqni sezdingiz?
- Yozilishi bir xil ammo turli ma'no anglatmoqda.
- Nima uchun turli javob kelib chiqmoqda?
- Misollarni tahlil qiling. Nima bilan bir-biriga o'xshash? Nima bilan farq qiladi?

b) *turli savol yoki amaliy topshiriqlar bilan o'quvchilarni mulohaza qilishga undash.*

Topshiriq. Qo'shma va ko'makchi fe'llarni topib ularning yasalishini tushuntiring.

Savri xola indamadi. Bitta-bitta qadam bosib uyi tomon yurib ketdi. Qo‘qonga nonushta mahalida kirib keldik. Oygul turishi bilan Saroy charaqlab ketdi. Hamma yoq bo‘lib ravshan, Uylar yaraqlab ketdi.

c) “Qopqon” usuli bilan o‘quvchilarning hayotiy qarashlarini turli savol va amaliy topshiriqlar bilan aniqlash.

1-topshiriq. O‘quvchilarga *qalam va gulning, so‘ng un, shakar*ning tabiiy kattaligi, hajmida rasmini chizish topshiriladi.

2-topshiriq. O‘quvchilarga hayotrdagi mavhum – *umid qilmoq, bunyod etmoq, qo‘yib tashlamoq, o‘qib tashlamoq* kabi tushunchalarni rasmini chizish topshiriladi.

2. “**Qiyinchilik bilan**” usuli - zarurat va bajara olmaslik o‘rtasidagi qarama-qarshilikni o‘rganib, o‘qituvchining topshirig‘ini bajarish.

Topshiriq. Quyidagi so‘zlarni qo‘llab “**Mehribon ona**” mavzusida **kichik hikoyacha yarating.**

Kompyuter, test sinovlari, beshik, aziz, bordim, dars, muammo, muzqaumoq, gul, quti, stol, sifat so‘z turkumi, sayr etmoq, yozib bormoq, taq etmoq, olib kelmoq, aytib bormoq, bunyod qilmoq.

9-sinf ona tili fani rejasida “Qo‘shma gap” mavzusi mavjud. Ushbu mavzuni o‘quvchiga yaxshiroq tushuntirish maqsadida muammoli vaziyatlar yaratish uchun misollar keltiramiz:

1. *O‘qituvchi o‘quvchilarga dars mavzusi bilan bog‘liq ziddiyatli holatni tushuntiradi va uni yechish yo‘lini topishni taklif qiladi.*

1-topshiriq. Gaplarni tahlil qiling. Bog‘langan go‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap sarlavhalari ostida uch guruhga bo‘lib ko‘chiring.

1. Shogirdlar qancha ko‘p bo‘lsa, ko‘ngil qafasi shuncha ravshanroq bo‘ladi. (*G‘qfir G‘ulom*) 2. Og‘ziga kelganini demoq nodon ishi va oldiga kelganni yemoq hayvon ishi. (*Aljsher Navoiy*) 3. Oqil agar so‘z bila so‘zni-yopar, Orif o‘shal so‘zda o‘zini topar. (*Haydar Xorazmiy*) 4. Hunar o‘rgan, chunki hunarda ko‘p sir, yopiq eshiklarni ochar birma-bir. (*Nizomiy*).

- Qanday farqni sezdingiz?

– Gaplar bir-biridan qaysi jihatdan farq qilmoqda?

- Nima uchun turli javob kelib chiqmoqda?
- Misollarni tahlil qiling. Nima bilan bir-biriga o‘xshash? Nima bilan farq qiladi?

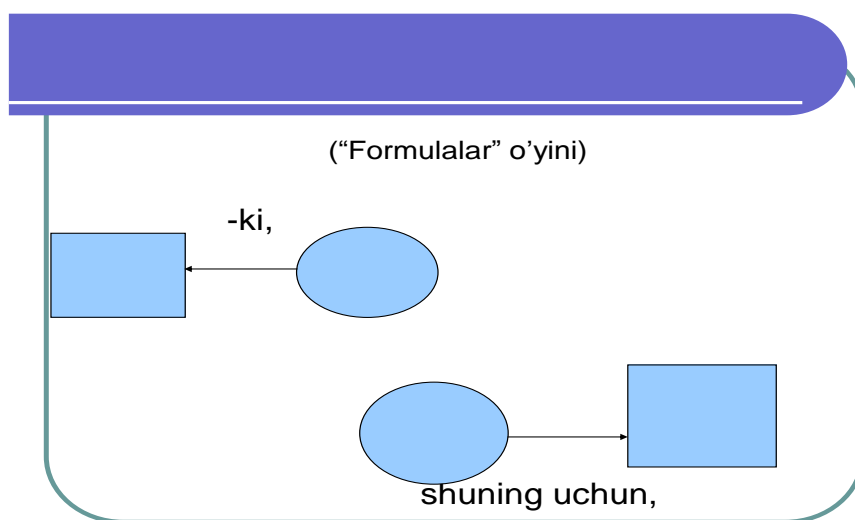
2. *Bir masalaga doir turli nuqtai-nazarlarni bayon qiladi.* Bizga ma’lumki, -sinfda qo‘shma gap mavzusi o‘tiladi. Shunga ko‘ra, o‘quvchilarga ikki xil nuqtai nazarda topshiriq beriladi.

1-topshiriq. O‘quvchilarga “Qiyqimlarni yig‘” o‘yini taklif etiladi. Ya’ni adabiyot darsida o‘tilgan biror she’riy parchani qiyqimlar sifatida beriladi.

O‘quvchilar ularni joy-joyiga teradilar. Masalan,
 Tole kim shul va im, tanda tanla bir iston dim gul,
 Baxt top ni el gan jon bi dosh lan lib ot bo‘ dim odim.
 Yoki,
 Odam ting lar dan hi lab koya,
 Sho O‘sar edi g‘o irda ya

2- topshiriq. Gapnlarni sintaktik tahlil qilish topshiladi.

3. *Hal etish uchun yetarli bo‘lmagan yoki ortiqcha ma’lumotlar bo‘lgan yoki savolning qo‘yilishi noto‘g‘ri bo‘lgan masalalarni yechishni taklif etadi.* Bunda “Formulalar” o‘yinini taklif etish mumkin.

Xullas, o‘quvchi muammoli darsda masalani o‘zi hal qilsagina, uning mohiyatiga tushunadi. Shuni esda tutish kerakki, o‘quvchilarga mustaqil o‘zlashtirishi uchun tavsiya etilayotgan o‘quv materialini o‘quvchilarning o‘quv imkoniyatlarini hisobga olgan holda ular uddalay oladigan bo‘lishi kerak.

Yuksak salohiyatli, raqobatbardosh shaxsni tarbiyalash, o‘rtoqlik, hamjihatlik hissini tuydirish, mustaqil fikr, keng dunyoqarashga ega kadri shakllantirish muammoli ta’lim oldiga qo‘yilgan vazifalardandir. Muammoli ta’lim turlaridan o‘rnida foydalanish, barkamol shaxsni rivojlanishi uchun sharoit yaratish, uning tabiiy imkoniyatlarini, qiziqishini hisobga olib didaktik topshiriqlar bajarish, loyihalangan muammoli o‘quv tadqiqotlariga jalb qilish ta’lim maqsadlariga yetishning munosib yo‘llaridir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol – topshiriqlar.

1. Muammoli ta’lim haqida nimalar bilasiz?
2. Muammoli ta’lim tarixi haqida gapirib bering.
3. Sarqda muammoli ta’lim to‘g‘risida nimalar bilasiz?
4. Muammo nima?
5. Muammoli ta’lim texnologiyasi deganda nimani tushunasiz?
6. Muammoli vaziyatlar yaratish usullari haqida nimalar bilasiz?
7. Muammoli vaziyatlar yaratishda “Klassik” usulga boshqa mazvularga oid misol keltiring.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Парфенова Е.Л.* Дифференцированное обучение как средство воспитания интереса к урокам русского языка. «Русский язык в школе», 2005, № 3.

2. *Шоган В.В.* Технологии личностно-ориентированного урока: Учебно-метод. пособие для учителей, методистов, кл. рук-лей, студентов пед. учебных заведений, слушателей ИПК. Ростов-на-Дону: Издательство «Учитель», 2003.

3. Гимназия № 1504. Модульное обучение: опыт, перспективы. М.: Центр инноваций в педагогике, 1996.

4. *Музиянова Л.А.* Творческие мастерские// Русский язык в школе. 2003. № 6. С. 19–22.

5. *Граблина Н.В.* Мастер-класс: технология учебного диалога на уроке литературы: по повести В.Г. Распутина «Прощание с Матерой»

6. Коротаева Е.В. Интерактивное обучение: организация учебных диалогов // Русский язык в школе, 1999, № 5.

O`QUVCHILAR NUTQINI O`STIRISH USULLARI

O`quvchilar nutqini o`stirishga qo`yiladigan

asosiy talablar

O`quvchilar ona tili darsida ongli o`qishni, to`g`ri va chiroyli yozishni, fikrni og`zaki va yozma erkin bayon qilishni o`rganadilar, tevarak-atrofdagi hayot, tabiat hamda kishilar mehnati haqida bilim oladilar.

O`quvchilarning og`zaki va yozma nutqini o`stirish, nutq tovushlarini to`g`ri talaffuz qilish, lug`at boyligini oshirish, o`rganilgan so`zlarni nutqda o`rinli ishlatish, to`g`ri tuza olish ko`nikmalari ona tili darslarida hosil qilinadi.

O`quvchi o`z fikrini tinglovchilarga tushunarli qilib bayon etishi uchun tegishli so`z boyligiga ega bo`lishi kerak. O`quvchilarning so`z boyligi qanchalik yaxshi rivojlangan bo`lsa, uning nutqi shunchalik tushunarli, ravon, ta`sirchan bo`ladi. Har bir o`quvchi maktabga kirgunga qadar ma`lum so`z boyligiga ega bo`ladi. O`qituvchining vazifasi avvalo, o`quvchining so`z boyligini, uning nutqidagi ayrim kamchiliklarni aniqlab, bu kamchiliklarni bartaraf etishning, bola nutqini o`stirishning usul va yo`llarini belgilashdir.

O`quvchilar nutqini o`stirishda o`qituvchining nutqi namuna bo`lishi kerak. O`qituvchi adabiy til maromlariga rioya qilish, uning nutqi sodda, o`quvchilar tiliga yaqin, tushunarli, yoqimli, jozibador bo`lishi lozim.

Nutq o`stirishda o`qituvchilar quyidagi talablarga e`tibor berishlari lozim:

1. O`quvchilarni savolga «ha» yoki «yo`q» deb emas, balki to`la javob berishga o`rgatish.

2. O`quvchilarda darak, so`roq, buyruq, undov intonasiyalariga rioya qilish malakasini tarbiyalash.

3. Nutqda ifodalilikka: pauza (to`xtash), ohang va urg`uga e`tibor qilish.

4. O`quvchining ruhiy holatini hisobga olgan holda nutq o`stirish ishlarini tartibga solish.

5. Nutqi va talaffuzida kamchiligi bor o`quvchilarni guruhlariga bo`lib ishlash.

6. O`quvchi nutqidagi kamchiliklarni tuzatishda pedagogik usullardan foydalanish.

7. Namunali nutqni yozib olib, o`quvchilarga eshittirish.

Xullas, nutq o`stirish ishlarining rejali ravishda izchillik bilan olib borilishi o`quvchi nutqining normal o`sishiga, berilgan bilimlarni puxta o`zlashtirishga katta yordam beradi.

Nutq o`stirish ishlarining rejasi

Rejada quyidagilarni inobatga olish lozim bo`ladi:

1. O`quvchilarning tasavvuri va nutqining qay holdaligini aniqlash:

a) so`z boyligi;

b) savollarga javob berishi;

v) o`z uyidagi hayoti, o`yinlari, mehnati haqida gapirishi;

g) ertak va she`r ayta olishi;

d) nutqidagi nuqsonlarni aniqlash (tovushlarni noto`g`ri talaffuz etishi, duduqlanishi yoki tilining chuchukligi).

2. O`quvchilarga gap va so`zlarni aniq, tushunarli va o`rtacha ovoz bilan talaffuz etishni mashq qildirish: gapni so`zlarga, so`zni bo`g`inlarga, bo`g`inni tovushlarga to`ldirish.

3. Lug`at ishi:

a) o`quvchilarning so`z boyligini aniqlash va kengaytirish;

b) narsalarni uydagi va sinfdagi buyumlar; o`yinchoq va o`quv qurollari; sabzavotlar deb turlarga ajrattirish;

v) narsalarning rangi va shakli bilan tanishtirish;

g) kuzatish va sayohat jarayonida o`quvchilar lug`at boyligini kengaytirish;

d) she`r, topishmoq, ertaklar aytirish jarayonida o`quvchilar lug`atini aniqlash va boyitish;

ye) o`quvchilarga o`yin nomlarini aytirish; o`yin davomida qo`llaniladigan yaqin-uzoq, erta-kech, yuqori-past, chaqqon, sezgir, topqir,

topag`on, tolmas, irodali va boshqa o`z nutqida ongli ravishda qo`llashlariga erishish;

j) yozuv va hisoblash jarayonida o`quvchilarning faol lug`at boyligini oshirish.

4. O`quvchilarni gap tuzishga o`rgatish, gapda so`zlar tartibiga alohida e`tibor etishni ta`minlash:

a) ertak yoki she`r o`qiganda undan gaplarni ongli ravishda ajrata bilish;

b) savollarga to`liq gap bilan javob berish;

v) rasmlar yordamida va shaxsiy kuzatishlar asosida gap tuzish.

Maktablarda o`qituvchilar noan`anaviy usullardan foydalanilgan holda dars o`tmoqdalar. Biz ham o`quvchilar yozma va og`zaki nutqini o`stirishning bir necha usullarini sizlarga havola etmoqchimiz.

I.IJODIY DARSLAR: ijodiy izlanuvchanlik darsi, insho darsi, diktant darsi, muloqot darsi.

II. O`YINLAR DARS: musobaqa darsi, sayohat darsi, didaktik o`yin darsi, quvnoqlar va zukkolar darsi.

III. SAHNA DARSLARI: teatr darsi, badiiy musiqiy dars, mushoira dars.

IV. KOMPUTER TEXNOLOGIYALARNI QO`LLASH DARS: internet yangiliklarini olish darsi, elektron kutubxonalardan foydalanish darsi, karaokedan foydalanish darsi, taqdimot darsi.

I. IJODIY DARSLAR

Ijodiy izlanuvchanlik darsi

O`quvchilarni so`zning yangi ma`nolari bilan tanishtirishda ijodiy izlanuvchanlik darsini tashkil etish samaralidir. Ma`lumki, o`quvchi ko`p ma`noli so`zlarning barcha ma`nolarini birdaniga o`zlashtirib ololmaydi. Bu murakkab jarayon bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Tilning barcha sathlarini o`rganishda omonimlar, ma`nodosh va qarama-qarshi ma`noli so`zlar, uyadosh so`zlar, ta`sviriy ifoda va iboralar ustida ish olib borish bu murakkab vazifani amalga oshirishning eng qulay yo`llaridan biridir.

1. Ijodiy izlanuvchanlik darsini tashkil etishda biror rasm tanlanadi va o`quvchilar ma`nodosh so`zlarni birma-bir sanaydilar. So`ngra

soʻzlarning ijobiy va salbiy buyoqdorligi haqidagi oʻz fikrlarini bildiradilar. Oʻqituvchi ularning xatolarini toʻgʻrilab, izohtalab joylarda oʻquvchilarni toʻldirib turishi lozim. Masalan,

Chiroyli, goʻzal, barno, suluv, koʻrkam, xushroʻy, dildor, jozibali kabi soʻzlarni oʻquvchilar keltiradilar. *Chiroyli* soʻzi betaraf, *goʻzal, barno, suluv, koʻrkam, xushroʻy, dildor* ijobiy boʻyoqqa ega.

Yana bir misol keltiramiz: rasmga qarab sinonim soʻzlarni keltiring. Oʻquvchilar oʻz fikrlarini aytadilar: *mushkul kunlari bolasini tishida tishlab, yuvib, tarab, oʻpib, opichlab, baxtlarni balogʻatga yetkazgan ona, mushfiq volidam, mehribon onaizorim, uyqusiz tunlar hamdamim, oq sut bergan azizim, aziz onajonim.*

Til hodisalarining mohiyatini anglash, ilmiy va badiiy uslubda qoʻllaniladigan soʻzlarni farqlash, bu soʻzlarning maʼno nozikligini sharhlash maqsadida soʻzlar taqqoslanishi mumkin. Soʻzlardagi oddiy na koʻtarinki (boʻyoqdor)likni taqqoslash hamda ularning farqini aniqlash kabi ishlar oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirish na soʻzdan toʻgʻri foydalanish malakalarini shakllantirishga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

2. Quyidagi parchadan zid maʼnoli soʻzlarni toping.

Bilim olganing sayin,
Diling yorishar tayin,
Charogʻondir kunlaring
Nur sochadi tunlaring.

Aql nuri birla to`ldi dunyoga ilm-u hunar,
Aqlsiz inson qachon bilg`usidir naf-u zarar.

3. Quyidagi parchadan shakldosh so`zlarni toping.

Olma eksa bog`iga har kim,
Mehmoniga ol, ye demasmi?
«Olma» mening mehmondo`st halqim
Odatiga yot so`z emasmi?
Xo`b bilingni, har ishning ko`zi bor,
Non ushog`in toptamaydi ko`zi bor,
Ko`z olaytirmang sira el oshiga
Har yerda el qulog`i, ko`zi bor.

4. Quyidagi parchadan talaffuzi bir xil so`zlarni toping.

Komandamizdir terma,
Xom paxtalarni terma,
Bunda ikki terma bor
Toping, qanday farqi bor?
Yalla, yala, qal`a, qala,
Ma`nolarin bir-bir sana.
Da`vo, davo, sa`va, sava,
Ma`nolarin bir-bir sana.

5. Quyidagi so`zlarning ma`nolarini rasmlar orqali tushuntiring.

Po`lat qushlaru zangori kema,
Qanotli do`stlaru,
O`rmon malikasi,
Oq oltinu, oltin qo`llar
Qora oltin, Kumush tolalar,
Qanday so`zlardir.
Toping bolalar?

So`zlarni kuzatish hamda taqqoslash keng qo`llaniladigan aqliy faoliyat usuli bo`lib, ijodiy izlanuvchanlik darslarida muhim ahamiyat kasb etadi. Unga asoslangan topshiriqlar o`quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga samarali ta`sir ko`rsatadi. Bunday ijodiy topshiriqlardan darsning istagan

bosqichida umumli foydalanish mumkin. Ular ayniqsa ona tilidan yangi bilimlar berishda ancha qoʻl keladi. Oʻquvchilar berilgan soʻz va birikmalarni kuzatib, ulardan oʻzlariga zarur narsalarni ajratib oladilar va shu asosda muayyan xulosaga keladilar.

Insho darsi

Insho oʻquvchilar yaratadigan matnning oliy koʻrinishidir. Insho bolaning oʻzligi demakdir. Uning tafakkuri, dunyoqarashi, narsa, voqeya-hodisalarga munosabati, tarbiyalanganlik darajasi, mustaqil turmushga tayyorligini belgilovchi bosh meʼyor ham inshodir. Ona tili oʻqitish amaliyotida oʻquvchilar yaratadigan insholar tur jihatdan ham juda xilma-xildir.

Pedagogik maqsadga koʻra bolalar inshosini shartli ravishda uch guruhga ajratsa boʻladi:

- a) taʼlim insholari;
- b) nazorat qilishga qaratilgan insholar;
- v) koʻrik tanlov insholar.

Maktabda oʻtkaziladigan insholarning asosiy qismini taʼlimiy insholar tashkil etadi. Oʻquvchilarning inshosi xilma-xil mashqlar asosida shakllantirilishi mumkin.

1. Alohida gaplar yozilgan kartochkalardan foydalanib insho yozdirish.

Bahor keldi.

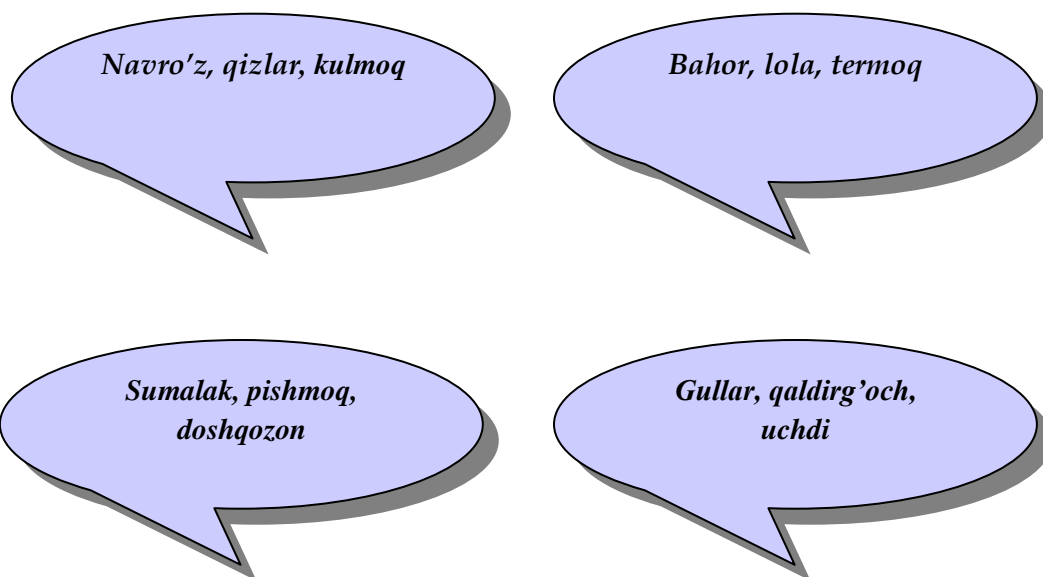
Bodom gulladi.

*Qaldirgʻochlar uzoq
oʻlkalardan uchub
keldilar.*

Havolar isidi.

O`quvchilar gap mazmuniga qarab, gaplarni mazmun jihatdan bog`lab, hikoyacha tuzadilar.

2. So`zlar kartochkasidan foydalanib insho yozish.

Tartibsiz yozilgan so`zlar kartochkasidan o`quvchilar keragini tanlab olib, gap tuzadilar. Qaysi gapdan keyin qaysi gap kelishi suhbat yo`li bilan aniqlab olinadi va hikoyacha tuziladi.

O`quvchilarning yozma nutqini o`stirishda shu shakldagi insho turlarini dars jarayonida o`tkazib turish katta ahamiyatga egadir.

Diktant darsi

O`quvchilar yozma va og`zaki nutqini o`stirish usullaridan yana biri, suratli diktantdir. O`quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan, estetik didlarini, ijodkorlik ishtiyoqlarini shakllantiradigan o`qitish usuli hisobalanadi. Sinfxonadagi stullar orqama – orqa qo`yiladi. O`quvchilar ham bir – birlariga orqa o`tirgan holda surat chizadilar. Alohida dars ko`rinishidagi bu usulda birinchi o`quvchi manzarani bayon qiladi. O`rtog`i esa uni suratga tushiradi. Diktant davomida o`quvchilar almashadilar va surat chizib bo`lingach, u tasvirlanadi. Tasvirlangan matn yozib olinadi.

Muloqot darsi

Muloqot darsini o`quvchilarni ish qog`ozlaridan foydalanishga o`rgatish jarayonida tashkil etish mumkin.

Ona tili mashg`ulotlarida ish qog`ozlaridan foydalanishni samarali tashkil etish uchun avvalo shu hujjatlarning murakkablik darajasini hisobga olishga to`g`ri keladi. Boshlang`ich sinflarda, asosan sodda hujjatlar (manzilgohni, e`lonni) yozish ustida ish olib boriladi. O`quvchilar ish qog`ozlaridan manzilgoh, e`lon yozish malakasini bevosita til hodisalarini o`rganish jarayonida egallaydilar.

Ish qog`ozlari o`quvchilarda ona tilining grammatik imkoniyatlaridan to`g`ri foydalanish, so`zni tejamkorlik bilan to`g`ri va o`rinli qo`llash, fikrni sodda, ixcham, ravon ifodalash ko`nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

O`quvchilarni ikki guruhga bo`lib, bir guruhga «Navro`z» bayrami munosabati bilan o`tkaziladigan tadbirning e`lonini, ikkinchi guruhga biror tashkilotga ishga kirish holatini tasvirlab berish topshiriq qilib beriladi.

E'LON

2012 yil 19 mart kuni soat 14.00 da maktab yig`ilish zalida 7 «B» sinf tomonidan tayyorlangan «Navro`zing muborak O`zbekistonim!» nomli tadbir bo`lib o`tadi.

Samarqand shahar 17-umumiy o`rta maktab direktori
A.Abdullayevaga
ona tili va adabiyot
o`qituvchisi A.G`ulomova
nomidan

ARIZA

Meni ona tili va adabiyot o`qituvchisi sifatida qabul qilishingizni so`rayman.
2012 yil 23 iyun (imzo) A.G`ulomova

O`quvchilar topshiriqni bajarib bo`lgach, ishga kirish jarayoni, «Navro`z» bayramiga tayyorlanish jarayoni o`quvchilar tomonidan inssenirovka qilib ko`rsatiladi.

Muloqot darsini tashkil etishda matn ustida ishlash

Tasviriy matnlar orqali muloqot darsini tashkil etish mumkin. Bunda, asosan, tabiat manzarasi, alohida narsalar, voqeya va hodisalar, ish jarayonlari tasvirlanadi. Tasvirlash, kuzatuvchanlik bilan bog`liq, shuning uchun ona tili mashg`ulotlarida o`quvchilarni kuzatuvchanlikka o`rgatish, narsa, voqeya, hodisalardagi eng muhim belgi va xususiyatlariga ko`ra bilishga odatlantirish juda katta ahamiyatga ega.

Masalan, «Quyidagi rasmni kuzating va tasvirlang», «Rasm asosida kichik matn tuzing», «Rasmga sarlavha toping» kabi topshiriqlar beriladi. Bu topshiriqlar og`zaki yoki yozma shaklda berilishi mumkin.

O`quvchilarni guruhlarga bo`lib, har bir guruhga turli rasmlar berib, ularni jamoa asosida ishlashga yo`naltirish ham mumkin. Buning uchun rasm asosida tarqatma materiallar tayyorlash maqsadga muvofiqdir.

Rivoya matn orqali muloqot darsini tashkil etish mumkin. Bunda matn ishtirok etuvchi personajlarning suhbat, dialog sifatida tuzilishi kerak. «Bizning oila», «Mening Vatanim», «Navro`z», «Bizning maktab», «Mening do`stim», «Yozga ta`tilida», «Yoz kunlarining birida» kabilardir. Masalan, modernizasiya qilingan darsliklar va dasturlar asosida yaratilgan 5-sinf «Ona tili» dasturida 1-chorakning 7-darsida «Ma`nodosh so`zlar» berilgan va 13-darsida o`tilganlar asosida matn yaratish topshirilgan. O`quvchilarga **sevinmoq, quvonmoq, xursand bo`lmoq** fe'llari yordamida matn yarating kabi grammatik topshiriqlar asosida matn yaratishni ham topshirish mumkin.

Muhokama matn orqali muloqot darsini tashkil etish mumkin. Bunda o`quvchi bayon qilinayotgan voqyea-hodisaga o`z munosabatini bildiradi. Xalq maqollarini muhokama matnining mavzusi qilib tanlash maqsadga muvofiqdir. Masalan: *Dili to`g`rining –yo`li to`g`ri. Sayoq yurgan-tayoq yer. Yaxshi so`z ham, yomon so`z ham bir og`izdan chiqadi.*

O`quvchilarning yozma nutqini o`stirishga mo`ljallangan matnlar ustida ishlash quyidagicha tashkil etilishi mumkin.

- 1) matnlardan zarur o`rinlarni ko`chirib yozish;
- 2) badiiy asar qahramonlari nutqidan zarur o`rinlarni ko`chirish;
- 3) matn mazmunini saqlagan holda shaklini o`zgartirish;
- 4) she`riy asarlar mazmunini hikoyaga aylantirib yozish;
- 5) matn mazmuni asosida reja tuzish;
- 6) savol va topshiriqlarga javob yozish;
- 7) matn mazmunini qisqartirib yozish;
- 8) matn mazmunini kengaytirib yozish.

Matn ustida ishlashning shu usullari o`zaro bir-biri bilan chambarchas bog`langan. Xullas, hosil qilingan nazariy bilim, ko`nikma va malakalarni amalda qo`llab, matnlar yaratish ona tili va adabiyot mashg`ulotlarida ko`p qo`llaniladigan ijodiy ish turi bo`lib, undan samarali foydalanishga erishish zarur.

II. O`YINLAR DARSII

Musobaqa darsi

Lug`at bilan ishlashda musobaqa darsi

O`quvchilar lug`atini so`z boyligi bilan boyitishning o`ziga xos xususiyati shundaki, u faqat ona tili va adabiyot mashg`ulotlarida emas, balki faoliyatning barcha jabhalarida - oilada, ko`chada, maktabda, boshqa fanlarni o`qitish jarayonida so`zlarni egallab boradi. Matematika, fizika, kimyo, musiqa va boshqa fanlar, radio eshittirishlar, teleko`rsatuvlar, matbuot, badiiy adabiyot, bolani o`rab turgan ijtimoiy muhit – hammasi o`quvchining so`z boyligini oshirish manbaidir. Bundan tashqari, turli lug`atlardan foydalanish ko`nikmasini hosil qilish ham o`quvchilar lug`at boyligini oshirishga ko`mak beradi.

Lug`at imlo savodxonligini oshirish, so`z boyligini kengaytirishning muhim manbai, o`quvchining asosiy maslahatchisidir. Lug`atlardan foydalanish malakalarini shakllantirish avvalo ularda ehtiyojni tarbiyalashdan boshlanadi. Chunki ehtiyoj sezilmasa, o`quvchi lug`atga murojat qilmaydi. Ma`lum bir so`zning imlosi, ma`nosi, ma`nodoshi, qarama-qarshi ma`nosi, uyadoshini bilish zaruriyati ehtiyojni vujudga keltiradi. O`quvchilarni ular faoliyatida zarur bo`ladigan lug`at turlari bilan tanishtirishga alohida e`tibor berish kerak. Chunki turli lug`atlar bilan tanishgan o`quvchi nimani qayerdan izlash kerakligini ham yaxshi biladi. O`quvchilarning so`z boyligini oshirish maqsadida ularga ma`lum bir guruhdagi so`zlar lug`atini tuzishni ham topshirish mumkin, shubhasiz, bunday lug`atlarni dars jarayonida tuzish ancha murakkabdir. Shuning uchun mustaqil ishning bu turini ma`lum bir mavzu o`rganilgandan keyin uy vazifasi sifatida topshirish maqsadga muvofiqdir. Lug`at tuzish uchun o`quvchilar ma`lum bir kasb egalari, ota-onalari, keksalar bilan suhbatda bo`ladilar, mavjud izohli lug`atlarga murojaat qiladilar. Ona tili mashg`ulotlarida ma`lum bir so`zning ma`nosini sharhlash, so`zlar ro`yxatini tuzish kabi amaliy ishlarga tez-tez murojaat qilishga to`g`ri keladi. Masalan, o`quvchilar harakat fe`llari (intilmoq–imillamoq – qimirlamok–siljimoq– sudralmoq–yurmoq–yugurmoq– chopmoq–yelmoq kabi) yoki natija-faoliyat fe`llari (tuzmoq–yasamoq–qurmoq– bunyod etmoq–paydo qilmoq–tartib bermoq–yuzaga keltirmoq–hosil kilmoq; buzmoq–sindirmoq–titmoq–vayron qilmoq–xarob qilmoq–nes-nobud qilmoq va hokazo)ning ro`yxatini tuzishlari mumkin.

Yuqori sinflarda badiiy asarlardagi notanish so`zlarning izohli lug`atini tuzish, asarlardagi frazeologik birikmalarni to`plash va ularning ma`nolarini sharhlash kabi topshiriqlarni bajarish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanida *aro`s (kelin, kelinchak), aftodahol (kambag`al), a`yon (yuqori mansabli, baland martabali kishilar), dasmoya (bisotidagi narsalar, molu-mulk), domod (kuyov), jodu (sehr, sehrgar ko`z), zakotchi (solliq yig`uvchi mansabdor shaxs), zafar (sariq, sariq tus), zeru-zabar (ostin-ustun), zukko (o`tkir akl-idrok, zehn), kajraftor (egri, teskari), majnun (devona, jinni), mazhab (o`z diniy qarashlari va aqidalari bilan boshqalardan ajralib qolgan guruh), ma`zur (uzrli), mahbus (hibs, bandilikka olingan kishi), moziy (o`tmish,*

o`tgan davr), *mohiyona* (*oylik, maosh*), *munaqqid* (*tanqidchi*), *mutanosib* (*mos, loyiq*), *saboh* (*dars*), *surur* (*shodlik, xursandlik*), *qiblagoh* (*ota, padar*) kabi so`zlar borki, ko`pchilik o`quvchilar ularning ma`nolarini bilishmaydi. Darsdan keyin yoki ona tili to`garagida shu so`zlarning izohli lug`atini tuzishni topshirish ularning ma`nosini bilib olishga imkon beradi va natijada bu so`zlar nutqda seriste`mol so`zga aylanadi.

Xullas, ona tili va adabiyot mashg`ulotlarida lug`atlardan foydalanish o`quvchilarning so`z boyligini oshirish, nutqda to`g`ri va o`rinli foydalanish malakalarini shakllantirishga yordam beradi.

Musobaqa, ya`ni lug`at bilan ishlash darsini “**Auksion**” o`yini bilan tashkil etish mumkin. Bunday tashkil etilgan darsning maqsadi – o`quvchi lug`at boyligini boyitish, diqqatini jalb etish. O`yin guruhlararo tashkil etiladi.

Bunda o`qituvchi tovush yoki bo`g`in aytadi, guruhlardan bir o`quvchi ushbu tovush yoki bo`g`indan yasaladigan so`zlarni birma-bir aytadilar. Masalan,

al (alifbo, alloma, albom, alvon)

ba (baxt, baraban, baraka, barak)

va (va, vagon, vasiyat, valiy)

ki (kitob, kino, kim, kichik, kiyik).

Yoki:

o (olma, ota, ona, olim)

b (bobo, bola, buyuk, buzruk)

a (amma, aka, alam, asal)

m (muallim, muzika, musiqa)

O`yin shakllari:

1. O`qituvchi o`tilgan biror mavzuni aytadi, o`quvchilar shu mavzu bo`yicha atamalarni birma-bir sanaydilar.

2. O`qituvchi biror predmet belgisini (masalan, oq), o`quvchilar shu belgi anglatadigan predmetlarni aytadilar: oq gul, oq oltin, oq ro`mol, oq ko`ylak, oq ko`ngil.

3. O`qituvchi predmetlarning mavzuviy guruhlarini nomlaydi, o`quvchilar mavzu guruhlariga kiradigan predmetlarni nomlaydi.

Masalan, Daryo nomlari: Zarafshon, Sirdaryo, Amudaryo, Nil, Volga.

Shahar nomlari: Samarqand, Toshkent, Xorazm, Nukus.

Taom nomlari: palov, chuchvara, kabob, manti, lag`mon va boshqalar. Bunday topshiriq bajarilgandan so`ng ularga ushbu sanab o`tilgan taom, shahar, daryo nomlarining izohini topib kelish uyga vazifa qilib berilsa bo`ladi. Bunda o`quvchi izohli lug`at, toponimlar lug`atini olib o`qishga harakat qiladi.

«Fonetika» mavzusini o`qitishda musobaqa darsi

Musobaqa darsini ona tili darsida “**Harflar halqasi**” o`yini asosida tashkil etish mumkin. Bu darsni o`tishdan ilmiy maqsad quyidagicha: undoshlar va unilarni hosil bo`lish o`rni haqidagi bilimlarni sinash va mustahkamlash.

1-topshiriq. O`zlashtirilgan bilimlar tekshirish maqsadida savollar beriladi.

1. Unlilar qanday hosil bo`ladi?
2. Tilimizda nechta unli bor? Ular qaysilar?
3. Unlilar undoshlardan nimasi bilan farqlanadi?

2 – topshiriq. O`quvchilar bir necha gaplarni ko`chirib oladilar va unli tovushlarning tagiga chizadilar. Berilgan gaplar navbatma – navbat o`qitiladi va unlilar talaffuzida izoh berish so`raladi. O`quvchilar javobi o`qituvchi tomonidan to`ldiriladi. Undoshlarning hosil bo`lish o`rnini o`tishda sinfni guruhlarga bo`lib, musobaqa tashkil etish mumkin.

1 – guruh: Lab undoshlari

2 – guruh: Til oldi va til o`rta undoshlari

3 – guruh: Til orqa va chuqur til orqa undoshlari

4 – guruh: Bo`g`iz undoshi

O`quvchilar guruhlarga bo`linib olishgach, “**Har kim keragini tanlab yozsin!**” o`yini orqali topshiriq beriladi. Topshiriq sharti quyidagicha: nuqtalar o`rniga kerakli harfni qo`yib, so`zlarni ko`chirib yozish. Bunda har bir guruh o`ziga tegishli bo`lgan harf qo`yilgan so`zni yozishi lozim.

Masalan; i...tidor (iqtidor), qo`yilgan “q” undoshi chuqur til orqa undoshi, shuning uchun bu so`zni 3 guruh yozishi kerak, uchinchi so`z kel..i – keldi, “d” – undoshi til oldi undoshi, buni 2 – guruh yozadi. Topshiriqni guruh sardori

barchaning maslahati asosida yozadi, qolganlari esa o'z daftarlariga yozib boradilar. Topshiriqni to'g'ri va birinchi bo'lib bajargan guruhga 5 ball qo'yiladi. Agar imlo yoki ilmiy xato bo'lsa, ball olinadi.

3 – topshiriq. “Xatosini toping” o'yini orqali guruhlararo musobaqa tarzida o'tkaziladi. Vazifani xatosiz, tez bajargan guruh 5 ball bilan baholanadi. Har bir xato uchun 1 ball olib tashlanadi.

4–topshiriq. “Tez va to'g'ri joylashtiring, misol toping” deb nomlanadi. Bunda tovushlar kerakli kataklarga joylashtirilib, 5 ta so'z yozish ham topshiriladi va albatta, xatolar hisobga olinadi. Shundan so'ng har uchala topshiriqda guruhlar to'plagan ball qo'shilib, g'oliblar aniqlanadi va rag'batlantiriladi.

Bu kabi o'yinlar o'quvchilarning xotirasida yaxshi saqlanadi, tovushlarni bir – biri bilan almashtirib yoki chalkashtirib yuborishning oldini oladi. Qolaversa, musobaqa ularning faolligini oshiradi, qiziqishlarini kuchaytiradi.

«Ot so'z turkumi» mavzusini o'qitishda «Musobaqa» usuli

O'qituvchi avvaldan 1 kursda o'tilgan mavzuni takrorlashni eslatib o'tadi va dars turini e'lon qiladi.

Sinf o'quvchilari guruhlariga bo'linadi, guruhlar nomlanadi. Dars boshlanmasdan musobaqa shartlari e'lon qilinadi.

Masalan, 1-guruh “Bilimdon”, 2-guruh “Ziyoli” deb ataladi.

Shartlari quyidagicha:

1-shart: “Tezkor” savol-javob. Har bir to'g'ri javob uchun 1 ball.

2-shart: “Sendan savol mendan javob”. Har guruh bergan savolning to'g'ri javobi 5 ballgacha baholanadi.

3-shart: “Zukkolar bahsi”. Guruh sardorlarining savol-javoblari 5 ballgacha baholanadi.

4-shart: “Uyga vazifa”. Guruhlar uyda tuzib kelgan krossvordlarini bir-birlariga berib yechishadi. To'g'ri javoblar uchun 1 balldan baholanadi.

1-shart: “Tezkor” savol-javob.

1. Ot so'z turkumi deb nimaga aytiladi?
2. Otlarning leksik xususiyatlarini ayting.

3. Otlarning grammatik xususiyatlarini ayting.
4. Otlarning ma'no jihatdan turlari nechtdan iborat.
5. Turdosh otlarning birlik va ko'plik ma'nosini ifodalashiga ko'ra turlarini sanang.
6. Otlarda son kategoriyasi qaysi ko'rsatkich bilan hosil bo'ladi?
7. Otlarda erkalash va kichraytirish shakllari qaysilar?
8. Nechta kelishik mavjud? kabi savollarga raqib guruh tezkor javob aytish lozim.

2-shart: "Sendan savol mendan javob". Bu shartda guruhlar tomonidan tayyorlangan tarqatma materiallar orqali o'quvchilar javob berishadi.

1-kartochka. Kunlardan bir kun Go'ro'g'libek parilar bilan o'tirib edi. Ravshanbek ayni o'n besh - o'n olti yoshida, zarli qalpoq boshida, yuzi yarqirab, eshikdan salom berib bordi. Go'ro'g'libek Ravshanbekni ko'rib dimog'i chog' bo'lib, parilarga qarab aytdi. – Hu parilar, mening ko'nglimga bir gap keldi, sizlarga aytayin, sizlar nima deysizlar. Mening o'zimga shu ishim juda xush keldi, sizlarga ham xush kelar. Men Avazxon bilan Xasanxonni quda qilayin. Gulanorni Ravshanjonga fotiha qilayin, o'zim sovchi bo'layin, bugun borayin («Ravshan» dostoni) ushbu gapda ot so'z turkumining so'z o'zgartuvchi va shakl hosil qiluvchi qo'shimchalarini aniqlang.

2-kartochka. U ikki katta o'g'lining qo'lini orqasiga boylab, qo'y qo'soqlagandek qo'choq qilib, kichik o'g'lining oldiga qo'yibdi. «Senga zulm qilguncha shu ikki og'angni nima qilsang o'zing qil» debdi. Taxtiga chiqarib, o'z tojini unga kiydiribdi. Kenja o'g'il otasining o'rniga podsho bo'lib, xalqni zulmdan qutqaribdi. Qirq kun yurtda osh-non berib, malikaga uylanibdi («O'zbek xalq ertaklari») ushbu gapda so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarini aniqlang.

3-shart: "Zukkolar bahsi" sardorlar o'rtasida o'tkaziladi. Ularning har biri o'qituvchi tuzgan savollarga javob beradilar.

Xullas, ma'lum mavzuni o'tib bo'lgandan so'ng, o'quvchining bilimini mustahkamlash maqsadida «Musobaqa» tarzida darslardan foydalanish o'z samarasini beradi.

Sayohat darsi

Bu dars shaklini ikki asosiy yo`nalishda tashkil qilish mumkin:

a) darsni bevosita mavzuga daxldor biror manzilgohda o`tish (masalan, Alisher Navoiy muzeyida, Registon maydonida va shu kabilar);

b) shartli sayohat shaklidagi dars. Shartli sayohat ona tili darslarida ham, adabiyot darslarida ham bemalol tashkil qilinaveradi. «So`z turkumlari mamlakatiga sayohat», «Sodda gap shahriga safar», «Alisher Navoiy she`riyat bo`stoniga sayohat» kabi o`nlab mavzular ana shunday ta`limiy sayohatlarga asos bo`la oladi.

Adabiyot darsida «She`riy san`atlar mamlakatiga sayohat» darsi

O`qituvchi: She`riy san`atlar badiiy asarda ifodalangan g`oyalarni hayotiyroq, ta`sirchanliroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavalantirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta`minlashga xizmat qiladi. Bugun biz «**She`riy san`atlar mamlakati**»ga sayohat qilamiz. «**She`riy san`atlar mamlakati**»da uchta saroy bor.

1. Taqqoslash saroyi.

2. O`xshatish saroyi.

3. Takrorlash saroyi.

1. Taqqoslash saroyida yashovchi aholidan biri tanishtiradi.

1-o`quvchi: «She`riy san`atlar mamlakati»dagi eng katta saroylardan biri bizning taqqoslash saroyidir. Tanishing – bu Tazodxonim.

2-o`quvchi: Men «Tazod»xonimman, «**zid**» so`zidan olingan. Meni **qarshilantirish** deb ham yuritishadi. Qarama-qarshi ma`noli so`z, ibora va qo`shimchalarni (ya`ni antonimlarni), ba`zan zidlov munosabatli sodda va qo`shma gaplarni, fe`lning bo`lishli va bo`lishsiz shakllarini keltirish orqali fikrni ta`sirchanroq ifodalash san`atiman.

3-o`quvchi: Yonoqlari – gul-gul, mijjalari – xor (**gul – tikan**),

Qaboqlari – keng-keng, og`izlari tor (**keng – tor**).

«Osmon baland, yer qattiq» iborasida ham tazod bor: **osmon – yer**. «Yaxshi topib gapirar, yomon qopib» maqolida **yaxshi – yomon** antonimlari tazodni vujudga keltirgan. «Keldi jon og`zing`avu, ul sho`xi badxo` kelmadi»

(Navoiy) misrasidagi **keldi** – **kelmadi** soʻzlari antonim boʻlmaydi, lekin tazod sanʼatiga misol boʻla oladi. Chunki maʼnoda zidlik bor.

1-oʻquvchi: Tanishing – bu Tashxisxon.

4-oʻquvchi: Meni «Tashxis» derlar, «**shaxs**» soʻzidan olingan, jonlantirish degani. «Yulduzlar tun boʻyi yigʻlabdi, ona», – deb yozadi shoira Farogʻat Kamolova. Yulduz yigʻlayolmaydi, demak, u jonlantirilgan.

5-oʻquvchi: Samarqandga borsam men agar,

Ulugʻbekni koʻrib qaytaman.

U qon yigʻlab turar har safar:

«Men dardimni kimga aytaman?!». (*Muhammad Yusuf*)

Hozir Samarqandda Ulugʻbek yoʻq, faqat uning haykali bor. Haykal yigʻlayolmaydi. U jonlantirilgan, yaʼni insonga, jonli predmetlarga xos xususiyatlar jonsiz predmetlarga koʻchirilgan.

1-oʻquvchi: Taqqoslash saroyining yana bir aholisi – bu Mubolagʻa.

6- oʻquvchi: Men Mubolagʻaman. Mubolagʻa va tabligʻ soʻzlarining oʻzagi bir. Ular «balogʻat» soʻzi bilan oʻzakdosh. Mubolagʻa haddan tashqari boʻrttirib, kuchaytirib tasvirlash demakdir. Yevropa adabiyotshunosligida meni **giperbola** deb yuritadilar. Mening **Tabligʻ, Igʻroq, Gʻuluv** kabi ukalarim bor.

7-oʻquvchi: «Alpomish» dostonida tasvirlanishicha, Koʻkaldosh polvon shunday bahaybat ekanki, kovushiga 90 molning terisi ketar ekan:

Oh ursa, olamni buzar tovushi,

Toʻqson molning terisidan kovushi.

Yana misol:

Oh urarman, oh urarman, ohlarim tutgay seni,

Koʻz yoshim daryo boʻlib, baliqlari yutgay seni.

Koʻz yoshining daryo boʻlib oqishini tasavvur qilib koʻring!

1-oʻquvchi: Mubolagʻaning ammakivachchasi – **Ifrot**.

8-oʻquvchi: Meni Ifrot derlar. Men mubolagʻaning umuman teskarisi. Mubolagʻa oʻta yiriklashtirsa, men oʻta kichiklashtiraman. Meni Tafrit ham deyishadi. Rus adabiyotshunosligida litota ham deb atashadi.

Turfa qishloqi gʻazabkardaki, parrandalari,

Tovug`i ignachiyu o`rdagu g`ozi kapalak. (*Maxmur*)

2. O`xshatish saroyida yashovchi aholidan biri tanishtiradi.

1-o`quvchi: **O`xshatish** saroyining aholisi bilan tanishing. Tashbehboy.

9-o`quvchi: Meni Tashbeh deb ataydilar, bu – o`xshatish degani. Bu ikki nomim adabiyotshunoslikda sinonimlar sifatida ishlatiladi. Masalan, «Qading sarvu sanuvbartek, beling – qil» misrasida ikkita o`xshatish bor, birinchisining ko`rsatkichi **-tek**, ikkinchisida ko`rsatkich tushib qolgan. «Umr o`tib borar misoli ertak» misrasida tashbeh bor, ko`rsatkichi – «**misoli**» so`zi.

1-o`quvchi: **O`xshatish** saroyining aholisi bilan tanishing. Istioraxon.

10-o`quvchi: Men Istioraxonman – o`xshatishning qisqargan shakli. O`xshatishda **-day**, **-dek**, **singari**, **kabi**, **yanglig`**, **misoli** kabi elementlar bo`ladi. Menda bunday elementlar bo`lmaydi. Meni yevropacha **m y e t a f o r a** deb ham atashadi. «G`am lashkari», «yuzing guli», «qading niholi», «umr bahori», «Sharq mash`ali», «liseyimiz qaldirg`ochlari» kabi birikmalardagi ikkinchi so`zlar istioraga misol bo`ladi. G`amning lashkari yo`q, lekin uning vayron etuvchi kuchi lashkarga o`xshatilgan, lekin **-day**, **-dek**, **kabi** deb o`tirmasdan, qisqagina «g`am lashkari» deb qo`yilgan.

11-o`quvchi: Jamoling vasfini, ey **oy**, necha eldin eshitgaymen,

Qachon bo`lg`ayki, vaslingga meni ovora yetgaymen?! (*Bobur*)

12-o`quvchi: Sen, ey **gul**, qo`ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,

Ayog`ingga tushib bargi xazondek buncha yolvordim. (*Bobur*)

3. Takrorlash saroyida yashovchi aholidan biri tanishtiradi.

1-o`quvchi: «She`r san`atlari mamlakat»ining uchinchi saroyi Takrorlash saroyining aholisi bilan tanishing. Tarse`voy.

13-o`quvchi: Meni Tarse`voy derlar. Men birinchi misradagi barcha so`zlarning ikkinchi misradagi barcha so`zlarga qofiyadosh bo`lib kelishini ta`minlayman.

14-o`quvchi: Sendek menga bir yori jafokor topilmas,

Mendek senga bir zori vafodor topilmas (*Bobur*).

15-o`quvchi: Qamar yuzingdan **bo`lur** munavvar,

Shakar so`zingdan **bo`lur** musaxxar (*Sayfi Saroyidan*).

1-o`quvchi: Takrorlash saroyining aholisi - Takrirbonu.

15-o`quvchi: Men Takrirbonuman. Bir yoki bir necha so`zning o`zini mahorat bilan takrorlash san`atiman. Agar misralar boshida bir yoki bir necha so`z takror kelsa, meni Yevropa adabiyotshunosligida **anafora** deb ataydilar.

16-o`quvchi: Uzoringda nure **ayondur, ayon,**

Bu nurdin kunu oy **nishondur, nishon** (*Munis*).

17-o`quvchi: Men bo`lubman do`stlar hijronida

Dilfigoru dilfigoru dilfigor (*Feruz*).

18-o`quvchi: Moziyu mustaqbal ahvolin takallum ayla kam,

Ne uchunkim, **dam bu damdir, dam bu damdir, dam bu dam** (*Navoiy*).

1-o`quvchi: Takrorlash saroyining aholisi – Xoji Xojib.

19-o`quvchi: Meni Hoji Hojib derlar. Men bir yoki bir necha so`zning qofiyadan oldin takrorlanib kelishini ta`minlayman. Meni ma`nom haqida to`xtalsam, «hijob kiygan», «parda ortidagi» kabi ma`nolarni bildiraman. O`sha so`zlarni qofiya hijob kabi yashirib turaman.

20-o`quvchi: Temurxon naslidin **sulton** Ulug`bek,

Ki olam ko`rmadi **sulton** aningdek (*Navoiy*).

21-o`quvchi: Tig` ila yorib **jigarim** yonini,

Yerga oqizdi **jigarim** qonini (*Navoiy*).

O`qituvchi: Mana «She`r san`atlari mamlakati»ning ayrim aholilari bilan tanishdinglar. Ularga misollar aytdinglar. O`quvchilar bu misralarni yod olib, ularni mustaqil yana bir bor tahlil etinglar.

Didaktik o`yin darsi

Darsda turli grammatik va didaktik o`yinlardan foydalanish o`quvchilarda tezkorlik, sezgirlik, qat`iyat, qiyinchiliklarni yengish, boshlangan ishini oxirigacha yetkazish, o`zaro hurmat, bir-birini tinglash, nutqni rivojlantirish, fikrlash doirasini kengaytirish olijanob fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ona tili va adabiyotdan nazariy tushunchalar, ta`rif-qoidalar, mustaqil ijodiy ishlar, fikrlab, taqqoslab, guruhlab, umumlashtirib o`rganilsa, mavzularni o`zlashtirish ancha oson va qiziqarli kechadi.

O`yinni sevmaydigan bola yo`q. Shuning uchun «**Bittami yoki ko`pmi?**», «**Yaxshilar va yomonlar**», «**Bu so`z bizniki**», «**Kim topadi?**», «**Kim biladi?**», «**Sirli xazina**», «**Tayyormisiz?**» kabi o`yinlarni tashkil etish o`quvchilarning fanga qiziqishini oshirib, nutq qobiliyatlarini rivojlantiradi.

«**Kim topadi?**» o`yini. O`quvchilar kichik guruhlariga ajratiladi, mashg`ulotning maqsadi va tartibi bilan tanishtiriladi.

1-topshiriq. Guruhlarga ishtirokchilar soniga qarab topshiriqlar yozilgan qog`ozlar tarqatiladi; har bir guruh a`zosi tartib bilan berilgan topshiriqni bajarib qog`ozni sherigiga beradi. Topshiriqlar yozilgan qog`oz guruhda soat strelkasi bo`ylab aylanadi. Natija tezlikda xat taxtaga ilib qo`yiladi.

Topshiriq namunasi. Ta`rifini toping. Har bir turkumning tartib raqamini uning ta`rifi to`g`risiga qo`ying.

1. Ot turkumi	<i>Kim? nima? gayer?</i> So`roqlariga javob bo`lib, yakka shaxs, narsa, joy nomlarini yoki bir turdagi shaxs va narsa nomlarini ifodalovchi so`zlar turkumi.
2. Sifat turkumi	Otga bog`lanib, uning belgisini bildiradigan qanday? va qanaqa? so`roqlariga javob bo`luvchi so`zlar turkumi.
3. Son turkum	Narsalarning son-sanog`i va tartibini bildirib, <i>qancha? necha? nechanchi?</i> so`roqlariga javob bo`luvchi so`zlar turkumi.
4. Fe`l turkumi	<i>Nima qil(moq), nima bo`l(moq)</i> so`roqlariga javob bo`lib, shaxs yoki narsalarning harakat, holatini atab kelgan so`zlar turkumi.
5. Ravish turkumi	Harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o`rni, daraja-miqdori kabi belgilarini bildiruvchi va <i>qanday? qachon? qancha? qayer?</i> singari so`roqlarga javob bo`luvchi so`zlar turkumi.

Guruhlarning bajargan ishlari slaydda ko`rsatilgan to`g`ri javob bilan taqqoslanib, xatolar aniqlanadi.

«Tayyormisiz?» o`yini. Sinf o`quvchilari uch yoki to`rt guruhga bo`linadi. Guruhlarga savollar yozilgan kartochkalar tarqatiladi. Har bir guruhdan bir o`quvchi o`rtoqlari bilan kelishib, fikrlashib, savollarga javob beradi. Savollarning javoblari 5 ballik tizimda baholanadi.

1- topshiriq. Bunda guruhlarga quyidagi topshiriqlar yozilgan kartochkalar beriladi.

1-guruh. Nuqtalar o`rnini to`ldiring.

k..t..b.., ch..l, p..l..v, m..n, s..l...m, k..n, s..ch..q, s..y, m..d..ni..t, s..v, m..o..if, k..l, x..l.., k..t..k, sh..i.., s..g.., k..ch.., q..t..q, s..m..l..k, m..h..a.., t..g`, s..r..q, d..l, h..jj..t q..rh..rr.....t, q..sh, x..s..ya.., i..t..h..n.

2-guruh. Ma`nodoshini toping.

Ra`no- , keksa - , yuz -, yaqin-, nam-, to`satdan-, gap-, dangasa-, oftob-, vatan-, yer-, aka-uka-, katta-, sovuq-.

3-guruh. Atamalar lug`ati yozing.

Zid ma`noli so`zlar-, ma`nodosh so`z-, shakldosh so`z-, gap markazi-, so`zlovchining nutqi qaratilgan shaxs-, talaffuzi bir xil so`z -, tasviriy bo`yoqqa ega so`z -.

4-guruh. Gaplarni toping.

Qizil ko`ylak - ko`ylak qizil . Qiziqarli kitob - kitob qiziqarli. Keng dala – dala keng. Dala hosildor – Hosildor dala. O`quvchi a`lochi. Oltin kuz. Toza uy. Uy saronjom. Paxta dalasi. Paxtalar ochildi. Sevimli bayram. Bayramga kel. Bizning sinf. Sinfimiz ahil. Ko`chalar supurildi. Yomg`ir yog`di. Olimlar keldi. Otalar so`zi. Maqollar kitobi. Mustaqillik maydoni. Tog` yon bag`ri.

2-topshiriq.

1-guruh. Tasviriy ifodalarni toping.

Uyimiz yonidan temir yo`l o`tgan. Halim aka temir irodali inson. O`lkamizda oltin kuz fasli. Oltin qimmatbaho metall. Oq oltinni oltin qo`llar yaratadi. Kumush qish. O`zbekistonda kumush qazib olinadi.

2-guruh. Iboralarning ma`nodoshini toping.

Tepa sochi tikka bo`ldi-

Suv quyganday-

Og`zi qulog`iga yetdi –

Kapalagi uchdi-

3-guruh. Paronimlarni izohlang.

Tanbur - tambur, tub - tup, fol -pol, firma - firma, terma - terma, asr-asir, shox- shoh, amr - amir, bob - bop, she'r - sher , ahli – ahil.

4-guruh. Olinma so`zlarni toping.

Barg, baxt, taxt, sartarosh, manfaat, ilm, kitob, haqiqat, kun, non, bor, kel, stol, teatr, bahor, ko`klam, osmon, futbol, jurnal, gazeta, kotiba, adolat, shafqat, muhabbat.

3-topshiriq.

1-guruh. Shevaga xos so`zlarni toping. Zardoli, satil, shoti, g`alcha, garang, mehmon, jo`rob, xalta, narvon, paqir, o`rik, dovcha, g`o`z.

2-guruh. Atamalarni toping.

Kitob, ega, kesim, ibora, qofiya, kasr, maxraj, suv, fonetika, odam, dasturxon, qo`shuv, ayiruv, bo`luv, antonim, omonim, sinonim, sur`at, parallel.

3-guruh. Uyadosh so`zlar qatorini davom ettiring.

Uy hayvonlari:..... Sabzavotlar:.... Uzum turlar:.... Taom nomlari:....

Qushlar:.....Mevalar:.....

4-guruh. Ko`chma ma`noli so`zlarni toping va misol keltiring.

Tut, yoz, yoqa, qosh, ko`z, son, etak, qo`l, oyoq, og`iz, quloq.

So`zlarni ma`lum belgilariga qarab guruhlarga ajratish, guruhlash aqliy faoliyat usuli bo`lib, u ona tili mashg`ulotlarida o`quvchilarning so`z boyligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu usul so`zlarni anglatayotgan ma`nosi, so`z turkumi, yasalishi, imlosi, uyadoshi kabilarga ajratish imkonini beradi. Masalan, «Otlarning ma`no guruhlari»ni o`rganishda berilgan so`zlarni shaxs otlari, kasb-hunar otlari, joy nomlari va hokazolarga ajratish, bu guruhlarni mustaqil davom ettirish, «Qavm-qarindoshlik otlari»ni o`rganishda berilgan so`zlarni qon-qarindoshlik yoki nikoh qarindoshligi munosabatlarini ifodalashiga ko`ra ikki guruhga ajratish, hosil bo`lgan guruhlarni mustaqil davom ettirish yoki «Kasb-hunar otlari»ni o`rganishda berilgan so`zlarni kulolchilik, zardo`zlik, ganch va yog`och o`ymakorligi, novvoylik kabi guruhlarga ajratish kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Til hodisalarini o`rganishda so`zlarni ma'lum qolipli hosilalarga qarab guruhlash usulidan ham foydalansa bo`ladi. Masalan, «Qo`shma otlar»ni o`rganishda berilgan so`zlarni «Sifat+turdosh ot», «Son+turdosh+ar», «Ot+fe'l+ar» -qolipi hosilalarga ajratish, ularning ma'nolarini izohlash va hosil bo`lgan har bir guruhni mustaqil davom ettirish kabi topshiriqlar faqat o`quvchilarning so`z boyligini oshirish emas, balki bunday so`zlarning imlosini puxta o`rganib olish imkonini ham yaratadi.

Quvnoqlar va zukkolar darsi

Ona tili mashg`ulotlarida “Quvnoqlar va zukkolar” darsi

9-sinfda “Dunyo tillari va o`zbek tili” mavzusi o`rganiladi. Sinf o`quvchilari 2 guruhga bo`linadi. Bunda besh shart bajariladi. Har bir shart 8 ballik tizimda baholanadi.

1-shart “She`riy lahza” deb nomlanadi. Har bir guruh til haqida she`r aytib, mazmunini tahlil qilmog`i lozim.

1-o`quvchi: So`zdurki, nishon berur o`likka jondin,
So`zdurki, berur jong`a xabar jonondin,
Insonni so`z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo`q ondin.

2-o`quvchi: Ko`ngul durji ichra guhar so`zdurur,
Boshar gulshanida samar so`zdurur.

3-o`quvchi: Og`izga kelganni demak nodonning ishi,
Olig`a kelganni yemak hayvonning ishi.

4-o`quvchi: Jism bo`stonig`a shajar so`zdur,
Ruh ashjorig`a samar so`zdur,
Gulshane keldi jismi insoniy,
Nutq oning bulbuli xush alhoni,
Bo`yla bulbul navosi so`zdurur bas,
Nag`mai jonfizosi so`zdurur bas.

5-o`quvchi: Navoiy g`azalin har bir satrida

Nafosat go`zvlilik shu tilga xosdir

Shunchalar qudrat bor so`zning atrida

Har bir so`z durdona olmosdir

6-o`quvchi: Nega maqtamayin men ona tilim

Dilrabo so`zlari o`ynatsa dilim

2-shart “*Bahru bayt*” deb nomlanadi. Birinchi guruh maqol aytadi, ikkinchi guruh shu maqol tugagan harfga boshqa maqol aytadi.

1-o`quvchi: Aytilgan so`z – otilgan o`q.

2-o`quvchi: Qatorda noring bo`lsa,

Yuking yerda qolmaydi.

3-o`quvchi: Izzat tilasang, ko`p dema,

Sihat tilasang, ko`p yema.

4-o`quvchi: Aql – yoshdan, odob – boshdan.

5-o`quvchi: Nonni katta tishlasang ham,

Gapni katta gapirma!

6-o`quvchi: Afting qiyshiq bo`lsa,

Oynadan o`pkalama!

7-o`quvchi: Asal aynimas, sariyog` sasimas.

8-o`quvchi: Sulton suyagini xo`rlamas.

9-o`quvchi: Sinamagan otning sirtidan o`tma!

10-o`quvchi: Arslon izidan qaytmas,

Yigit – so`zidan.

11-o`quvchi: Nimani qilsang xor,

Shunga bo`lasan zor.

3-shart “*Topqirlar*” deb nomlanadi. Bunda sardorlar bellashadi. Bunda savol-topshiriqlar beriladi.

1. Dunyodagi qaysi tillarni bilasiz?

2. Til oilalari deganda nimani tushunasiz?

3. O`zbek tili qaysi tillar oilasiga kiradi?

4. O`zbek tilining dunyo tillari tizimidagi o`rni qanday?

5. Turkiy tillar oilasiga o`zbek tilidan tashqari yana qanday tillar kiradi?

6. O`lik tillar qanday tillar sirasiga kiradi?

7. Tirik tillar qanday tillar sirasiga kiradi?

8. Asos til nima?

4-shart “*Kimning xati chiroyli va xatosiz*” deb nomlanadi. Darslikda berilgan 2-mashqning shartiga ko`ra o`quvchilar matnni ko`chirib, so`zning qudrati haqida fikrlashadilar. Yozib bo`lishgach, guruh sardorlari daftarlarni yig`ib, har ikki guruh daftarlari bilan almashishadi. Guruh a`zolari yozuv jarayonida yo`l qo`yilgan xatolarni aniqlashadi.

5-shart “*Matn yaratish*” deb nomlanadi. Bunda “til madaniyatimiz ko`zgusi” so`zini sharhlovchi matn tuzish topshiriladi.

Dars yakunlanib, “Tilga ixtiyorsiz – elga e`tiborsiz” mavzusida insho yozib kelish uyga vazifa qilib topshiriladi.

O`quvchilar baholanadi.

III. SAHNA DARSLARI

Teatr darsi

Mashg`ulotni ssenariyalik usulda tashkil qilishda o`qituvchi va o`quvchi zimmasiga katta mas`uliyat yuklaydi. O`qituvchi ssenariyalik darsga doir bo`lgan savol va topshiriqlarni o`quvchilarga avvaldan berib qo`yishi zarur. Yetarli tayyorgarlikdan so`ng mashg`ulotlar boshlanadi.

O`qituvchi kirish so`zi bilan boshlaydi:

-So`zning boshqa ma`noli qismlariga bo`linmaydigan, eng kichik ma`noli qismi morfema deyiladi. Morfema – grekcha “shakl” demakdir. Morfemalarni o`rganadigan bo`lim morfemika hisoblanadi. Morfemalar ikki xil: o`zak morfema, qo`shimcha morfema.

Aziz o`quvchilar, hozir davraga “O`zak” va “Qo`shimcha”larning o`zlarini taklif etamiz.

I-o`quvchi: Men kim, mulki Turon, amiri so`z durman. So`zning asl lug`aviy ma`nosini ifodalaganim uchun ham so`zning o`zagidurman. So`z shakllari mendan boshlanadi, qo`shimchalar ham menga qo`shilib o`z vazifasini bajaradi. Men shuning uchun ham so`zning amiri, ya`ni asosiy morfemasi hisoblanaman.

II-o`quvchi: Men vazirlar sardoriman. Mening ajralmas uch vazirim bor. Bizni turlicha atashadi: affiksial morfema, ergash morfema.

Vazifamiz – so`zning lug`aviy ma`nosi bilan bog`liq bo`lib, lug`aviy ma`noga turli qo`shimcha ma`no qo`shamiz va qo`shimcha vazifa yuklaymiz.

Mening yordamchilarim: so`z yasovchi qo`shimcha, shakl hosil qiluvchi qo`shimcha, so`z o`zgartuvchi qo`shimchadir. Ijzat bersangiz, yordamchilarim ham o`zlarini tanishtirsalar.

III- o`quvchi: Men “so`z yasovchi” man. O`zak yo negizga qo`shilaman, uning ma`nosi bilan bog`liq yangi ma`noli so`z yasayman. Men qudratliman, narsani xohlasam odamga, xohlasam biror boshqa narsaga aylantira olaman. Masalan, gul, suvni odamga aylantira olaman gulchi, suvchi. Xohlasam biror predmetga guldon.

IV-o`quvchi: Hay, maqtanchoq, ko`p maqtanma, o`zaksiz sen ham, men ham hyech narsa qila olmaymiz-ku. Mana men “so`z o`zgartuvchi”man. Mensiz bir so`z boshqa bir so`z bilan bog`lana olmaydi. Men ularni bog`lab turuvchi vositaman. Egalik, kelishik va shaxs-son yordamchilarimni ishga solsam, xohlagan so`zni bog`lay olaman.

V-o`quvchi: Meni esdan chiqardilaringmi, “shakl hosil qiluvchi”man. Mensiz ham emosional bo`yoq ifodalay olmaysiz.

“So`z yasovchi”: Sen ortiqchasan, yangi so`z yasamaysan. Seni vazifangdan ozod qilsa ham bo`ladi.

“So`z o`zgartuvchi”: Yo`q, kerak, grammatik ma`no ifodalaydi-ku. Bolajonlarimizni erkalash, kichraytirish, buyumlarning ko`pligini biz ifodalay olmaymiz-ku.

“O`zak”: Jim, mening huzurimda tortishmanglar. Kimning kerakligi-yu, kerak emasligini men hal qilaman. Oramizda “Negiz” ko`rinmaydi.

“Negiz” kirib keladi.

VI-o`quvchi: Men negizman, olampanohimiz “O`zak” va vazirimiz “So`z yasovchi”dan hosil bo`laman. So`zlarning shakl yasalishi, so`z o`zgarishi uchun asos bo`la olaman.

“O`zak”: Har birimiz kerakmiz, har birimizning o`z o`rnimiz va vazifamiz mavjud. So`z yasashda ham o`z tartibimizni buzmagan holda, so`zning

yasalishiga putur yetmagan holda har birimiz o`z vazifamizni bajarishimiz darkor. Hammalaring o`z joylaringizni egallanglar.

“O`zak”+ “so`z yasovchi qo`shimcha”+ “so`z shakli hosil qiluvchi qo`shimcha”+ “so`z o`zgartuvchi qo`shimcha”

O`qituvchi mavzuni umumlashtirib yakunlaydi.

Yangi bilimlarini mustahkamlash maqsadida topishmoq-savol uyushtiriladi.

“O`zak”: O`zaklarim bir xil,

Qo`shimchalari har xil (o`zakdosh so`zlar)

O`zak bilan yasovchi

Qo`shimchadan iborat

Misol bo`ladi suvchi

Nomi nima? Toping-chi? (negiz)

Qaysi so`zlar o`zakdosh

Topsin Yo`lchi ham Yo`ldosh (Yo`lchi, Yo`ldosh)

“Negiz”: Terma, terim, terimchi

Qanday so`zlar, toping-chi? (o`zakdosh so`zlar)

Tovush emas, harf emas

Tanho anglatmas ma`no

O`zaklarga qo`shilib

Bildirar yangi ma`no (so`z yasovchi qo`shimcha)

“Qo`shimcha”: So`zga yangi ma`no bag`ishlar

Yangi ma`no jilo bag`ishlar

Nimaligin dono topsin,

Misol bilan ham isbotlasin (so`z yasovchi qo`shimcha)

So`z yasamas, qo`shimcha

Xizmati bor olamcha

So`z ma`nosin o`zgartar

Ular qanday qo`shimcha (so`z o`zgartuvchi)

Noning ham paxtazoring

Quyoning ham quvoning

Ma`no qismlarni

So`zlardan o`ylab toping?

(soʻz yasovchi, soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar, oʻzaklar).

Dars yakuni: Oʻquvchilarning ishtiroki baholanadi.

Uyga vazifa: Oʻtilgan mavzuni oʻqib kelish.

BADIIY MUSIQIY DARS

MUSHOIRA DARS

8-sinfda Adabiyot fanidan 40-41-darslar Usmon Nosir ijodi oʻqitiladi.

Ona tili fanidan “Gapning tuzilishiga koʻra turlari” mavzusi boʻyicha takrorlash berilgan. Ikkala mavzuni ona tili darslarida integratsiyalangan holda “Mushoira” darslarini tashkil etish mumkin.

Dars maqsadi: Sheʼrlarining mohiyatini anglash va sheʼrda qoʻllangan soʻzlarning maʼnosi, gaplarning tuzilishini oʻzlashtirish.

Dars jihozlari: mashqlar, topshiriqlar, jadval, chizma, yozuvchi hayoti va ijodiga oid rasmlar, kitoblar, koʻrgazmali qurollar.

Darsning borishi:

1. Tashkiliy qism:

Oʻtgan darsda berilgan vazifalarni tekshirish.

9. Yangi dars bayoni: “Gapning tuzilishiga koʻra turlari” mavzusi boʻyicha maʼlumotlar savol-javob orqali takrorlanadi.

10. Mustahkamlash:

Boshlovchi: Biz adabiyot darsida Usmon Nosir ijodi haqida gaplashgan edik. Sizlarga yod olish uchun vazifa berilgan edi. Bugun esa, sizlar bilan Usmon Nosir ijodi boʻyicha mushoira oʻtkazamiz. Dunyo adabiyoti tarixida shunday shoirlar oʻtganki, ularning umri va ijodi xuddi qorongʻi osmonni birdan yoritib yuborgan chaqmoqqa oʻxshaydi. Billsangiz, bir lahzada chaqnaib oʻtib ketadigan chaqmoq koʻplab elektrostansiyalar yillar davomida ishlab chiqaradigan quvvatni oʻzida mujassam etadi. Rus shoiri M.Y.Lermontov, tatar ijodkori Abdulla Toʻqay, oʻzbek adabiyotining favqulodda isteʼdodli namoyandasi Usmon Nosir mana shunday yorqin siymolardandir. Garchi juda kam umr koʻrgan boʻlsalar-da, ular yozib qoldirgan asarlarning ahamiyati asrlarga tatigulikdir.

1-oʻquvchi: Kapalakning gul emganin koʻrdim,

Eslab ketdim seni, malagim...

Sen berdingmi, shuncha shirin she'rni,

Ey, barglari ko'm-ko'k palagim?

2- o`quvchi: Gapning ifoda maqsadiga ko`ra so`roq gap, qo`shma gap.

3-o`quvchi: Men mast bo`lib qoldim bir kecha,

Sil o`pkamni ancha yayratdim.

Uxlamasdan to tong otguncha,

Dilginamni rosa sayratdim.

4- o`quvchi: Gapning ifoda maqsadiga ko`ra darak gap, qo`shma gap.

5-o`quvchi: Menda yoshlik nokaslikni hech ko`rmadi.

Qiz sevganda, ho`ngir-ho`ngir qon yig`ladim,

Go`yo, qalxim amri – azmimni bir so`rmadi.

6- o`quvchi: Gapning ifoda maqsadiga ko`ra darak gap, qo`shma gap.

7-o`quvchi: Itoat et!

Agar sendan

Vatan rozi emas bo`lsa,

Yoril! Chaqmoqqa aylan sen,

Yoril! Mayli tamom o`lsam! –

8- o`quvchi: Gapning ifoda maqsadiga ko`ra undov gap, sodda gap.

9-o`quvchi: Murodga qasd qilib yugurgan yetur.

Bo`ronni sevmasa, dil nechun tepur?

Tiriklik ne kerak bemehnat, beg'am?!

Chu, qora yo`rg'am!

10- o`quvchi: Gapning ifoda maqsadiga ko`ra birinchi gap so`roq gap, qo`shma gap, ikkinchi gap undov gap, sodda gap.

Mushoira shunday davom etadi. O`qituvchi noto`g`ri aytilgan fikrlarga izoh berib boradi.

Dars yakuni: O`quvchilarning ishtiroki baholanadi.

Uyga vazifa: Usmon Nosir she'rlaridan yod olish va tahlil etish.

V. KOMPUTER TEXNOLOGIYALARNI QO`LLASH DARSII

Hozirda ta'lim muassasalari zamonaviy kompyuter, axborot kommunikasiya texnologiyalari asosida jihozlanmoqda. Bu pedagoglarni o'z mehnat faoliyatlariga yangicha yondashuvlarini talab etadi. Zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi pedagogni o'quv jarayonida ta'lim vositalari asosida faoliyat doirasining cheklanishiga emas, balki uning vazifalari va rolini o'zgarishiga, pedagogik faoliyatning mukammallashuviga olib keladi.

Endi pedagog:

- o'quv kurslari dizayneri-yaratuvchisi;
- o'qitish usullari bo'yicha maslahatchi;
- kompyuter - o'quv kurslarini interaktiv taqdim etish bo'yicha mutaxassis;
- ta'lim natijalarini nazorat qilish usullari bo'yicha mutaxassis bo'lishi talab etiladi. Shunday ekan, darslarni tashkil etishda kompyuterdan foydalanish ijobiy natija beradi.

Internet yangiliklarini olish darsi

Internet hozirgi kunda axborot texnologiyalari tizimining ajralmas qismi bo'lib, undagi asosiy bo'g'in bu o'zaro bir-biri bilan bog'langan kompyuterlardir. Kompyuterlar aloqa vositalaridan farqli ularoq, foydalanuvchiga ma'lumotni ko'rish, o'qish va eshitish asosida ma'lumotdan unumli foydalanishga imkon yaratadi. Bundan tashqari unda ma'lumotni uzatish, qabul qilish tezligi o'ta yuqoridir.

Internet resurslariga rasmlar, illyustrasiyalar, grafiklar, formula, interfaol o'yinlar, interfaol xaritalar, modellar, mul'temediapanorama, video lavhalar, audiodozmalar, multimedia-ma'ruzalar, dars ishlanmalari, sinfdan tashqari tadbirlar ssenariysi kiradi. O'quvchi mavzu uchun zarur ma'lumotlarni internet tarmoqlari yordamida www.google.com, www.yandex.ru qidiruv serverlariga kirib, o'quvchini qiziqtirgan mavzu uchun material resurslarini olishlari mumkin.

Elektron kutubxonalardan foydalanish darsi

Hozirgi kunda internet tarmoqlarida *Ziyo.net* saytida o'qituvchi-professorlarning darslik va ma'ruza matnlarining elektron variantlari tuzilgan.

O`quvchilar bilan birgalikda ushbu elektron kutubxonadan mavzuga oid ma`lumotlarni izlab topish, ulardan foydalanish orqali o`quvchida og`zaki nutq ko`nikmasini rivojlantirish, birinchidan, so`z boyligini oshirishni taqozo etadi. O`quvchilarni doimiy ravishda ular birinchi marta duch kelayotgan yangi so`zlar hamda fan-texnika taraqqiyoti natijasida tilimizga - kirib kelayotgan yangi so`zlar bilan tanishishitib borish, so`zlarning yangi ma`no qirralarini ochib berish, nutqdagi kamiste`mol so`zlarni seriste`mol so`zlarga aylantirish, adabiy til uchun zid bo`lgan so`zlarni o`quvchilar nutqidan chiqarib tashlash faqat ona tili fanining emas, balki maktabda o`tiladigan barcha fanlarning, shuningdek oila va jamoatchilikning asosiy vazifasidir.

Karaokedan foydalanish darsi

Ona tili va adabiyot darslarini tashkil etishda karaokedan foydalanish yaxshi samara beradi. Ona tili darslari o`quvchining so`z boyligini oshirishda asosiy o`rinni egallaydi. Ona tilini o`rganish, muomala-munosabat zaruriyati, radio, televideniye, matbuot, badiiy adabiyot kabilar uning so`z olamini to`ldiradigan asosiy manbalardir.

O`quvchi nutqida faqat tilimizda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tufayli paydo bo`layotgan so`zlar emas, balki ular birinchi marta duch kelayotgan mavjud so`zlar, chunonchi, **badiiy matnda:** *bo`lma (xona), ishkom (tok so`risi), omi (savodsiz), sinchalak (chittak), so`ri (katta taxta karavot), hamiyatli (oriyatli); ijtimoiy-iqtisodiy matnda:* *menejer, profilaktika, menchendayzer, mentalitet, nonotexnologiya, internet, paynet, xolding* kabilarni kompyuter xotirasiga ovozli kiritib, so`ng dars jarayonida ular o`qib eshittiriladi, o`quvchi esa birgalikda takrorlaydi.

O`quvchilarni bunday yangi so`zlar bilan tanishtirib borish ona tili mashg`ulotlarining asosiy vazifasi sanaladi. Bundan tashqari, bola har kuni fan asoslarini o`rganish jarayonida sinfdan va maktabdan keyingi foliyatida qanchadan-qancha yangi so`zlarga duch keladi va ularning ma`nolarini bilib oladi. Til hodisalarini o`rganish jarayonida ularga notanish bo`lgan yangi so`zlar va atamalarning ma`nolari izohlab borilishi shart.

Yoki, **-i, -u** tovush (harf)larining talaffuzi va imlosi o`rganilar ekan, **urush-urish, tushum-tishim** singari so`zlarni kompyuter xotirasiga kiritib, talaffuzini o`quvchi ham takrorlaydi, so`ng taqqoslash orqali ularning ma`nosi, talaffuzi, imlosini sharhlaydi.

Qo`shma otlar va ularning imlosi uchun **paxtagul, boshog`riq, gulbozor** singari qo`shma otlarni **paxta guli, bosh og`rig`i, gul bozori** singari so`z birikmalari bilan taqqoslash orqali ularning ma`no va imlo farqlarini bilib olish mumkin.

Adabiyot darslarida esa, taniqli shoirlarning she`rlari asosida yaratilgan qo`shiqlarni o`quvchilar karaoke yordamida kuylashadi. Bunda o`quvchi, bir tomondan, qo`shiqni yod oladi va xotirasini o`tkiraydi, ikkinchi tomondan, qo`shiqdagi yangi so`zlarni bilib, ularning ma`nosini aniqlashga harakat qiladilar.

Taqdimot darsi

Yangi pedagogik texnologiyalarni qo`llashning yana bir samarali usullaridan biri hisoblangan turli dastur mahsulotlaridan foydalangan holda (Microsoft Office Power Point ilovasi yordamida) dars-taqdimotlarini tayyorlash va yangi materiallarni turli usullarda taqdim etish mumkin. Shunday dars - taqdimotlarini yaratish darsni qiziqarli, jonli o`tishini ta`minlaydi, hamda o`qituvchi ma`ruzachi emas, balki sharhlovchi bo`lib, o`quvchilar esa darsning faol ishtirokchilariga aylanadilar, slaydlardagi qo`shimcha effektlar esa o`quvchilarning mustaqil ravishda xulosa chiqarishga yordam beradi. Slaydlarning qulayligi shundaki, qoida va istilohlar ta`rif keltirish bilan emas, balki gaplarni qiyoslash orqali berilib, bu esa o`quvchini mustaqil fikrlashga va tegishli xulosa chiqarishga o`rgatadi.

Masalan, 5-sinflarda omonim, antonim, sinonim mavzulari o`tiladi. O`quvchilarning mavzuni mukammalroq eslab qolishida slaydlarning o`rni katta. Slaydlar – topshiriqli slaydlar, ko`rgazmali slaydlar, grafik va jadval slaydlar bo`lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, “*So`zlar dunyosiga marhamat!*” nomli taqdimotda so`zlar dunyosi – sinonim, antonim, omonim, paronimlar haqida topshiriqlar va ko`rgazmalar berilgan. Quyida misol tariqasida slaydlardan faqatgina sinonim so`zlar keltirilgan qismini ilova etamiz:

Slaydlarga o`quvchilar o`zlarini munosabatini bildirishi, uni tahlil qilishi lozim.

Bu orqali o`quvchilar quyidagi malakalarga ega bo`ladilar:

- grafik axborotlarni matn shakliga keltirish yoki aksincha;
- muhokama etilayotgan mavzu bo`yicha xulosalar va savollarni shakllantirish;
- o`zining o`quv bilish faoliyatini rejalashtirish.

Ushbu slaydlarga video lavhalar, video roliklar, animasiyalar, matnlar, ovozli obrazlar (yozilgan ovoz, musiqa va boshqalar) kiritilsa slaydlar ta'siri samaraliroq bo'ladi

Dunyo bo'ylab psixologlar o'tkazgan so'rovnomalar natijasiga ko'ra, inson o'qisa 10 foiz, tinglasa 20 foiz, ko'rsa 30 foiz, ko'rib tinglasa 50 foiz, boshqalar bilan muhokama qilsa 70 foiz, boshqalarga o'rgatsa 95 foiz o'rganadi va eslab qoladi. Shunday ekan, darslarda AKTdan foydalanish o'zlashtirish samaradorligini 100 foizgacha oshiradi. Ya'ni o'quvchi quruq ma'ruza - dars eshitib, zerikib o'tirish o'rniga matnni videoproyektor orqali kattalashtirilgan

holda ekranda o`qiydi, tinglaydi, video lavha, rasmlarni ko`radi va interfaol xaritalar yordamida mamlakatning barcha shaharlariga virtual sayohat qiladi. Bu esa o`quvchining qiziqishini uyg`otadi, dunyoqarashini kengaytiradi, dars davomida o`rgangan ma`lumot tez va oson xotirasida muhrlanib qoladi. AKT orqali dars o`tish o`quvchilarda fanga nisbatan qiziqishini orttiradi.

Demak, asosiy maqsadimiz o`quvchilarning og`zaki va yozma nutqini shakllantirish va mavzuni o`zlashtirishning dastlabki bosqichlari, eng sodda usul - dars-taqdimotlardan foydalangan holda darslarni tashkil etishdir. Bu usulda dars o`tish o`quvchi fikrini yashirmay ifodalash, ijodiy fikrlash, mavzuni chuqurroq o`zlashtirishga undaydi.

Kompyuter texnologiyalardan foydalangan dars

Zamonaviy informasion texnologiyalardan ta`lim va tarbiya jarayonida foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki o`quvchilarning kompyuter texnologiyalari vositalari orqali oladigan axborotlar hajmi ko`p bo`lishi bilan birga ular turli tumanligi bilan ajralib turadi. Natijada o`quvchilarning o`rganayotgan predmeti bo`yicha tasavvurlari kengayib boradi. Shu bilan birga ilg`or zamonaviy ta`lim dasturlari asosida dars jarayonlarini qiziqarli, yuqori samarali tashkil qilish imkoniyatlari kattadir. Ilg`or pedagogik texnologiya ta`lim jarayonida zamonaviy axborotni qo`llash bilan birga bilimli, qobiliyatli va iqtidorli o`quvchilarni tayyorlash sifatini va sonini oshirishda imkon beruvchi usullardan biridir. Ta`lim-tarbiya jarayonini yangicha, zamonaviy tashkil etish, ta`lim mazmunini o`zgartirish, dars sifat va samaradorligini oshirish o`qituvchilar ma`suliyatini yanada oshiradi.

Ta`lim jarayonida kompyuter texnologiyalardan foydalanishning zamonaviy yo`nalishlari sifatida quyidagi usullarni keltirish mumkin:

2. Nazariy materiallar, grafiklar, matnlarni kompyuter sinflarida namoyish qilish:

Audio va video terminallar bilan jihozlangan xonalarda nazariy ko`rgazmali materiallar namoyish qilish o`quvchilarda o`rganilayotgan mavzu bo`yicha bilim va ko`nikmalarni shakllantiradi.

“Davlat ta’lim standarti va o`quv dasturi”ga asoslangan holda mazkur axborotda ona tili darslarida xalq og`zaki ijodi matnlaridan foydalanishning bir usuli xususida fikr bildirmoqchimiz.

Til darslari jarayonida yuqori bilim berish va savodxonlikni ta’minlashda xalq og`zaki ijodi manbalarining o`rni o`zgacha. Chunki, xalq og`zaki ijodi manbalari umumxalq adabiy til, xalq etnografiyasi, xalq tarixi, jamiyat ijtimoiy-siyosiy o`zgarishlari aks etgan xazina.

Til va adabiyot o`qituvchisi o`quvchilarni xalq og`zaki ijodi asarlarini o`rganish, tanishtirish orqali ularning ongi, dunyoqarashini shakllantiradi. Ijodiy tafakkurning ilk kurtagi bolalikda, boy ijodiy merosdan bahramand bo`lish jarayonida paydo bo`lar ekan. Shuning uchun o`quvchilarning yoshini nazarda tutib, ertak, afsona, dostonlarni bola ongiga singdirish lozim. Ta’lim jarayonida nafaqat adabiyot darslarida, balki ona tili darslarida ham xalq og`zaki ijodidan unumli foydalanish zarur. Buning uchun ona tilini o`rgatishda yangi kompyuter texnologiyalaridan foydalanish ijobiy natijalar berishi mumkin. Ana shu qulayliklardan foydalanish bir qancha ishlarni amalga oshirishni talab qiladi. Bular quyidagilar:

1. O`quvchilarning monitor orqali mavzularga doir testlardan foydalanish uchun mavzuli testlar to`plami tuzildi va kompyuter xotirasiga kiritildi.
2. Mavzuviy lavhalar kiritildi.
3. Ayrim mavzularga oid mashqlar kompyuterga kiritildi.
4. Kompyuter yordamida dostonlar matnlarining chastotali lug`ati yaratildi.
5. Dostonlar matnida uchrovchi ayrim so`zlarning izohli lug`ati tuzilib kompyuter xotirasiga kiritildi.

Ushbu dastur bir vaqtning o`zida ham mavzuviy lavhalarni ko`rib, mashqlarni ishlash, ham testlarni o`rganish va lug`atlardan foydalanish imkonini beradi.

Ma’lumki, o`quvchilarda mavzuning mohiyatini ochishda ijodiy yondashish, mustaqil ravishda fikrlashni tarbiyalash, fikrni og`zaki va yozma shakllarda to`g`ri va ravon ifodalashga o`rgatish ona tili ta’limining mazmuni hamda shaklini tubdan o`zgartirishni talab qilmoqda.

3. O`quvchilarni mustaqil bilim olishda va bilimni nazorat qilishda qo`llash:

O`quvchilarni yangi informasion texnologiya vositalari yordamida mustaqil bilim olish, o`tilgan fan bo`yicha malaka va ko`nikmalarni shakllantiradi, mustahkamlaydi, nazorat qiladi.

Biz ushbu dasturning afzalliklarini dostonlar matni asosida ko`rib chiqishga harakat qilamiz. Maktabda 8-sinf o`quvchilari uchun adabiyot darsida “Alpomish” dostoni o`tiladi. Ona tilida esa, “So`zlarning ma`noli qismlarga ajratish” mavzusi o`tiladi. O`quvchi ona tili darsida quyidagi topshiriqlar yordamida ham ona tili, ham adabiyot fanidan mavzuni o`zlashtirishi mumkin:

1. Quyidagi matnni diqqat bilan o`qing va matndagi so`zlarni morfemalarga ajrating. O`zak va qo`shimcha morfemalar ma`nosini tushuntiring.

Barchin o`n ming uyli Qo`ng`irotning yigitidan o`n yigitni saylab oldi, otasining to`qson to`qay yilqisidan o`n otni saylab oldi, otlarni sovutib, tamom qildi. Shunda shunday arza yozdi Barchin: “Olti oychilik yo`lga keldim, qalmoqning eliga keldim, zo`r yovning qo`lida qoldim, olti oyga muhlat oldim, mendan umidi bo`lsa, Alpomish kelsin, bo`lmasa, javobini bersin”. Arzani o`n boybachchaga topshirdi, otlarni egarlab, choqlab, yaxshi bor, - deb duo qilib, bir so`z aytib turgan ekan:

Kechani munavvar qilar to`lgan oy,
Savashli kun tortiladi parli yoy,
Bandam desin, raxm aylasin bir xudoy,
Kashalda talashda qoldi Barchinoy.

2. Monitorida berilgan rasimga qarab, ijodiy insho yozing.

3. Nazariy bilimlarini mustahkamlash maqsadida quyidagicha topshiriq berish mumkin:

a) Berilgan gaplarni diqqat bilan o`qing. Matndagi so`zlarni morfemalarga ajrating. Shakl hosil qiluvchi va so`z yasovchi morfemalarni topib, ma`nosi va farqlarini tushuntiring.

v) Quyidagi gaplarda nuqtalar o`rniga zarur qo`shimchalarni qo`ying va ularni zarur sinonimik qo`shimchalar bilan almashtiring.

s) Matndagi soʻzlarni morfemalarga ajrating va quyidagi jadvalni toʻldiring:

Oʻzak	Soʻz yasovchi qoʻshimcha	Shakl hosil qiluvchi qoʻshimcha	Soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimcha
Oʻzbek	-	-lar	-ning

d) Matndagi soʻzlarni jadvalga joylashtiring:

Qaysi soʻz turkumini yasadi				
Soʻz yasovchi qoʻshimcha			Yasovchidan oldingi soʻz turkumi	
Ot	Sifat	Feʼl	Ravish	Taqlid soʻz
Egar		-la		

e) Soʻz yasovchi va shakl hosil qiluvchi qoʻshimchalar doirasidagi omonim (antonim, sinonim) qoʻshimchalarni toping.

yo) Nazorat uchun test savollari beriladi:

Qulon yurmas yerlardan,

Bulon yurmas yerlardan,

Boʻri yurmas yerlardan

Boʻzlab ketib boradi,

Ushbu sheʼrda tilga olingan qahramon nomini va soʻz oʻzgartiruvchi, shakl yasovchi qoʻshimchalar miqdorini toping.

a) Hasaxon, 7 ta b) Barchin, 5 ta s) Alpomish, 3 ta

d) Ravshan, 6 ta ye) Qorajon, 12 ta

4. **Maʼlumotlar bazasi bilan ishlash.**

Kompyuterlarning asosiy vazifasi katta hajmdagi axborotlar oqimi bilan ishlashdan iborat. Oʻquvchi kompyuter xotirasida mavjud axborotlar bazasi bilan tanishadi, kerakli axborotlar kiritadi, qayta ishlaydi. Buning uchun doston matnida ayrim tushunilmagan soʻzlarning izohini bilish maqsadida kompyuterda mavjud izohli lugʻatga murojaat qilinsa ayni muddao boʻladi.

Namuna tariqasida ularning bir nechtasining izohini keltirib oʻtamiz:

Abgor bo`lmoq – xarob bo`lmoq

Fuqarosi juda **abgor bo`libdi**,

Bir nechasi uzok yo`ldan kelibdi (Alpomish, 34).

Abjil – epchil

Ot so`ymokchi o`zing boshlab turasan,

O`ldirmoqqa men **abjil**-ku, bilasan (Alpomish, 140).

Abjush – quyma, yetti marta eritib qo`yilgan qattiq jism.

Jaxazi **abjushdan**, xatabi kumush,

Bezab ko`ygan nori-norchang kimniki? (Alpomish, 109).

Baydoq - bayroq

Chilbir cho`lga qarab endi jo`nadi,

Tug`-baydoq bilan qichab boradi (Alpomish, 253).

Baydoq-baydoq - to`da-to`da

Baydoq-baydoq bundan lashkar boribdi

O`rta cho`lda o`zbaklarni ko`ribdi (Alpomish, 192).

O`quvchilarning milliy urf, milliy an`analarga qiziqishlarini yanada orttirish maqsadida etnografik ma`lumotlarni izohlashga oid matnlardan foydalanish mumkin. Qizlar ikkovini o`rtaga olib “kampir o`ldi”, “it xurullar”, “soch siypatar”, “qo`l ushlatar”larini qilib o`tkardi (Ravshan, 50).

“Kampir o`ldi” iborasi odatda nikoh to`yining bir odati uchun qo`llaniladi. Bunda chimildiqqa kirayotgan kuyov yo`lini ikki kampir o`zini o`lganga solib tusib oladi. Atrofda turganlar “kampir o`ldi” deyishadi. O`lgan kampir esa, ”tush ko`rdim” deydi. Boshqa bir kampir tushning ta`birini aytadi. Kuyovdan sovg`a salom olgach, kelin-kuyovga yo`l beradi.

“It irillar \ \ it xurullar” iboralari ham nikoh to`yining bir odati uchun qo`llaniladi. Bunda chimildiqqa kirayotgan kuyov navkarlarining oldini it holatiga kirib olgan keksa kampirlar yo`lini to`sadilar. Kuyovdan va navkarlaridan sovg`a-salom olgach, yo`l beradilar. Odatda it bo`lib irillaydigan kampir kayvoni, obru-e`tiborli, kelinning eng yaqin qarindoshlaridan bo`lishi shart.

“Soch siypatar” iborasi ham nikoh to`yining bir odati uchun qo`llaniladi. Folklorshunos olim Asqar Musaqulov jahondagi ko`pgina xalqlarning tug`ilishi,

nikoh, o`lim marosimlari bilan bir qatorda, soch siypatar marosimi ham inson hayotidagi eng muhim voqeya bo`lib, u osmon g`oyasi bilan bog`liq bo`lganligini yozadi². Shunday ekan, “soch siypatar” iborasi zaminida ham o`zbek xalqining qadimiy tasavvurlari o`z ifodasini topgan. “Alpomish” dostonida ham bu ko`rinish keng tasvirlangan.

Dostonlar tilida “baqan solmoq” iborasi qo`llanilib, kelinni uzatib borayotganda yo`lni (arqon) baqan bilan tusib, kelin sepidan ulush (sovg`a) olib keyin o`tkazishadi.

Masalan: Ko`p kizlar kelinni o`rtaga oladi,

O`tqizmaydi, yo`lda baqan soladi (Alpomish,188).

Baqan so`zi turkiy tillarda bag`an, pag`an, paqan, bug`an shaklida ishlatilib, “xoda, bolor” ma`nosini bildiradi³. Dostonlarda va xalq shevalarida bu so`z “arqon” ma`nosida qo`llaniladi.

Uy vazifasi sifatida adabiyot darsligida berilgan “Kuntug`mish”, “Ravshan” dostonlarini o`qib, undan parchalar olib so`zlarni morfemalarga ajratib, ularning farqlarini, turlarini tushuntirib, uslubiy xususiyatlarini izohlab kelishni topshirish mumkin.

Doston matni o`quvchi va talabalarning ijodiy ishlarini tashkil qilish, egallagan bilimlarini amaliyotda qo`llay bilish, til ilmini qay darajada egallaganligini aniqlash kabi masalalarni hal qilishda ham foydalidir. Talaba yoki o`quvchi biror dostondan parcha tanlab olib, matnni tahlil etishi, ijodkorning mahoratini aniqlashi, til vositalarini matnda qo`llanish xususiyatlarini o`rganishi va atamalarni, so`zlarni hozirgi kunga tatbiq qilishi mumkin.

O`QUVCHI NUTQ BOYLIGINI OSHIRISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O`RNI

Prezidentimiz I.Karimov tomonidan asos solingan o`zbek modelini muvaffaqiyatli amalga oshirishning ustuvorligini ta`minlash asosiy maqsad sari intiluvchi kuch - yangi yosh avlodni fikrlashga da`vat etish, erkin shaxsni

² Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. -Тошкент, 1995, 97-бет.

³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -Москва, 1978, стр.42.

mukammallik ruhida tarbiyalash, ularga fan asoslarini puxta egallashlariga shart-sharoit yaratish hozirgi paytdagi eng dolzarb masalalardan biridir. Bu masalalarni hal etishda ona tili darslarining ahamiyati beqiyosdir. Yosh avlodni ma'naviy-ahloqiy, barkamol inson sifatida tarbiyalashda xalqimizning boy milliy, madaniy-tarixiy an'analari hamda pedagogika, psixologiya fanlarining so'nggi yutuqlariga asoslanadi va bu sifatlar esa ona tili darslari vositasida o'quvchilarning ong shuuriga yetkaziladi.

O'quvchilarning ijodiy tafakkur qilish faoliyatini oshirish, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, milliy g'urur hissini singdirish ona tili darslarining asosiy vazifasi hisoblanadi. Chunki, yosh avlodning ma'naviy, mustaqil kamoloti ko'p jihatdan nutq boyligini oshirish bilan bog'liqdir. Nutq boyligini oshirishda, mustaqil va keng qamrovli fikr yuritishlarida ona tili darslarining ahamiyati haqida fikr yuritildi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari ona tili 5-sinfda "leksikologiya bo'limi bo'yicha mustahkamlash" mavzusiga 2 soat vaqt ajratilgan. ushbu mavzuni tashkil etishda turli pedagogik texnologiyalardan foydalanish mumkin. Jumladan, "**Aqliy hujum**" metodi asosida o'quvchilarning atamalar, olinma so'zlar va shevaga oid so'zlar mavzulari bo'yicha bilimlarini sinash.

Savollar:

Atamalar deb nimaga aytiladi? – ma'lum bir fan yoki kasb-hunar doirasida aniq bir ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladigan so'zlar atamalar deyiladi.

Atamalar qanday turlarga bo'linadi? – atamalar qo'llanilishiga ko'ra ilmiy va kasbiy atamalarga bo'linadi.

Qanday so'zlar ilmiy atamalar hisoblanadi? – ma'lum bir fan doirasida qo'llaniladigan atamalar ilmiy atamalar hisoblanadi.

Kasbiy atamalar deb nimalarga aytiladi? – ma'lum kasb-hunar doirasida aniq bir ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladigan so'zlarga kasbiy atamalar deyiladi

Shevaga xos so'zlarga ta'rif bering. – bir tilning faqat ma'lum hududiga xos bo'lib, boshqa joylarda o'zgacha nom bilan yuritiladigan so'zlar shevaga xos so'zlar hisoblanadi.

Qanday soʻzlar olinma soʻzlar hisoblanadi? – boshqa tillardan oʻzbek tiliga kirib oʻzlashib qolgan soʻzlarga olinma soʻzlar deyiladi.

“MOSINI TOP” JADVALLI USULIDA MUSTAHKAMLASH MASHQI

TUSHUNCHALAR	IZOH
Maʼlum bir fan yoki kasb-hunar doirasida aniq bir maʼnoni ifodalovchi soʻzlar	shevaga xos soʻzlar
Bir tilning faqat maʼlum hududiga xos boʻlib, boshqa joylarda oʻzgacha nom bilan yuritiladigan soʻzlar	olinma soʻzlar
Boshqa tillardan oʻzbek tiliga kirib oʻzlashib qolgan soʻzlar	atamalar
Milod, xujayra, kesma, mikroskop	kasbiy atamalar
Sheʼr, masal, qissa, roman	tilshunoslikka oid atamalar
Jiyak qadamoq, joʻyakni katta olmoq	ilmiy atamalar
Unli tovush, morfologiya, sintaksis	adabiyotshunoslikka oid atamalar

“Umumlashtiruvchi maʼruza” metodian foydalanib, oʻquvchilarning bir va koʻp maʼnoli soʻzlar, shakldosh, maʼnodosh, uyadosh, paronim, zid maʼnoli soʻzlar, eskirgan, yangi soʻzlar, ibora va tasviriy ifoda mavzulari yuzasidan bilimlarini aniqlash va mustahkamlash.

Kitob, yangi, oʻn, oʻqimoq, tez	atash maʼnosiga ega boʻlgan soʻzlar
Va, bilan, uchun, faqat	atash maʼnosiga ega boʻlmagan soʻzlar
uzukning Derazaning Taxtaning	koʻzi koʻp maʼnoli soʻzlar
Oʻt	maysa olov taʼna aʼzosi shakldosh soʻzlar

Chehra Oraz Jamol	Yuz	Bet Aft Turq	ma'nodosh so'zlar
Oq Qizil Sariq		ranglar	uyadosh so'zlar
Asr-asir, milk-mulk, nufuz-nufus, alpoz-alfoz			paronim so'zlar
Yaxshi-yomon, do'st-dushman, oz- ko'p, bormoq-kelmoq			zid ma'noli so'zlar
Amin, xon, usturlob, handasa			eskirgan so'zlar
Kollej, bakalavr, birja, sayt			yangi so'zlar
Burni ko'tarilgan, mum tishlagan, og'zi qulog'ida			iboralar
O'rmon malikasi, kumush tola, aql charxi			tasviriy ifodalar.

“**Tushunchalar izohi**” tarqatma materiallaridan foydalangan holda o'quvchilar bilimini mustahkamlash.

	So'zlar, tushunchalar	Izoh
	shakldosh so'zlar	
	olinma so'zlar	
	ahil, inoq, totuv	
	ilmiy atamalar	
	satil, paqir	

“**Xalqa**” o'yini. guruhlardan bir yoki ikki nafardan o'quvchilar taklif qilinadi. Sinf o'rtasiga qo'yilgan parta yoki hosil qilingan doira atrofiga harflar yozilgan qog'ozlar teskari holda qo'yiladi. masalan: sh(shakldosh so'z), m(ma'nodosh so'z), u(uyadosh so'z), a(atama), i(ibora) va b.

O`quvchilar musiqa sadolari ostida doirani aylanadilar, ma`lum bir joyga kelganda musiqa to`xtashi bilan o`quvchilar ham to`xtaydilar. har bir o`quvchi navbat bilan o`z oldidagi harfni olib tezlikda uchta so`z aytishi talab qilinadi. tutilib qolgan yoki javob bera olmagan o`quvchi o`yinni tark etadi. o`yin shu tarzda davom etib, oxirgi qolgan o`quvchi g`olib hosiblanadi.

“Og`zaki nutqni o`stirish” mashqlari. Sportga oid videolavha namoyish qilinadi, ofsayd, penalti, gol va chala atamalarining ma`nolarini izohlash va to`g`ri talaffuz qilish talab etiladi.

ofsayd –

penalti –

gol –

chala –

“Saylanma diktanat”. quyidagi she`r o`qiladi, uning tarkibidagi sheva so`zlarini yozib borish va izohlash topshiriladi.

“Qaysi sheva adabiy tilimizga mos kelar.

Xalq tilida qaysi biri juda-juda oz kelar?!”

“Qo`qonda “aqa-baqa”, Toshkentda “votti-votti”.

Bu qanaqa til o`zi?” – deb o`shqirardi sotti

Hoy, eshniyoz, ne uchun “pichoq”ni “pakki” deysan?

Sen o`zing-chi mirgulshan, “tomchi”ni “chakki” deysan?

Ne ajab Abdurahmon “valish”ni “so`ri” desa.

Qurbonali baqrayib “qashqir” ni “bo`ri” desa.

Tosh o`rtaga qo`yib der: mana shu oddiy paqir.

Agar shu chelak bo`lsa, guvohlaringni chaqir. (Qodir Dehqon)

She`rdagi sheva oid so`zlari: aqa-baqa, votti-votti, pakki, chakki, valish, qashqir, paqir.

Xullas, bugun ilg`or o`qituvchilar tajribalarini o`rganish uzluksiz jarayonga aylanmog`i lozim. Yangi metodikalarni pedagogik texnologiya qonuniyatlariga moslashtirish, so`ngra ta`lim fazasiga keng ko`lamda tadbiq etish davlat buyurtmasi ekanligini unutmash kerak.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol – topshiriqlar.

1. O`quvchilarning nutqini o`stirish usullari deganda nimani tushunasiz?
2. O`quvchilarning tasavvuri va nutqining qay holdaligini aniqlash usullari haqida aytib bering.
3. Gap va so`zlarni aniq, tushunarli va o`rtacha ovoz bilan talaffuz etishni mashq qildirish o`quvchida qanday ko`nikmalarni shakllantiradi?
4. Lug`at ishi o`quvchilarning qanday malakalarini kengaytirishga yordam beradi?
5. O`quvchilarni gap tuzishga o`rgatish, gapda so`zlar tartibiga alohida e`tibor etishni ta`minlashda nimalarga e`tibor qaratish lozim?
6. Ijodiy darslar qatoriga qanday dars turlarini kiritish mumkin?
7. O`yinlar darslari qanday tashkil etiladi?
8. Kompyuter texnologiyalarni qo`llash darslar qatoriga qanday dars turlarini kiritish mumkin?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva Q. Nutq o`stirish. - Toshkent: O`qituvchi, 1980.
2. Abduraimova M. Ona tili ta`limida yangi pedagogik texnologiya. - Toshkent, 2001.
3. G`ulomov A., Qobilova B. Nutq o`stirish mashg`ulotlari. - Toshkent: O`qituvchi, 1995.
4. Davlat tili ta`limi muammolari // Ilmiy-nazariy anjuman materiallari. - Toshkent, 2004.
5. Yigirma birinchi asrda o`zbek tili ta`limi masalalari. // «O`zbek tili» doimiy anjumani to`qqizinchi yig`inining materiallari. 2007, 19-20 aprel, - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
6. Noan`anaviy dars ishlanmalari. Tuzuvchilar: Sadriddinzoda Sh., Eshmurodov M., Hamidova M., Xotamov T. -Samarqand, 2005.
7. Umumiy o`rta ta`lim maktablari, akademik liseylar, kasb-hunar kollejlari hamda pedagogika institutlarida o`zbek tili va adabiyoti fanlarini o`qitishning dolzarb muammolari. 2006 yil, 14-15 oktyabr, -Qo`qon, 2006.

8. Usmonova K. Adabiy ta'limda ilg'or pedagogik texnologiyalar. – Tashkent, 2004.
9. Usmonova O'. Talaffuz madaniyati. - Toshkent: Fan, 1976.
10. O'zbek tili ta'limi jarayonida fanlararo bog'lanish masalalari //«O'zbek tili» doimiy anjumani sakkizinchi yig'inining materiallari. 2005, 21-22 aprel, -Toshkent, 2005.
11. O'rinboyev B. Ona tili o'qitishning dolzarb muammolari. Ma'ruzalar matni. -Samarqand, 2006.
12. O'rinboyev B., Qo'ng'urov R., Lapasov J. Badiiy tekstning lingvistik tahlili. - Toshkent: O'qituvchi, 1990.
13. Xalq ta'limi tizimida davlat talablari asosida malaka oshirish tizimini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirishdagi muammolar va yechimlar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 2006 yil, 19-20 dekabr, - Samarqand, 2006.

ONA TILI DARSLARIDA DIDAKTIK O'YINLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI

Darsda turli grammatik va didaktik o'yinlardan foydalanish o'quvchilarda tezkorlik, sezgirlik, qat'iyat, qiyinchiliklarni yengish, boshlangan ishini oxirigacha yetkazish, o'zaro hurmat, bir-birini tinglash, nutqni rivojlantirish, fikrlash doirasini kengaytirish olijanob fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ona tili va adabiyotdan nazariy tushunchalar, ta'rif-qoidalar, mustaqil ijodiy ishlar, fikrlab, taqqoslab, guruhlab, umumlashtirib o'rganilsa, mavzularni o'zlashtirish ancha oson va qiziqarli kechadi.

O'yinni sevmaydigan bola yo`q. Shuning uchun **«Bittami yoki ko`pmi?»**, **«Yaxshilar va yomonlar»**, **«Bu so`z bizniki»**, **«Kim topadi?»**, **«Kim biladi?»**, **«Sirli xazina»**, **«Tayyormisiz?»** kabi o'yinlarni tashkil etish o'quvchilarning fanga qiziqishini oshirib, nutq qobiliyatlarini rivojlantiradi.

O'quvchini ta'lim jarayonining sub`ektiga aylantirishda ta'limiy o'yinlar hal qiluvchi omillar sanaladi. O'zbek tilidan tashkil etiladigan didaktik o'yinlar o'quvchini izlanishga, ijodiy faoliyat ko'rsatishga, o'rganilayotgan til hodisalarining mohiyatini aniqlab, hukm va xulosalar chiqarishga undaydi.

Ta'limiy o'yinlar har bir o'quvchiga o'zini namoyish etish, o'z fikr – mulohazalarini himoya qilish, topshiriqni shavqu - zavq bilan bajarish imkoniyatini beradi. Har bir shaxsda tarbiyalanishi zarur bo'lgan ijobiy sifatlar: tezkorlik, sezgirlik, topqirlik, xushyorlik, qat'iyatlik, bilimdonlik, mustaqillik, tadbirkorlik, ijodkorlik kabilar ko'pincha ta'limiy o'yinlar orqali tarkib toptiriladi.

Didaktik o'yin texnologiyalari o'quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. O'quvchi shaxsidagi ijodiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish va rivojlantirishning amaliy yechimlarini aniqlash va amalga oshirishda didaktik o'yinlarning ahamiyati katta.

Didaktik o'yinlarning asosiy turlari: intellektual (aqliy) va harakatli hamda aralash o'yinlardan iborat. Bu o'yinlarning ishtirokchilarda aqliy, jismoniy, axloqiy, psixologik, estetik, badiiy, tadbirkorlik, mehnat va boshqa ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Didaktik o'yinlardan ko'zda tutiladigan ta'lim-tarbiyaviy maqsadlar - turli o'quv fanlarni sifatli o'rgatish maqsadlariga xizmat qilishi, tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, tadqiq qilish, hisoblash, o'lchash, yasash, sinash, kuzatish, solishtirish, xulosa chiqarish, mustaqil qaror qabul qilish, guruh yoki jamoa tarkibida ishlash, axloq-odob o'rgatish, nutq o'stirish, til o'rgatish, yangi bilimlar o'rgatish va boshqa faoliyat turlariga yo'naltirilgan.

Didaktik o'yin turlarini tanlash mezonlari:

- ishtirokchilar tarkibi bo'yicha - o'g'il bolalar, qiz bolalar, o'smirlar, katta yoshdagilar uchun o'yinlar;

- ishtirokchilar soni bo'yicha - yakka, juftlikda, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi, raqobatdosh komandalar, sinflararo va ommaviy o'yinlar;

- o'yin jarayoni bo'yicha - fikrlash, o'ylash, topag'onlik, harakatlar, musobaqa va boshqalarga yo'naltirilgan o'yinlar;

- vaqt me'yori bo'yicha - dars, mashg'ulot vaqtining reja bo'yicha ajratilgan qismi, o'yin maqsadiga erishguncha, g'olib yoki g'oliblar aniqlanguncha davom etadigan va boshqa o'yinlar.

Didaktik o'yinlar vosita turlari:

- kanselyariya tovarlari - turli o`lchamlardagi oq va rangli qog`ozlar, skotch, flomasterlar, ruchka, qalam, chizg`ichlar, qaychi, yelim va boshqalar;

- texnika vositalari - proyektor, mikrofon, kompyuter, video kamera, videomagnitofon, televizor va boshqalar;

- o`quv asbob-uskunalari - o`quv laboratoriya va ustaxona jihozlari, o`lchov asboblari, o`quv priborlari, moslama, mexanizm, model va boshqalar;

- mahalliy va tabiiy materiallardan tayyorlangan vositalar.

Ona tili darslarining har bir qismida har bir bo`limida grammatik o`yinlardan foydalanish dars samaradorligini oshirishda muhim omildir. Fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis kabi tilshunoslikning bo`limlarida shu mavzularga mos grammatik o`yinlarni qo`llash mumkin. Quyida biz tilshunoslikning turli bo`limlarida qo`llash mumkin bo`lgan grammatik o`yinlardan namunalar bermoqchimiz.

“FONETIKA” BO`LIMIDA QOLLANILADIGAN O`YINLAR

“Oson masala” o`yini. Bunda berilgan so`zlarni bir unli harfi o`zgartirib, yangi so`z yasash lozim.

Masalan: kul, soz, qo`l, tosh, qora, taboq kabi.

Kul-kal, soz-so`z, qo`l-qol, tosh-tush, taboq-taroq.

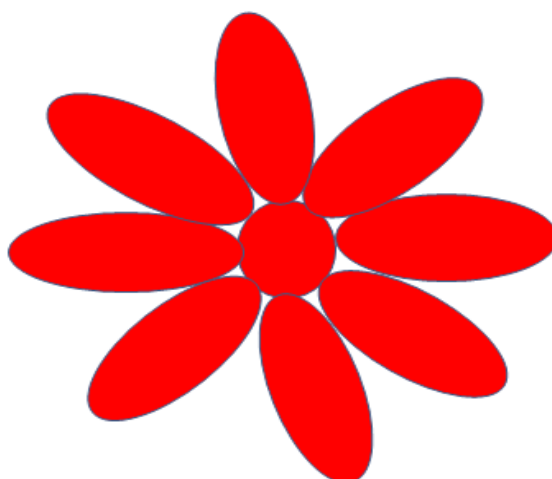
“Pochta” o`yini. Bir o`quvchi pochtaion bo`ladi va xat tarqatadi. Xatda savol va topshiriqlar berilgan. Xatni olgan o`quvchi javob beradi va baho oladi. Masalan: sa, ma, ra, ba, va, ka bo`g`inlaridan so`z yasang.

Bo`g`in deb nimaga aytiladi? kabi.

“Mo`zijalar maydonchasi” o`yini. Bunda berilgan savol orqali katakdagi so`zni aniqlash kerak. Masalan: Predmetning belgi, xususiyatini bildiruvchi so`zlar turkumi.....

		F		

“Moychechak guli” o`yini. Gulbarglarni o`quvchilar mavzuga oid tushunchalar bilan to`ldirish lozim. Masalan: Sifat so`z turkumini o`tayotganda, mavzuga oid tushunchalarni tez yozish.

“**Sirli raqam**” o`yinida raqamlar yozib qo`yiladi va shu harflarning alfavitdagi o`rnini ko`rsatadi. Bu o`yin adabiyot darslarida ona tili materiallarini - alfavitni qo`llashga o`rgatadi. Masalan, “O`tgan kunlar” asarining muallifi: 11, 14, 3, 9, 17, 3, 23 Javob: (Qodiriy).

“**Mosini qo`y!**” o`yinida nuqtalar o`rniga x, h undoshlaridan mosini qo`yib, maqollarni ko`chiradi.

1. ...alq ishi -...aq ish. 2. Odamning ...usni me...natda. 3. Ish ishta...a ochar, dangasa ishdan qochar. 4. ...alol ish – lazzatli yemish. 5. ...azina g`oyibdan emas, me...natdan. 6.Me...nat ba...t keltirar.

“**Sirli yozuv**” o`yinidan ham ona tili, ham adabiyot darslarida foydalanish mumkin. “Sirli yozuv” o`yini turlicha shakllarda berilib, adabiyot darslarida quyidagicha o`tkaziladi, ya`ni shoir, yozuvchi va adiblar asarlarining nomi, ismlari, taxalluslari, joylarning nomlarini yashirish mumkin. Masalan: unli harflar bir tomonga, undosh harflar ikkinchi tomonga yoziladi. O`quvchilar esa o`rni-o`rniga qo`yib o`qishadi.

KChKShXZD

IIOA

Javob:“Kichik shaxzoda”

BHRSVNChLR

AOYeIAI

Javob: “Bahor sevinchlari”

“**Tovushdosh so`zlar top**” o`yini. O`quvchilar berilgan birinchi, ikkinchi, uchinchi tovushlarni o`zgartirib tovushdosh so`zlar (mas, qul-qo`l, qul-qol,

qul-qil) hosil qilish topshiriladi. Topshiriqni birinchi bo`lib xatosiz bajargan o`quvchilar o`yin g`olibi sanaladi.

“Ikkala bo`g`inida bir xil unli bo`lgan so`zlar ro`yxatini tuzing” o`yini. Bu o`yinda birinchi bo`g`inida ham, ikkinchi bo`g`inida ham bir xil unli qo`llaniladigan so`zlarni (mas, tutun, burun, burgut, uzun, mushuk, uchun, tushum v.h) topish va so`zlar ro`yxatini muayyan miqdorga yetkazish topshiriladi. Belgilangan miqdorda eng ko`p so`z topa olgan o`quvchilar o`yin g`olibi sanaladi.

“Sirli kataklarni to`ldir” o`yini. O`quvchilarga kataklarni to`ldirib, tovushdosh so`zlar hosil qilish vazifa qilib topshiriladi. Masalan, toy so`zini soy so`zigacha davom ettirish talab etiladi.

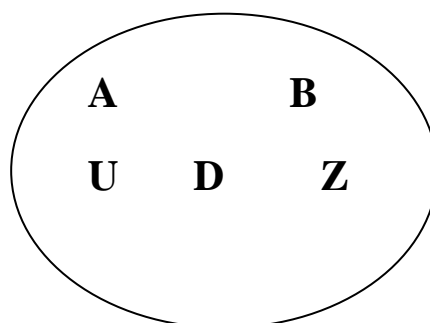
Namuna: toy, loy, moy, voy, oy, choy, yoy, soy

Tavsiya etilgan so`zlar.

1. bosh, tosh, osh, qosh, yosh, rosh
2. bol, pol, tol, sol, gol, mol, xol, hol

“Nazoratchi harf” o`yini. O`qituvchi belgilangan harf asosida o`quvchilarga so`z yozishni taklif etadi. Masalan, o`qituvchi shu harfning so`z boshida kelishiga namunalar yozing deb aytadi. Ishni bajarish uchun aniq 2-3 minut vaqt belgilanadi. O`quvchilar yozadilar: shodlik, shahar, shovqin, shalola, sharshara, sharafli, shar, sher, v.h. Belgilangan vaqtda ko`p so`z yozgan o`quvchi birinchilikni oladi.

“Doirada berilgan harflar asosida so`z tuz” o`yini. Oquvchilarda doira ichida 8 ta harf taqdim etiladi. O`quvchilar shu harflar ishtirokida so`zlar hosil qiladilar. Belgilangan vaqtda ko`p so`z hosil qilgan o`quvchilar yoki guruh g`olib sanaladi. Bu o`yinni, ayniqsa, unli va undosh tovushlarni o`rgangandan keyin o`tkazish maqsadiga muvofiq bo`ladi. Agar o`quvchilar e`tiboriga *a, u, b, z, f, s, t* harflari berilgan bo`lsa, ular bu harflarni qatnashtirib, *bu, tuz, bo`ta, aft, saf, bas* kabi so`zlar hosil qiladilar.

“Auksion” o`yini.

Berilgan bo`g`inlar ishtirokida so`z tuzish tushuntiriladi. Qaysi o`quvchi ko`p so`z tuza olsa, “besh” baho bilan mukofatlanadi. Masalan, bo, bo`, jo`, ni, lo, sa, mu, no, hu, ko...

1. Bola, bobo, bozor, bodom, ...
2. Bo`gin, bori, bo`liq, bo`zchi ...
3. Jo`ja, jo`ra, jo`xori, jo`na ...
4. Nima, nizom, nido, nihol, ...
5. Lola, lochin, lobar, lozim ...
6. Savob, sarob, sadaqa, salom ...

“Egizaklar” o`yini. O`quvchilarga so`zlar tarkibida qo`sh undoshlar kelishini izohlashgach, ularni egizaklarga o`xshatish mumkinmi deyiladi. Bolalar uchun bu esda qoladigan, o`yin bo`la oladi. Agar bir xil (m,m,ll,cc) undosh bo`lsa, Hasan – Husan, ikki xil undosh q`osh kelsa (nsh, st, nd) Hasan-Zuxra kabi obrazli o`xshatishlar aytilsa, o`quvchilar darrov shunday so`zlarni izlashadi, o`yin qiziqarli bo`ladi.

Namuna:

Hasan – Husan	Hasan-Zuxra
hamma	ganch
amma	qand
pilla	do`st
tilla	vaqt
issiq	go`sht
hassa	baxt

Egizaklarni joylashtiring: ga ... (ganch), ga ... ar (gavhar), ti ... (tinch), ga ... (gancha), ra ... (rahm), shu ... (shuncha), za ... (zargar), i....iq (issiq), qa....iq (qattiq), ba...i (balli), ka...a (kalla), ma...a (malla).

“Harf siljit” o`yini. Ushbu o`yin o`quvchilarning fikrlash doirasini o`stiradi va so`z boyligini kengaytiradi. Masalan: 5 ta 5 harfli so`z yoziladi. 1-so`zda a harfi 1-o`rindi, 2-so`zda 2-o`rinda va shu kabi.

aholi - bahor - arava - lug`at – piyola – mashina- munavvar

“Kim tez?” o`yini. Bu o`yindan alfavit mavzusini o`tganda foydalanish mumkin. O`quvchilar guruhlarga bo`linadi hamda kim tez alfavit tartibida so`zlar yoza oladi deb mashq berish mumkin. Bu uyinni murakkablashtirish uchun 2 -yoki 3- harfi alfavit tartiblar bo`lishini topshiriq qilib beriladi.

Masalan: savdo – abgor – masala - modda

“So`nggi bo`g`inga so`z yasash” o`yini. Bo`g`in mavzusidan so`ng foydalanish mumkin bo`lgan o`yin.

Sa/vol – voli/da – da/da – Da/mir – mi/rob

“Oshiqchasini ajrating va izohlang” o`yini. Alfavit mavzusidan keyin foydalanish mumkin bo`lgan o`yinlardan biri.

Masalan:

A, B, S, S,G, F, H = **S** u kirill alifbosiga tegishli S, T,
Y, X, O`, Q, W = **W** u ingliz alifbosining harfi
Y, T, S, Q, S, ﷲ = ﷲ u arab alifbosiga tegishli.

“Kim ko`p o`ylab topadi?” o`yini. O`quvchilarni zukkolikka, topqirlikka yo`lovchi o`yinlardan biri. U uch xil ko`rinishda bo`lishi mumkin.

a) Masalan: a harfi bilan boshlanadigan: ahmad, axloq, aql, asab.

a harfi bilan tugagan: alla, amma, salla, matbaa.

a harfi qatnashgan so`zlarni toping: gavhar, mashina.

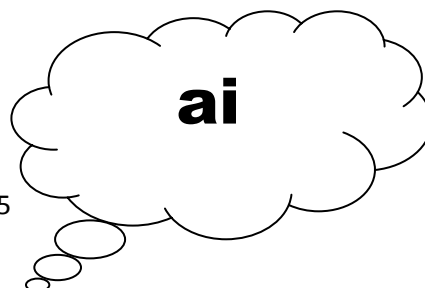
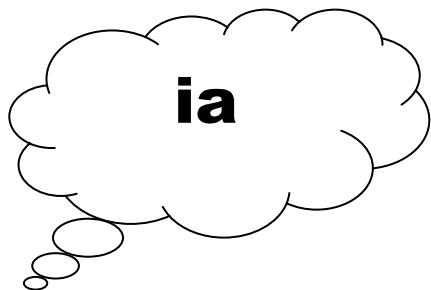
b) ma`lum shakl beriladi, shunga so`z topadilar.

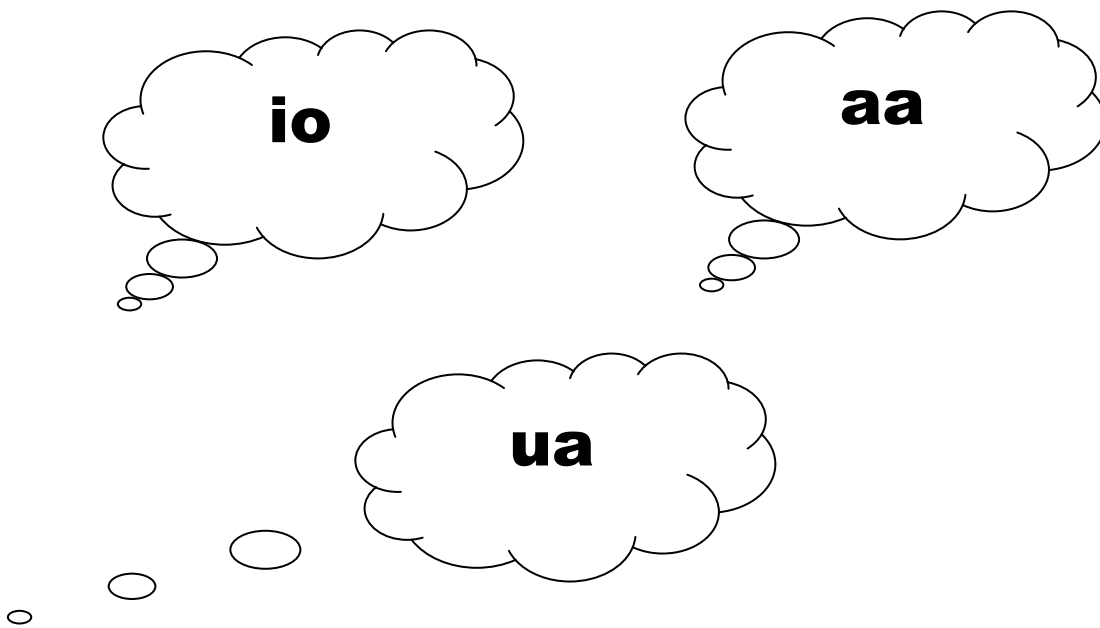
aa - murojaat, matbaa

ao - maosh, maorif

ai - said, maishat

oi - oid, doir.

“Bir harfga soʻz topish” oʻyini. Ushbu oʻyinda oʻquvchilarning boshqa fanlardan olgan bilimlarini ham sinash nazarda tutiladi.

Masalan: A harfi bilan boshlanadigan.

1. Ism - Ahmad
2. Adib - Avloniy
3. Asar - “Adabiyot qonuni”
4. Kinofilm - “Alibobo va qirq qaroqchi”
5. Joy - Afrika
6. Hayvon - Arslon

Har bir guruhlariga alohida harf berib navbatdan chiqib yozdirish orqali ushbu oʻyinni boyitish mumkin. Qaysi guruh avval yozib tugatsa, shu guruh gʻolib.

“Unlilar” oʻyini. Bu nomni istalgan mavzu asosida oʻzgartirish mumkin. Katta ekran orqali tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlgan ixtiyoriy matn namoyish

qilinib, undan matndagi unlilar miqdorini imkon qadar tezroq va to'liqroq aniqlash topshiriladi.

“LEKSIKOLOGIYA” BO`LIMIDA QO`LLANILADIGAN DIDAKTIK O`YINLAR

“So`z juftlarini davom ettir” o`yini. O`quvchilarga *san`at – sanat, qal`a – qala, she`r-sheer, sa`va-sava* singari so`zlar berilib, shunday so`z juftlari tuzishni davom ettirish va ularning ma`nosini sharhlash topshiriladi. Berilgan so`z juftlarini belgilangan miqdorda (mas, 10-15 ta so`z jufti) yetkazgan o`quvchi g`olib deb topiladi. Bu o`yin sinf o`quvchilarini guruhlariga ajratib, sinf taxtasida ham bajartirilishi mumkin. Qatordagi har bir o`quvchi doskaga chiqib, bitta so`z jufti yozadi va bo`rni ikkinchi o`quvchiga tutgazadi. O`yin shu tartibda davom ettiriladi.

“Kim ko`p topadi?” o`yini. Tasviriy ifodalarni toping.

Uyimiz yonidan temir yo`l o`tgan. Halim aka temir irodali inson. O`lkamizda oltin kuz fasli. Oltin qimmatbaho metall. Oq oltinni oltin qo`llar yaratadi. Kumush qish. O`zbekistonda kumush qazib olinadi

“Domino” o`yini quyidagicha o`tkazish mumkin. Bir o`quvchi so`z aytadi, shu so`z qaysi harf bilan tugasa, shu harf bilan boshlangan so`zini boshga o`quvchi aytishi kerak. Bu o`yin shu tarzda davom ettiriladi. Namuna: *ishla – adolatli – insofli – ilmli - inson – nargiz – zafar – rostgoy- yilnoma – anor – rubob.*

“Boshqacha ayt” o`yini. Sinonim mavzusini o`tganda shu o`yindan foydalanish mumkin. Masalan: bir so`z aytiladi, o`quvchi boshqacha so`zni, ya`ni sinonimini aytadi: *katta - ulkan - gigant. Go`zal-zebo-suluv-barno.....*

“Yangi so`z yasash” o`yini. Ushbu o`yinda shakl beriladi, o`quvchilar so`z tuzadilar. Bu orqali o`quvchilarning mantiqiy fikrlash doirasi o`sadi. Masalan:

.....il

“**Piramida**” o`yini. Misr ehromlari bo`yicha olib boriladigan grammatik o`yin turi. Bunda o`quvchilarning zehn o`tkirligi sinaladi va charhlanadi. O`yin zinapoya usulida olib boriladi. Qaysi guruh avval bajarsa, shu guruh g`olib sanaladi.

1-usul

O	T					
F	O	L				
T	O`	R	T			
O	S	M	O	N		
B	U	L	B	U	L	

2-usul

		O`	T				
		U	L	O	V		
	N	A	V	R	O`	Z	
M	U	A	T	T	A	R	A

“**Bir so`zdan ko`p so`z yasash**” o`yini. Bu o`yin orqali o`quvchilarning topqirligi sinaladi va rivojlantiriladi. Bu o`yin har bir o`quvchini mustaqil ishlashga undaydi. Masalan: **O`zbekiston** so`zidan ko`p so`z yasash: *o`zbek, to`p, osti, kit, tik, ot, iz, tez* va shu kabi.

“**Yoddan yozish**” o`yini. Ushbu o`yin o`quvchilarning xotirasini charhlaydi, zehni, fahm tezligini o`stiradi. O`yin quyidagi usulda olib boriladi. Ma`lum bir so`zlar (avvaldan tayyorlangan) qisqa fursatda 1 marotaba o`qituvchi tomonidan tezda o`qib beriladi, so`ng o`quvchilar yozadilar. Qaysi o`quvchi ko`p va to`g`ri yozsa, shu o`quvchi rag`batlantiriladi. Bu o`yinni yanada murakkablashtirish ham mumkin. Masalan: *kapalak, kamalak, laylak, elak, chelak, telpak, choynak*.

“**Ko`chma ma`noli so`zlardan hikoya tuzing**” o`yini. Bu o`yin avvalo o`quvchilarni ijodkorlikka undasa, ikkinchidan nutq madaniyatini (yozma) savodxonligini o`stiradi. Ushbu o`yin har bir bolaning mustaqil ishlashini ta`minlaydi. Masalan: *qo`li gul, og`zi ochiq, oltin kuz, kumush qish, kumush tola*.

“Soʻzning doʻstini toping” oʻyini. Bir oʻzakdan tashkil topgan soʻzlarni toppish lozim boʻladi. Masalan: *doʻst, doʻstona, doʻstlik*.

“Ushla va ayt” oʻyini. Bir oʻquvchilar toʻpni boshqa oʻquvchiga otadi va soʻz aytadi. Ikkinchi oʻquvchi toʻpni ushlab usha soʻzdan yangi soʻz yasaydi. Masalan: *ozod – ozodlik, osh-oshxona, etik- etikdoʻz, voy-voyladi, dod-dodladi,*

”Rasmni izohlang” oʻyini. Frazeologik iboralar mavzusini oʻtgandan soʻng, ushbu oʻyindan foydalanish mumkin. Bu oʻyin oʻquvchilarda ancha qiziqish uygʻotadi hamda ularni zukkoligini oʻstiradi. Maʼlum bir chizgan rasm koʻrsatiladi, oʻquvchilar oʻz variantlarini aytadilar. Kim aniq va toʻgʻri aytsa, oʻsha ragʻbatlantiradi. Oʻyin yakka yoki guruh usulida olib borilishi mumkin. Masalan: *tarvuzi qoʻltigʻidan tushdi.* Nima uchun shunday deymiz? Ibora sharhlang.

“Zararli odatlar muzeyi” oʻyini. Oʻquvchilar oʻrmon hayvonlari, uy hayvonlari, parrandalar guruhlariga ajratiladi. Oʻquvchilar oʻzlarining guruhlarida belgilangan rollardagi salbiy xususiyatlarni aks ettiruvchi buyumlar timsollarini chizadilar yoki yasaydilar.

Har bir guruh oʻzlarining rol xususiyatlaridan kelib chiqib yasalgan buyumlarini “Zararli odatlar muzeyi”ga taqdim etadi. Aynan mana shu taqdim etilgan salbiy xususiyatlar timsollari oʻrmon hayvonlari, uy hayvonlari, parrandalarning kamchiliklar sifatida eʼtirof etiladi.

Oʻqituvchi tomonidan “Zararli odatlar muzeyi” mashqining foydali tomonlari tahlil etilib, oʻquv sikli boʻyicha savol javob oʻtkaziladi.

“Almashtir” oʻyini. Bunda frazeologik birliklar keltiriladi, uning oʻrniga soʻz keltirish lozim. Masalan: *tepa sochi tikka boʻldi – gʻazablandi, ogʻzi qulogʻida – xursand, suvga tushgan mushukday – tushkun.*

“Maʼnodoshini top” oʻyini. Iboralarning maʼnodoshini toping.

Tepa sochi tikka boʻldi-

Suv quyganday-

Ogʻzi qulogʻiga yetdi -

“Nimani bunday nomlaymiz?” oʻyini. Bunda tasviriy ifodalar keltiriladi. Masalan: *kumush tola – pilla, oq oltin – paxta, qora oltin – neft, aql gimnastikasi – matematika, shaxmat, samo lochini – uchuvchi.*

“Aks sado” o`yini. Bunda paronim so`zlar yoziladi va aytiladi, ma`nosi izohlanadi. Masalan: *yorug` – yoriq, ferma-firma, afzal – abzal, tanbur - tambur, tub - tup, fol -pol, firma - firma, terma - terma, asr-asir, shox- shoh, amr - amir, bob - bop, she`r - sher , ahli – ahil.*

“O`zmi o`zlashma?” o`yini. Olinma so`zlarni toping.

Barg, baxt, taxt, sartarosh, manfaat, ilm, kitob, haqiqat, kun, non, bor, kel, stol, teatr, bahor, ko`klam, osmon, futbol, jurnal, gazeta, kotiba, adolat, shafqat, muhabbat.

“Guruhini top” o`yini. Shevaga xos so`zlarni va atamalarni toping.

Zardoli, satil, shoti, dasturxon, qo`shuv, ayiruv, bo`luv, antonim, omonim, sinonim, sur`at, parallel, g`alcha, garang, mehmon, jo`rob, xalta, narvon, paqir, o`rik, dovcha, g`o`z, kitob, ega, kesim, ibora, qofiya, kasr, maxraj, suv, fonetika, odam.

Shevaga xos so`zlar	Atamalar
g`alcha	fonetika
dovcha	parallel

“Uyadoshi qani?” o`yini. Uyadosh so`zlar qatorini davom ettiring.

Uy hayvonlari:..... Sabzavotlar:..... Uzum turlar:..... Taom nomlari:.....

Qushlar:.....Mevalar:.....

“Farq qil!” o`yini. Ko`chma ma`noli so`zlarni toping.

Tut, yoz, yoqa, qosh, ko`z, son, etak, qo`l, oyoq, og`iz, quloq.

”Bingo” o`yini. Bunda mavzu yuzasidan atamalar, tayanch tushunchalar alohida kartochkalarda yoziladi. Alohida qog`ozda oltita katak chizilgan bo`ladi. O`qituvchi atamalarni o`qiydi, o`quvchilar uni kataklarga joylashtirishi lozim. Qaysi guruh gorizontal yoki vertikal holatda tez joylashtirsa, “Bingo” deyishadi va birinchi vazifani bajargan hisoblanadi. O`yin barcha kataklar to`lguncha davom etadi.

Atama	Ravish	So`z	Kelishik	Sintaksis	Fe`l
Nuqta	Daraja	Ibora	Sifat	Sheva	Kishilik
Son	Morfema	Undov	So`z birikmasi	Egalik	So`z yasovchi

Vergul	Bo`g`in	Fonetika	Morfologiya	Olmosh	Aniqlovchi
Qo`shimcha	Shaxs-son	Gap	Urg`u	Holat	Hol
Ega	To`ldiruvchi	Tovush	Kesim	Unli	Ovoz

“*Ijobiy fikr*” o`yini. Texnik vosita orqali (audio yoki video tasvir bo`lishi mumkin) qo`shiq taqdim qilinib, uni tinglash kerakligi, xohlagan o`quvchi qo`shiq matnidan mavzuga oid biror so`z topishi va uni o`zi uchun qayd etib qo`yishi aytiladi. Xohlagan o`quvchi esa qo`shiq matnidan o`tilgan mavzularga oid so`z ham topib aytishi mumkin. Ba`zi o`quvchilar esa qo`shiqda ona tilimizning go`zalligi aks etganini aytishlari mumkin.

«*Kim ko`p so`z biladi?*» o`yini. Bu o`yin o`quvchilarning lug`at boyligini o`stirishga yordam beradi. Buning uchun sinf ikki guruhga bo`linadi va 1- guruh o`quvchilariga boshlanishi va tugallanishi bir xil unlidan tashkil topgan, ikkinchi guruhga esa xuddi shunday: bir xil undosh bilan boshlanib, shu undosh bilan tugallangan so`zlarni doskaga yozish topshiriladi.

Masalan, 1- guruh «**ikki**», «**alla**», 2- guruh esa «**qiziq**», «**katak**» kabi so`zlarni yozishi mumkin. O`yin shartiga ko`ra, guruhlardagi o`quvchilar navbat bilan vazifani bajaradilar. So`z topolmay yozishdan to`xtagan guruh yutqazgan hisoblanadi.

«*So`z top*» o`yini. Ushbu o`yinni 2—3- sinflarda darsning kirish qismida o`tgan mavzuni mustahkamlash yoki lug`at ustida ishlash maqsadida o`tkazish mumkin. O`qituvchi bir so`z aytadi, o`quvchilar esa davom ettirishadi. O`yin qoidasiga ko`ra, birinchi aytilgan so`z qaysi harf bilan tugasa, keyingi o`quvchi shu harfdan boshlangan so`zni aytishi kerak. Masalan, **kitob - barg - gul -lola - anhor - rasm - maktab -bola — ah - ip...**

Jarayonda sinfdagi barcha o`quvchilarning faol ishtiroki ta`minlanadi. So`zlarni takror qo`llamaslik sharti o`quvchilarni bir-birini diqqat bilan kuzatishga, qaysi so`zlar aytilganini xotirasida saqlab turishga, muhimi, hozirjavoblikka o`rgatadi.

Shuningdek, bu o`yin turini biror mavzuga oid so`zlar bo`yicha ham o`tkazish mumkin. O`quvchilarga muayyan soha yoki mavzuga taalluqli so`z topishlari aytiladi. Masalan, uy jihozlariga oid so`zlarni aytish topshirig`i

berilganda, 1- o'quvchi: **xontaxta**; 2- o'quvchi: **ko'rpacha**; 3- o'quvchi: **gilam**; 4- o'quvchi: **guldon** va hokazo tarzida o'yinni davom ettiradi. Bunda aytilgan so'zning qaysi harf bilan tugashi emas, aynan shu mavzuga aloqador bo'lishi bosh mezon qilib belgilanadi. «So'z top» o'yinining barcha turida ham tezkorlik bilan javob bermagan o'quvchi o'yinni tark etadi, o'yinda oxirigacha ishtirok etganlar g'olib bo'ladi.

“ORFOGRAFIYA” BO`LIMIDA QO`LLANILADIGAN DIDAKTIK O`YINLAR

“Talaffuzda adashmang” o`yini. O`qituvchi o`quvchilarga **x** va **h** yoki **f-p** tovushlari ishtirok etuvchi so`zlardan aytishni topshiradi. O`quvchilar ikki guruhga bo`linib, topshiriqni bajarishlari mumkin. Shunda kim so`zni noto`g`ri aytsa, o`yindan chiqadi. Mavzu asosida so`zni aytgan o`quvchi shu so`zni taxtada yozadi va imlosi bilan taqqoslanadi. Belgilangan vaqtda eng ko`p to`g`ri so`z aytgan o`quvchiga, sinfda o`quvchilar o`z qo`llari bilan yasagan o`yinchoqlardan sovg`a sifatida beriladi.

Namuna:

Shoh – davlat boshlig`i

Shox – novda, daraxtning shoxi

Xil-xil - saralangan – tanlangan

Hil-hil - ezilib pishgan

Uhladi-xafa bo`ldi, “uh” tortdi.

Uxladi – uxlamoq - dam olmoq

Hol-ahvol – (hol)ni so`radi.

Xol – odam tanasida bo`ladigan xol.

“To`g`ri yozgan g`olib bo`lar, yaxshi ilmu tolib bo`lar” o`yini. Bu o`yinda o`qituvchi ma`lum bir sonlarni raqam bilan taxtaga yozadi va ularni imlo qoidasiga muvofiq yozishni talab etadi. Masalan, 1-2, 3-4, 5, 10 ta, 15 ta, 40, 55, 60 ta, 70-80 ta, 90, 100, v.h.

Raqamlar bilan ifodalangan sonlarni so`zlar orqali to`g`ri yozgan o`quvchilar o`yin sharti asosida g`oliblikni qo`lga kiritishlari mumkin.

“To`g`ri qo`y” o`yini. Bu o`yin o`quvchilarga o`tilgan mavzuni o`zlashtirish hamda savodxonligini oshirishda yaqindan yordam beradi.

Masalan: X yoki H

Mu.....tor, A.....mad

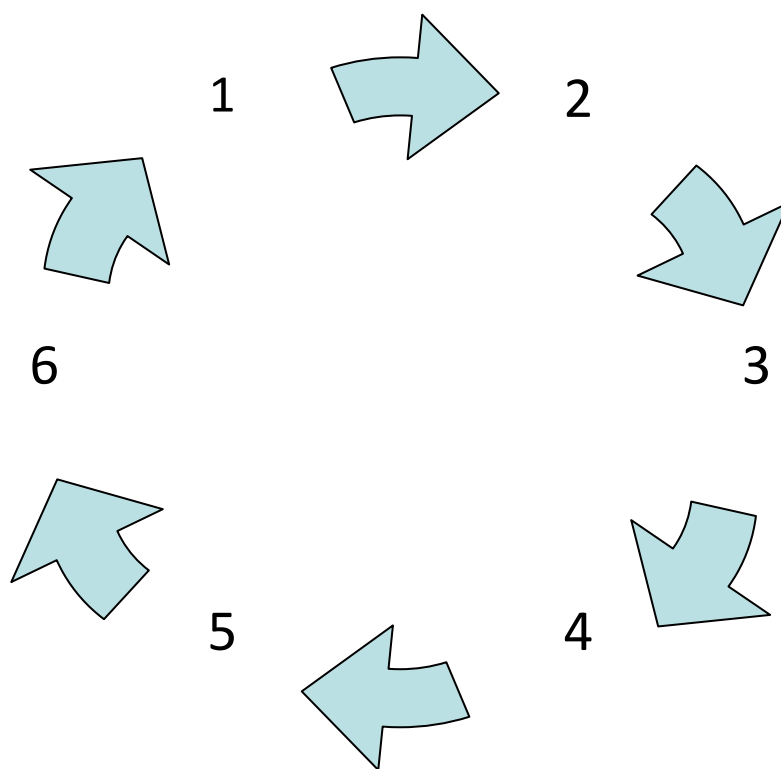
yoki b yo p

kito....., makta.... va shu kabi.

”Sirli so`z” o`yini.

”Charxpalak” o`yini. Bunda o`quvchilar so`zlarni tartibi bilan yoki ma`no jihatdan qo`yish kerak bo`ladi. *Ot, ravish, son, olmosh, ravish, fe`l.*

Kitob, gul, konfet, o`qidi, terdi, yedi.

”Yondosh undosh” o`yini. O`yin tartibi bo`yicha juft kelgan undoshlarga misol keltirish lozim. Masalan: birinchi o`quvchi *metall* so`zini talaffuz etadi yoki yozadi, ikkinchi o`quvchi qo`shimcha qo`shadi: *metallar. Kilogramm – kilogrammi.* So`z tarkibida qanday o`zgarish bo`layotganligini tushuntirish lozim.

”Menmi sen” o`yini. Bunda o`quvchi tarkibida o`zgarish yuz bergan so`zlardan misol keltiradi va qanday yozilishini boshqa o`quvchidan so`raydi.

Buni o`qituvchi bajarsa ham bo`ladi. Masalan: *tilak – tilagim*. Bu o`rinda *k* – tovushimi yoki *g*. *Kubok – kubogi, qo`shiq – qo`shig`i* kabi.

“MORFOLOGIYA” BO`LIMIDA QO`LLANILADIGAN DIDAKTIK O`YINLAR

“Bir o`zbekning bolalari” o`yini. Bu o`yinda o`quvchilarga ish – harakatni, predmetning nomini, son-sanog`ini, belgisini bildiruvchi so`zlar ro`yxatini tuzish topshiriladi. Vazifani tez va to`g`ri bajargan o`quvchi “besh” baho bilan taqdirlanadi va o`yin g`olibi hisoblanadi.

ish-harakat nomi	predmet nomi	sanog`ning nomi	belgi nomi
o`qidi	daftar	besh	qizil
yo`zdi	qalam	bir	qora
uxladi	televizor	ikki	oq
kuyladi	doska	o`n	ko`k

“Erkala va koyi” o`yini

O`qituvchi birinchi qatordagi o`quvchilarga ota-O`zbek tomonidan kichik yoshdagi bolalarni erkalovchi so`zlarni, 2-qatorga dangasa bolalarni koyishni ifodalovchi so`zlarni ro`yxat qilishni topshiradi. Erkalash va koyishni ifodalovchi so`zlarni ko`p topgan guruh o`yin g`olibi sanaladi.

Erkalashni ifodalovchi so`zlar	Koyishni ifodalovchi so`zlar
oppog`im	dangasa
dumbog`im	ishyoqmas
toychog`im	baxil
qo`zichog`im	landovur
ko`zmunchog`im	lapashang
shirininim	ovsar

“Men boshlayman, sen davom ettir” o`yini. O`qivchilar ikki guruhga ajratilib, birinchi guruhdan bir so`zning birinchi qismini aytilish, ikkinchi

guruhdan esa shu soʻzning ikkinchi qismini topish talab etiladi. (mas, doʻst- ... baland - ... yosh - ..., tez - ..., qattiq - ... v.h). Bu oʻyin partadoshlar orasida ham oʻtkazilishi mumkin.

“Bor ekanda yoʻq ekan. Och ekanda toʻq ekan” oʻyini. Bu oʻyinda sinf ikki guruhga ajratiladi va har bir guruhdan bittadan oʻquvchi tanlab olinib, ish-harakatni bildiruvchi oʻnta soʻz yozish topshiriladi. Belgilangan vaqtda topshiriqni toʻgʻri bajargan guruh ertak aytish huquqini (yoki oʻqituvchidan eshitishni) qoʻlga kiritadi. Miriqib ertak eshitiladi va matndagi ish – harakatni bildiruvchi soʻzlar topiladi va ularning maʼnosi izohlanadi.

“Shart qoʻyildi soʻzning podshosi” oʻyinida ertaklardagi shohlar yoki malikalar biror ishlarni amalga oshirish uchun shartlar qoʻyishi haqida oʻquvchilardan soʻraydi. Oʻquvchilari ertaklarni oʻqishga qiziqishadi. Shundan keyin oʻquvchilarga matndagi ish - harakatni bildiruvchi soʻzlarni topish, ish–harakatni bajarilayotganligi yoki bajarilmayotganligini aniqlash, soʻz podshosining shartlarini belgilangan vaqtda bajargan oʻquvchilar oʻyinda gʻolib boʻlishadi va soʻz podshosidan sovgʻalarini olishadi.

“Bir soʻzdan ikki ism” oʻyini. Sinf oʻquvchilari uch guruhga ajratiladi va ularga gulning nomlari, mehnat qurollari hamda hayvonlarning nomlarini yozish va shularga atab qoʻyilgan kishi ismlarini yozish topshiriladi.

Gul nomi	Atoqli ot	Mehnat quroli	Atoqli ot	Hayvon nomi	Atoqli ot
lola	Lolaxon	bolta	Boltavoy	olmaxon	Olmaxon
nilufar	Nilufaroy	tesha	Teshaboy	boʻri	Boʻrivoy
nargiz	Nargizxon	oʻroq	Oʻroqboy	qoʻzi	Qoʻzivoy
rayhon	Rayxona			boʻtaloq	Boʻtaboy

Shu soʻzlarni yozishda qaysi biri bosh harf bilan va qaysi biri kichik harf bilan yozilishiga eʼtibor berib, uni toʻgʻri yozgan oʻquvchi yoki oʻquvchilar guruh gʻolib boladi.

“Oʻrmonda va hovlida” oʻyini. Oʻqituvchi oʻyin haqida oʻqivchilarga izoh beradi: Oʻrmonda yashaydigan yovvoyi hayvonlar va hovlida yashaydigan

uy hayvonlari haqida o`ylang, hamda ularni ikki ustunga alohida ajratib yozib chiqing deyiladi.

O`rmonda	Hovlida
bo`ri	qo`y
tulki	ot
sher	sigir
ayiq	echki

Qaysi o`quvchi yoki o`quvchilar guruhi belgilangan vaqtda ko`p hayvon nomini yozsa o`yin g`olibi sanaladi.

“Kichraytirish, erkalash otlarini tez top” o`yini. O`quvchilarni ikki guruhga bo`lib, birinchi guruhga kichraytirish otlarini, ikkinchi guruhga erkalash otlarini yozish, bu so`zlar ishtirokida gaplar tuzish, ularning ma`nosini tushuntirish kabi ijodiy- amaliy ishlar topshiriladi. Topshiriqni birinchi bajarib bo`lgan guruh eng yuqori ball bilan mukofatlandi.

Erkalashni ifodalovchi so`zlar	Kichraytirishni ifodalovchi so`zlar
oppog`im	qizaloq
dumbog`im	qizcha
toychog`im	uycha
qo`zichog`im	kelinchak
ko`zmunchog`im	bo`taloq
shirininim	qo`zichoq

“Belgilarini izohlang” o`yini. O`yinni o`tkazishda o`quvchilar uch guruhga ajratiladi. 1-guruh qovunning rang- tusini, 2-guruh esa shakl- hajmini, 3-guruh uning maza- ta`mini bildiruvchi sifatlarni topishadi.

1-guruh: ko`k, oq sariq, sarg`ish

2-guruh: katta, kichik, uzun, dumaloq.

3-guruh: shirin, mazali, to`yimli

O`qituvchi qovunning rasmini taxtaga ilib qo`yadi-da, 1-guruhdan maza – ta`mini ifodalovchi, 2- guruhdan rang – tusni, 3-guruhdan shakli –

hajmni bildiruvchi sifatlarni aniqlashni topshiradi. Shu uyaga kiruvchi barcha soʻzlarni yozib chiqqan oʻquvchilar oʻyin gʻolibi sanaladi.

“Nima yaxshi-yu, nima yomon” oʻyini. Bu oʻyin talabiga koʻra oʻquvchilar oʻz tengdoshlaridagi yaxshi va yomon xususiyatlarini aniqlashlari, qanday oʻquvchilar odobli, qanday oʻquvchilar odobsiz ekanliklarini aytish topshiriladi.

yaxshi xususiyatlar	yomon xususiyatlar
shirinsuxan	qoʻpol
zehnli	zehnsiz
aqli	aqlsiz
odobli	beodob
xushmuomala	ishyoqmas
bilimli	bilimsiz
dono	dangasa
kamtar	maqtanchoq

“Juftini tanlang” oʻyini. Bu oʻyinda oʻqituvchi juft sifatlarning birinchi qismini aytib boraveradi, oʻquvchilar esa uning har ikkala qismini daftarlariga yozib boradi. Berilgan sifatlarning juftini toʻgʻri yozgan oʻquvchilar oʻyin gʻolibi sanaladilar. Namuna: mayda - chuyda, yaxshi - yomon, past – baland, uzoq - yaqin, shirin - achchiq, oq-qora, v.h.

“Qanday sonni qoʻyamiz” oʻyini. Bu oʻyinda soʻz birikmalaridagi nuqtalar oʻrnini son bilan toʻldirish topshiriladi va belgilangan vaqtda uni toʻgʻri bajargan oʻquvchilar guruhi gʻolib sanaladilar.

soʻzlar	misollar
un	bir qop un
beda	bir bogʻ beda
tuproq	bir siqim tuproq
koʻcha	7- koʻcha
tramvay	11-tramvay
daraxt	4 ta daraxt
maktab	1-maktab

o`quvchi	3 ta o`quvchi

“Tez top” o`yini. O`qituvchi o`quvchilarga xalq maqollaridan namunalarni aytadi. O`quvchilar esa bunday maqollar qatorini davom ettiradi. Ulardan sanoq sonlarni aniqlaydilar hamda shu maqollarning ma`nolari ustida ish olib boradilar. Sonlarni o`z ichiga olgan maqollarni belgilangan miqdorga yetkazib, ularning ma`nosini tushungan va izohlab bera olgan o`quvchilar o`qituvchi tomonidan rag`batlantiriladi.

Namuna: “Bir bolaga etti mahalla ota-ona”, “Sanamay sakkiz dema”, “Bir yil tut ekkan kishi, yuz yil gavhar teradi”, “Bir kalla - kalla, ikki kalla tilla”.

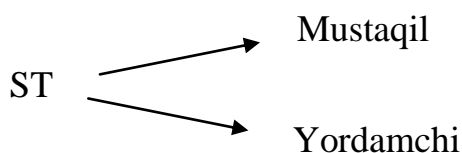
“So`z ajratish” o`yini. Bu o`yin o`quvchilardagi topshiriqni o`stiradi, diqqat-e`tiborni rivojlantiradi. Ma`lum guruhdagi so`zlar beriladi, o`quvchilar shu so`zlardan ma`lum birini ajratishi hamda sharhlashi kerak. Masalan: ko`k, qizil, men, u, uchun, xuddi, tag`in, keldi, bilan, to`rt kabi so`zlar beriladi.

sifat	olmosh	fe`l	ko`ma kchi	son	yukla ma
qizil	men	keldi	bilan	to`rt	xuddi
ko`k	u	-	uchun	-	tag`in

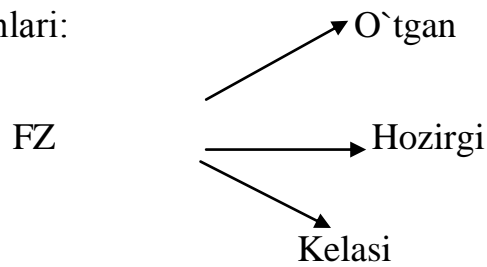
“Mavzuiy maqollar” o`yini. O`yin o`tilayotgan so`z turkumlariga mos maqollar yakka yoki guruh ishtirokida olib borilishi mumkin.

Masalan: Sifat so`z turkumini o`tayotganda quyidagicha olib boriladi: Yaxshiga yondosh, yomondan qoch. Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi.

“Tayanch so`zlar” o`yini. Bu o`yin Shatalov metodiga asoslangan bo`lib, o`quvchilarning fahm tezligi, zukkoligini o`stirish, xotirasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Chunonchi turli shakllar beriladi, o`quvchilar shu shakllar nimalarni ifodalayotganligini aytadilar. Masalan: so`z turkumlari va uning turlarga bo`linishini ko`rsatadi.

Yoki: Fe'l zamonlari:

O'yinda o'quvchilarga topshiriq og'zaki yo'l bilan ham yozma yo'l bilan ham bajarilishi mumkin. Og'zaki bajarilayotganda shakl ko'rsatiladi, qo'l ko'targan o'quvchi o'z variantlarini aytadi. Noto'g'ri aytsa, navbatdagi o'quvchilardan so'raladi. Yozma bajarganda esa, shaklga o'quvchi o'z variantini yozadi, o'qituvchi nazorat qiladi.

«**Kim nima qiladi?**» o'yini. O'quvchilar ikki guruhga bo'linadi va har bir guruhdan bittadan o'quvchi doskaga taklif etiladi. Birinchi guruh ishtirokchisi «Kim?» **yoki** «Nima?» so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarni yozsa, ikkinchi guruh ishtirokchisi «Nima qiladi?» so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarni qayd etadi. Natijada quyidagi yig'iq gaplar hosil bo'ladi.

1- guruh	2- guruh
<i>O'qituvchi</i>	<i>o'qitadi.</i>
<i>O'quvchilar</i>	<i>o'qiydilar.</i>
<i>Qush</i>	<i>sayraydi.</i>
<i>Shamol</i>	<i>esadi.</i>
<i>Gul</i>	<i>o'sadi.</i>
<i>Paxta</i>	<i>ochiladi.</i>
<i>Yomg'ir</i>	<i>yog'adi.</i>
<i>Quyosh</i>	<i>isitadi.</i>

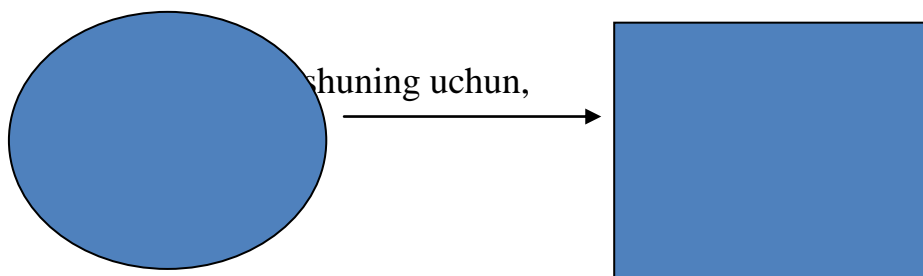
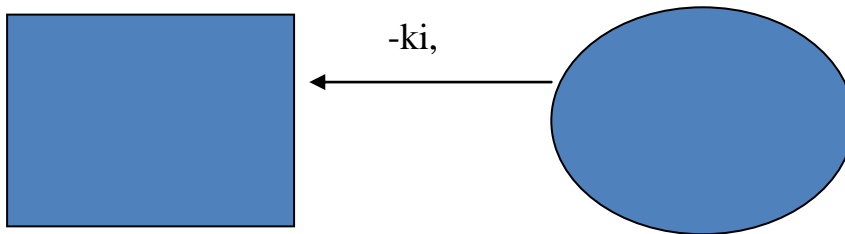
O'quvchilar xattaxtaga yozilgan gaplarni daftarlariga ko'chirib oladilar Bu o'yinda ularning topqirligi va yozma savodxonligi ham e'tiborga olinadi. Qaysi guruh a'zosi topshiriqni bexato bajarsa, shu guruhga rag'bat kartochkasi beriladi.

“SINTAKSIS” BO`LIMIDA QO`LLANILADIGAN DIDAKTIK O`YINLAR

“*Gapmi, so`z?*” o`yini. O`quvchilarga gap yoki so`z ekanligini topish topshiriladi.

Sariq ko`ylak - ko`ylak sariq . Qiziqarli kitob - kitob qiziqarli. Keng dala – dala keng. Dala hosildor – Hosildor dala. O`quvchi a`lochi . Toza uy. Uy saronjom. Paxta dalasi. Paxtalar ochildi. Sevimli bayram. Bayramga kel. Bizning sinf. Sinfimiz ahil. Ko`chalar supurildi. Yomg`ir yog`di. Olimlar keldi. Donishmandlar so`zi. Maqollar kitobi. Mustaqillik maydoni. Tog` yon bag`ri.

“*Formulalar*” o`yini. Bunda mavzu yuzasidan formula keltiriladi. O`quvchi topadi. Bu o`yinni boshqa bo`limlarda ham qo`llash mumkin.

“*Qiyqimlarni yig`*” o`yini. Mavzu yuzasidan matn, gap, so`z birikmasi, so`z tarqoq holda beriladi. O`quvchi to`g`ri va tez joylashtirishi lozim. Masalan, Tole kim shul va im, tanda tanla bir iston dim gul,

Baxt top ni el gan jon bi dosh lan lib ot bo` dim odim.

Odam ting lar dan hi lab koya,
Sho O`sar edi g`o irda ya. Qiyqimlarni yig`ing va qanday gap ekanligini aniqlang.

Javob: Toleyim shulkim, vatanda bir guliston tanladim

Baxt topgan el bilan jondosh bo`lib otdim odim. (Kesim ergash gapli qo`shma gap. Ikki ergash va bir bosh gapdan tashkil topgan).

Odamlardan tinglab hikoya

O`sar edi shoirda g`oya. (Sabab ergash gapli qo`shma gap. Bosh va ergash gapdan tashkil topgan).

“*So`z birikmasi tuzing*” o`yini. Bu o`yin so`z birikmasi mavzusidan keyin takrorlash jarayonida qo`l keladi hamda o`quvchilarni mustaqil ishlashga jalb etadi. Ikki so`z beriladi, shu so`zlarning tegishli raqamdagi harflar bilan boshlanuvchi so`z birikmalari tuziladi.

1-2 **k**atta **b**ola

2-2 **i**qtidorli **i**xtiyor

3-3 **l**atofatli **t**oliba

4-4 **o**ftobdek **i**ssiq

2-3 **b**osh **m**aqola

1-so`zning 1 harfi 2-so`zning 2 harfi bilan va shu kabi usulda ish olib boriladi. Masalan: *kitob oldim, qalin xamir, tog` lolasi, olov issig`i, olabosh qush.*

“*Ko`p so`z qatnashtirib gap tuzish*” o`yini. Ushbu o`yin o`quvchilarning so`z boyligi hamda ulardan o`rnida foydalana olish mahoratini oshiradi. Muallim tomonidan ma`lum bir mavzu beriladi va o`quvchilar grammatik, mantiqiy bog`langan gap tuzadilar. Kim ko`p so`z qatnashtirsa, o`sha g`olib.

“*Ismlardan gap tuzish*” o`yini. O`yin o`quvchilarning zukkoligi asosiga qurilgan. Bunda ismlar o`qituvchi tomonidan aytiladi, o`quvchilar ularning bosh harflarini olib gap tuzadilar va o`qiydilar. Kim to`g`ri o`qisa, o`sha rag`batlantiriladi.

Masalan: *Bobir, Umid, Karim, Ibrohim, Tolib, Olim, Bahrom*

Bu - kitob. Shu usulda olib borildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol – topshiriqlar.

1. Didaktik o`yin deganda nimani tushunasiz?
2. Didaktik o`yin texnologiyalari o`quvchilarda qanday faoliyatni jadallashtiradi?
3. Didaktik o`yinlarning asosiy turlari qaysilar?
4. Intellektual (aqliy) va harakatli o`yinlarni bir-biridan farqi nimada?
5. Bu o`yinlarning ishtirokchilarda qanday ko`nikmalarni rivojlantiradi?
6. Didaktik o`yinlardan ko`zda tutiladigan ta`lim-tarbiyaviy maqsadlar qanday?
7. Didaktik o`yin turlarini tanlash mezonlarini keltiring.
8. Didaktik o`yinlarda qo`llangan vosita turlarini keltiring.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili. – Toshkent: O`zbekiston nashriyoti. 1995.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. – Toshkent: O`zbekiston. 1996.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. – Toshkent: O`zbekiston. 1996.
4. Yunusov Q. Ona tili darslarida ta`limiy o`yinlar. - Andijon. 2005.
5. Tolipov O`.Q. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent, 2010.
6. G`aniyev A. Sadriddin Ayniyning pedagogik faoliyati. – Toshkent: O`qituvchi, 1965.
7. Qosimova K. 4-sinfda onat tili darslari. – Toshkent: O`qituvchi, 1978.
8. Qosimova K. Boshlang`ich sinflarda ona tili o`qitish metodikasi. – Toshkent: O`qituvchi, 1985.
9. Qo`ldoshev B. Ona till va adabiyot fanlarining o'zaro integratsiyalashuvi. Ona till darslarida YPT dan foydalanishda ta'limiy o`yinlarning ahamiyati. Ma'ruza matni. – Andijon, 2006.

D.O`RINBAYEVA
Ona tili fanini o`qitish metodikasi
O`quv-uslubiy qo`llanma

Terishga ruxsat etildi 2015-y_____

Bosishga ruxsat etildi 2015-y _____

Ofset bosma qog`ozi. Qog`oz bichimi 60x80

“Times” garniturasini. Ofset bosma usuli

1 bosma toboq

Adadi nusxa

Buyurtma №

Samarqand viloyati xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning
malakasini oshirish instituti

bosmaxonasida chop etildi.

Samarqand shahar, Boysunqur ko`chasi 3-uy